

Národné spievanky (1834–35) množstvím mytologických výkladů a poznámek, podobně K. J. Erben 1. vydání *Písni národních v Čechách* (1841–45). Erben se také ve studii *O dvojici a trojici v bájesloví slovanském* (1857) pokusil o rekonstrukci praslovanského náboženství. Variantou tohoto směru byla ruská škola (V. F. Müller, 1848–1913). K rekonstrukci ruských dějin využívala bylin, které chápala jako zašifrované historické texty. Ve 20. stol. ke studiu mýtů výrazně přispěli C. Lévi-Strauss (nar. 1908), M. Eliade (1907–1986), J. M. Meletinskij (nar. 1918), V. Karbusický (1925–2002) a další. V. t. národní mýtus.

Lit.: M. Müller: *Lectures on the Science of Language*. 1862–64; K. J. Erben: *Báje slovanská o stvoření světa*. ČMKČ 40, 1866, s. 35–45; M. Müller: *Essais sur la mythologie comparée, les traditions et les coutumes*. 1873; J. Máchal: *Nákres slovanského bájesloví*. Praha 1891; Z. Kalandra: *České pohanství*. Praha 1947; J. de Vries: *Forschungsgeschichte der Mythologie*. München – Freiburg 1961; C. Lévi-Strauss: *Mythologiques I-IV*. Paris 1964–71; L. Denecke: *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm*. Stuttgart 1971; C. Lévi-Strauss: *Myšlení přírodních národů*. Praha 1971; A. J. Gurevič: *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978; M. Beranová: *Slované*. Praha 1988, s. 216–241; J. – W. Grimmové: *Pohádky*. Praha 1988; J. M. Meletinskij: *Poetika mýtu*. Praha 1989; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; M. Eliade:

Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování. Praha 1993; C. Lévi-Strauss: *Mýtus a význam*. Praha 1993; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny*. Praha 1995. [jkt]

mýtus [řec. + lat.], báje – vyprávěný příběh, nejčastěji o bozích, vládcích, hrdinech, demonech a dějích z pradávných časů, v němž jsou přírodní síly líčeny určitou symbolickou formou. Mýty často vznikaly v návaznosti na kultu lokálních božstev a byly určeny k přednesu. Přírodní děje, jevy i jednotlivá božstva jsou antropomorfovaná. Mýty jsou doloženy u všech národů starověku od dob, kdy jednotlivé kultury vytvořily písmo, jímž mohly být mýty zaznamenány. Z klínopisné oblasti se zachovala báje o stvoření světa nazvaná podle počátečních slov *Enúma eliš* (Když nahoře). Byla určena k přednesu v Mardukově chrámu při novoročních slavnostech. Z Mezopotámie pochází i *Atrachasis*, m. o stvoření člověka, dále báje o potopě světa (se styčnými body s biblickým vylíčením potopy) či o pastýři Etanovi, který vystoupil k nebi (tematicky odpovídá řecké báji o Ikarovi). Chetitské mýty zahrnují *Boj boha bouře s drakem* (zv. chetitsky *illujanka*), m. o zmizelém bohovi Telipinovi, kterého našla a probudila včela, cyklus o Kumarbim ad. Řecký m., který je součástí evropského kulturního dědictví, vytvořili Homér (11.–7. stol. př. n. l.: *Illias*, *Odysea*) a Hesiodos (8.–7. stol. př. n. l.:

Theogonie, m. o Prometheovi, o Pandoře). Na římské mýty (o založení Říma, *Aeneas*) mělo silný vliv lidové podání. – Za pozůstatky starověkých mýtů (zejm. v počátcích vědeckého zájmu o tyto slovesné druhy) byly považovány pohádky. Vznikla mytologická škola pohádkoslovného bádání, kterou založili bratři Grimmové (J., 1785–1863, a W., 1786–1859). V polovině 19. stol. se k ní hlásili také čeští badatelé. Zastáncem tzv. solární mytologie byl K. J. Erben, který mytologickými souvislostmi vysvětloval hlavní motivy pohádek *Zlatovláška* nebo *Tři zlaté vlasy děda Vševeda*. Erben zprvu hledal hlubší ohlasy mýtů i v lidových písních. Mytologická škola předpokládala úzký vztah evropského folkloru zejm. s indickou kulturou; badatelé vycházeli z analogie s pozorováním jazykovědců, kteří objevili v sanskrtu základy pro rozvoj tzv. indoevropských jazyků. Hledání stop praslovanských mýtů v českém folkloru vedlo v průběhu 19. stol. k svérázným interpolacím pohádkových i některých pověstních námětů, kam byly dosazovány postavy z původního pohanského panteonu starých Slovanů (Morana, Bělboh a Černo-
boh, bohyně Lada).

Lit.: *Lexikon der alten Welt*. Zürich – Stuttgart 1965 (*Mythos*); J. Klíma: *Lidé Mezopotámie*. Praha 1976; *Mýty staré Mezopotámie*. Praha 1977; V. Karbusický: *Báje, mýty, dějiny*. Praha 1995. [dk]

N

náboženské bratrstvo viz bratrstvo

náboženství, ideový systém vycházející z představy o existenci světa nadpřirozených sil a bytostí (duší, duchů, božstev, bohů, blíže neidentifikovatelných sil ad.), označovaných souhrnným termínem *nelidé*, které ovlivňují veškeré dění ve světě a ve společnosti i osudy jednotlivců za jejich života a po smrti; v užším slova smyslu systém představ nebo nauk o určité konkrétní skupině nelidí. V činnostech, které se označují jako náboženské, komunikují lidé s jevy, které jsou často nezachytitelné smysly v exaktním či vědeckém pojetí, v pevné víře, že tato komunikace je pro ně či pro jejich skupinu prospěšná. I když existují dosti přesné představy, jak má takové dorozumívání vypadat, vždy tu je možnost neobvyklého chování nadpřirozeného protějšku. S takovou okolností se však počítá, člověk si je dobře vědom, že se ocitá v neznámém světě nebo alespoň na hranici neznáma. Tomu odpovídá i jeho chování,

které má výrazně symbolický charakter a je do značné míry submisivní. Zatímco etnologie, antropologie i sociologie zkoumají náboženské systémy, s nimiž se setkávají při výzkumech v terénu, uvažuje teologie o systémech tzv. čistých idejí (o ideálních systémech); systémy studované etnology (lidové náboženství) obvykle považuje za synkretické. Náboženský systém teologů je pak jen částí spektra existujících náboženských představ. – Jevy z jiného světa, s nimiž lidé komunikují, je možno rozdělit na božské systémy (bůh či bohové) a nebožské systémy (neidentifikovaná síla, duchové, duše), jímž potom odpovídají tzv. základní náboženské systémy: magie, animismus, šamanismus, totemismus, monoteismus, polyteismus. Tyto systémy abstrahované z terénních dat jsou jen badatelskou fikcí. Ve skutečnosti se při výzkumech lze setkat se soubory představ (dat), které mají synkretický charakter. Základní odlišnost je mezi kulturami obsahujícími božské systémy náboženských představ, a kulturami

obsahujícími systémy nebožské. Rozdíly spočívají v existenci či neexistenci představy o stvoření světa a lidí, v názoru na místo lidí v prostředí, které je obklopuje (vesmír), a především v názoru na vztah mezi lidmi, zvířaty, rostlinami a dalšími přírodními jevy. Rozdíly lze pozorovat i v názorech na vztah lidí (světa lidí) k nelidem (světu nelidí). – Etnologové, religionisté i archeologové se shodují v názoru, že náboženské představy měl již neandrtálský člověk, žijící ve středním paleolitu (asi 150 000 až 30 000 let př. n. l.). Hypotéza o středněpaleolitickém náboženství je založena na nálezech kosterních hrobů s milodary a nálezech nezvyklým způsobem uchovávaných kosterních pozůstatků zvířat. Nejstarší písemné údaje jsou ze 3. tisíciletí př. n. l. – Dějiny výzkumu náboženských systémů jsou spojeny s počátky etnologie a antropologie; málokterá oblast lidského konání byla tak intenzivně zkoumána jako právě náboženství. Studie věnované konkrétním náboženským systé-

mům nebo teorii náboženství mají všichni čelní představitelé etnologie a příbuzných oborů. Obecná kategorizace náboženských systémů vznikla ve 2. polovině 19. stol. v rámci budování evolucionistických teorií, především na mimoevropských výzkumech. V té době byly definovány pojmy jako animismus, totemismus, magie, mnoho-božské a jednobožské systémy aj. K nim ve 20. stol. přibyl i šamanismus (především díky výzkumům ruských a německých etnologů). Výzkum evropských systémů v zásadě respektoval teologické dělení na čistou křesťanskou víru a lidové náboženství (pověry, magie aj.). Od počátku byla věnována pozornost i výzkumu mýtů, které hrají v náboženských představách i činnostech lidí důležitou roli. Badatelé se zaměřovali spíše na představy než na jejich nositele; strukturu náboženských skupin a vztahům mezi nimi, principům sdružování a vlastnímu chování lidí byla věnována minimální pozornost. Teprve od 60. let 20. stol. je zkoumána role náboženských představ pro integraci skupin, především etnických. – Výzkum lidového náboženství je v č. zemích spojen s počátky národopisného oboru a souvisí s bojem proti lidovým pověrám, které čeští vlastenci (někteří z nich katoličtí kněží) považovali za škodlivé. V souvislosti s teorií mytologické školy a s narůstajícím českým nacionalismem se objevuje snaha rekonstruovat podobu pračeských nebo praslovanských božstev. Na základě rozboru mýtů se o to pokoušel např. K. J. Erben. Na počátku 20. stol. se teorií náboženství a slovanským náboženstvím zabýval L. Niederle v souvislosti s přípravou *Slovanských starožitností*. Ve 30. a 40. letech 20. stol. mělo Československo jediného srovnávacího religionistu, O. Pertolda. V 50. l. se srovnávací religionistikou (především problematikou mateřských kultů) zabýval O. Nahodil. Na tradici navazuje v 80. l. J. Wolf, především svými studii o magii. Důležitým pokusem o vytvoření přehledu světových náboženských soustav je průběžně publikovaná práce filozofa E. Bondyho (vlastním jménem Z. Fišer, nar. 1930), věnovaná filozofickým (a konkrétním náboženským) systémům národů celého světa s důrazem na evropské myšlení.

Lit.: K. J. Erben: *O dvojici a trojici v bájesloví slovanském*. ČMKČ 31, 1857, s. 268–286, 390–415; K. J. Erben: *Báje slovanská o stvoření světa*. ČMKČ 40, 1866, s. 35–45; L. Niederle: *Život starých Slovanů II/1*. Praha 1916; E. E. Evans-Pritchard: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Zande*. Oxford 1937; J. Růžička: *Život a zvyky slovanských národů*. Praha b. r.; P. Radin: *Primitive Religion*. New York 1957;

C. Lévi-Strauss: *Le totemisme aujourd'hui*. Paris 1962; F. C. Wallace: *Religion. An Anthropological View*. New York 1966; L. Maierová: *Witchcraft*. New York 1971; J. Frazer: *Zlatá ratolest*. Praha 1977; A. Gieysztor: *Mitologia Słowian*. Warszawa 1982; T. F. – J. A. O'Dea: *The Sociology of Religion*. Englewood Cliffs 1983; Z. Váňa: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990; E. Bondy: *Poznámky k dějinám filozofie I–V*. Praha 1991; L. Pospíšil: *Systémy víry: náboženství a magie*. ČL 80, 1993, s. 388–412; M. Eliade: *Dějiny náboženského myšlení I–III*. Praha 1995–97; M. Weber: *Sociologie náboženství*. Praha 1998; E. Durkheim: *Elementární formy náboženského života*. Praha 2002. [jkt]

nábytek, přenosné zařízení interiéru sloužící základním potřebám člověka: k nočnímu odpočinku, sezení, ukládání věcí, k jídlu, práci apod. Podle funkce se dělí na sedací (lavice, židle, křeslo, stolička), ukládací (truhla, prádelník, skříň, misník, koutnice, police), stolový (stůl), lůžkový (postel). Zvláštní skupinu tvoří n. dětský (kolébka, chodítko). Slovo n. je odvozeno od slovesa *nabýti* a ve staré češtině mělo širší význam. Nazývaly se tak všechny hmotné prostředky, věci i zvířata, kterých bylo možno nabýt. V průběhu 19. stol. se význam slova n. pojmově zúžil. – V dřívějších dobách n. vyráběli jednak samoukové, jednak řemeslníci, tesaři a truhláři. Vývojově starší n. byl hotovený tesařskými technikami a nástroji (desky štípané sekerou, spoje na pokos, čep). Tesařské dílo přetrvávalo v nábytkářství pro lidové vrstvy ještě dlouho do 18. stol. a v odlehklých horských krajích převažovalo ještě v následujícím věku (vých. Morava). Technicky a umělecky náročný n. zhotovovali cechovně organizovaní truhláři (označováni zprvu jako stolaři) usazení ve městech, kteří aplikovali ve své produkci dobové slohové a módní novinky. Jejich výrobky byly nákladné a dostupné spíše zámožné vrstvě vesničanů. Nový n. se kupoval převážně po jednotlivých kusech, a to při zvláštních příležitostech, zejm. při svatbě jako součást věna nevěsty (truhla, postel, skříň). Rozvoj truhlářského řemesla, pracujícího s novými technologiemi a nástroji (řezané prkno, hoblíky, různé druhy konstrukčních spojů, klížení), souvisel se zaváděním vodních pil ve 14. a 15. stol. 1441 si truhláři založili na Starém Městě pražském svůj cech. Truhlářství zůstalo po dlouhý čas řemeslem městským. Na venkově vznikaly truhlářské dílny až koncem 18. stol. Mnohdy se jednalo o necechovní a nevyučené truhláře, kterým se říkalo *fušeři*. Lidé si kupovali n. na jarmarcích, nebo jej objednávali přímo u výrobců. Samoukové tvořili dosti

různorodou skupinu výrobců n. Byli to jednak sami uživatelé n., z jejichž rukou vzešly jednoduché police či stoličky, jednak výrobci poučení o truhlářském díle, kteří uměli zhotovit pro své odběratele v místě a okolí i náročnější zdobený n. (kolébku, židli, lůžko). Menší kusy n. (*prašták*, stoličky, lžičníky) měli ve svém výrobním sortimentu i podomáctí výrobci dřevěného náčiní pro trhy (např. Zlínko). – Významný vliv na nábytkové vybavení mělo topeniště a jeho vývoj. Ve středověké dýmné jizbě bylo možno předpokládat jen nečetný jednoduchý a nezdobený n., pevné, do stěn domu zabudované lavice, bidla, police, lůžko, truhlu k ukládání šatstva a cenných věcí, umístěnou ve vedlejších prostorách, popř. nízké samorostové sedačky, stůl. Mobiliář určovala účelovost tesařského díla a vlastní práce uživatelů n. Přitom je třeba počítat s velkými rozdíly ve vybavení domácností z hlediska sociálního i regionálního. Proměna dýmné jizby ve světnici po oddělení černé kuchyně provází celkovou změnu kulturní úrovně bydlení. Asi už v průběhu 15. stol. proniká z měst do bohatých vesnických obydlí, zvl. v příměstských sídlech, uvědomělý zájem o interiéry. S růstem zemědělské konjunkturny v 16. stol. vyvstaly podmínky pro zlepšování životní úrovně venkova, což se projevilo i v nábytkovém vybavení, jež svou skladbou leckdy odpovídalo měšťanskému mobiliáři. V té době vstupuje do interiéru zámožných vesničanů z rukou městských truhlářů barevně natřený a malovaný n., nové formy sedacího n. (židle, lavice s opěradly), postel s nebesy, výjimečně i skříň a misník k vystavení ozdobného nádobí. Základní skladba vesnického n., která se utvořila na sklonku středověku, se v dalších obdobích podstatně nezměnila, jen její prvky se vyvíjely po formální stránce, přizpůsobovány slohovým vlivům, výrobním možnostem, požadavkům objednatelů a zejm. lokální tradici. Vývoj v zařízení domu a bydlení probíhal nerovnoměrně a ještě na počátku 20. stol. existovaly krajové rozdílnosti ve vybavení interiéru n., v jeho tvarech a výzdobě. Formy n. a jeho sortiment ovlivňovalo také majetkové postavení vlastníka. V 19. stol. se v zámožných vrstvách venkovského obyvatelstva vytvářela další světnice (parádní světnice, seknice, světnička, hrubá jizba), kam se soustřeďoval zdobený a relativně módní n. (prádelník, skleník, vystlaná postel). Od poloviny 19. stol. zintenzivněl vliv městské bytové kultury na vzhled n., jeho sortiment i rozmístění. Krajevou tradicí podmíněný n. byl nahrazován n. dobového uměleckořemeslného stylu, bez individuálních znaků. Proces poměštění vesnického

interiéru, jenž se zrychlil dostupností n. dílenské a tovární výroby, byl dokončen ve 20. století.

Lit.: J. Kramář: *Údaje o nábytku poddaných na jednom západočeském panství z konce 18. a první poloviny 19. století*. ČL 58, 1971, s. 45–48; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; DHK I/1, s. 366–373; I. Němec – J. Horálek: *Dědictví řeči*. Praha 1986; J. Vařeka – L. Petráňová – A. Plessingerová: *Mobiliář vesnického domu v Čechách od konce středověku do počátků národního obrození*. ČL 75, 1988, s. 202–211; H. Johnová – J. Staňková – L. Baran: *Lidový malovaný nábytek v českých zemích z muzejních sbírek*. Praha 1989; T. Edel: *Interiér a nábytek vesnického domu Podještědí v 16.–19. století*. Český Dub 1990; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994. [ev]

nacionalismus [z lat.], v širším smyslu (běžném hlavně v anglické a francouzské sféře) hodnotově neutrální pojem pro společenské tendence, hnutí a ideologie prosazující vytváření a vnitřní integraci národů, jejich vymezení vůči jiným národům, jejich politické uplatnění v národním státě a povýšení národních ideálů a cílů nad všechny ostatní hodnoty; v užším smyslu (převažujícím v českém, zčásti i německém a východoevropském prostředí) označení negativních deformací národního vědomí, myšlení a jednání, netolerance a nepřátelství k jiným národům. – Ojediněle se pojem n. (z *natio*, národ) vyskytoval pro označení soudržnosti a vzájemné podpory příslušníků *nationes* na středověkých evropských univerzitách. J. G. Herder (1744–1803) použil poprvé výraz *omezený n.* v negativním smyslu 1774 v souvislosti s národními předsudky a vulgárností. Další doklady jsou z politické publicistiky kolem francouzské revoluce 1789, ale až od poloviny 19. stol. se slovem n. v politické a kulturní publicistice častěji označovalo jednostranné zdůrazňování národních hodnot a zvláštností, hl. u jiných národů, méně již v řadách vlastního národa. Integrální n. s důrazem na sílu a údajnou rasovou čistotu národa a s mystickými prvky teoreticky rozpracoval M. Barrès (1862–1923) na přelomu 19. a 20. stol. Američtí sociologové a politologové před r. 1945, zejm. C. J. H. Hayes (1882–1964) a H. Kohn (1891–1971), zařazovali naproti tomu do svého hodnotově neutrálního pojetí n. nejružnější projevy národně emancipační i agresivní ideologie a politiky u národů vládnoucích, nerovnoprávných i utlačovaných, stejně jako u národnostních menšin a skupin. Starší pojetí v českém

prostředí, které prohlašovalo n. za nástroj útlaku a pod vlivem marxismu také za buržoazní ideologii, se střetávalo s proklamovaným n. nových států Asie a Afriky a v 70.–80. letech 20. stol. rovněž s výsledky západního bádání o n. – Většina badatelů různých směrů se shoduje v názoru, že základem nacionalistického myšlení a jednání je ideologizované národní vědomí, které obsahuje vedle integračních a demokratizačních tendencí vždy také neoddělitelné prvky výlučnosti, omezenosti a odmítání jiných, zvl. sousedních národů. V důsledku oslabení a posléze i zániku většiny tradičních a náboženských vazeb poskytly novodobé národní ideologie jednotlivým lidem novou možnost ztotožnění s jiným kolektivním celkem, jeho skutečnými nebo zdánlivými hodnotami, ideály, kulturními a politickými požadavky, včetně jeho *obrazu nepřítele*. N. zahrnuje ve své podstatě vůli k politické moci, úsilí o soulad mezi národním a státním celkem i o vytvoření svébytné vysoké kultury a systému vzdělávání. V evropských národních státech 19. a 1. poloviny 20. stol. sloužily různé nacionalistické ideologie k odůvodnění územních výbojů navenek, ale také k potlačování údajných nepřátel uvnitř státu a k ochraně vnitřního trhu proti zahraniční konkurenci. Mnohonárodní říše a státy nedokázaly čelit úderné síle národních hnutí a jejich ideologií, přičemž nově vzniklé národní státy na jejich základě uplatňovaly často ve vztahu k jinonárodním skupinám a menšinám ideologii a politiku vlastního n. Není reálné usilovat o úplné odstranění národních rozdílů a specifík, spočívajících hl. v oblasti kultury, ale cílem by měl být jejich harmonický soulad a vzájemné obohacování.

Lit.: M. Barrès: *Scènes et doctrines du nationalisme*. Paris 1902; C. Hayes: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York 1931; H. Kohn: *The Idea of Nationalism*. New York 1944, 8. vyd. 1960; E. Kedourie: *Nationalism*. London 1960; E. Lemberg: *Nationalismus*. Reinberg 1964; A. D. Smith: *Theories of Nationalism*. London 1971; H. A. Winkler (ed.): *Nationalismus*. Königstein – Taunus 1978; B. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983; P. Alter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main 1985; J. Breuilly: *Nationalism and the State*. Manchester 1993, 2. vyd.; A. Gellner: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993; E. Schmidt-Hartmann (ed.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München 1994. [jk]

nádobí viz kuchyňské nádoby a náčiní

nadpřirozené síly, představy vznikající v důsledku víry v dobré či zlé aktivity, vlastnosti nebo bytosti, jež se vymykají známým přírodním zákonům a racionálním závěrům. Víra v n. s. a bytosti (související mj. s pověrami, kouzelnictvím a magií) je záležitostí subjektivní a variabilní, nikoliv obecně jednotnou. Základní faktory, určující vztah jedince či skupiny k víře či nevíře v n. s., jsou v podstatě tyto: historický, tj. postupné chápání přírodních a společenských zákonitostí, s nímž úzce souvisejí faktory inteligenční a vzdělanostní; společenský a etnický, tj. růst a výchova jedince v určitém prostředí a jeho příslušnost k určité mikroskupině či makroskupině; náboženský, tj. příslušnost k různým náboženským denominacím a přijetí jejich učení, závazného jak pro skupinu, tak pro jednotlivce. N. s. a nadpřirozené bytosti mají v různých náboženských systémech rozličnou podobu, jejich nejvyšší formu představuje Bůh nebo bohové. Skutečné názory jednotlivců i jejich víra v n. s. a bytosti se však mohou výrazně odlišovat od oficiálních názorů a učení příslušné denominace, a to i přesto, že některé náboženské společnosti jsou značně tolerantní, zatímco jiné vyžadují přísné dodržování příslušného učení a jeho předpisů. – Nedílná součást představ o n. s. se váže na určité bytosti, považované za nadpřirozené. Víra v nadpřirozené bytosti, které mají antropomorfní či zoomorfní podobu, má v podstatě dva proudy. Náboženské denominace a společnosti, mystické spolky a jiné směry, vycházející z terciárních náboženských útvarů (např. teozofie), spiritismus a další považují Boha, bohy, dáby, anděly, přírodní duchy (elementály) a jiné bytosti za reálně či transcendentně existující. Člověk se s nimi může spojit pomocí jistých obřadů (mj. i modlitbou, zaříkáním), vyvolávat je a vyžadovat od nich určité služby, nebo se mohou projevovat nezávisle na vůli lidí. Druhý proud tvoří folklorní nadpřirozené bytosti, které se většinou považují za plod lidské fantazie, antropomorfizace a představivosti. Představa, že n. s. jsou výsledkem aktivit nadpřirozených bytostí a osob těmito silami vládnoucích, vychází v podstatě z nedokonalosti lidských úsudků i z určité historicky dané jednostrannosti logických úsudků. Základem k exaktnímu studiu n. s. je především analýza pojmu víry, nevíry i rozsáhlé skupiny stupňů mezi nimi.

Lit.: K. Kiesewetter: *Geschichte des neueren Occultismus; Geheimwissenschaftliche Systeme*. Leipzig 1907; *Lexikon für Theologie und Kirche I-X*. Freiburg in Breisgau 1957–65; H. Ringgren – A. V. Strömm: *Die Religionen der Völker*. Vyd. Ch. M. Schröder. Stuttgart 1970; J. Haackel: *Religion*. In: *Lehrbuch der Völkerkunde*. Vyd. H. Trimborn. Stuttgart 1971, s. 72–141. [vsch]

nádvorník, kdysi zaměstnanec na větším hospodářství, na statku, popř. v zájezdním hostinci, na staré poště apod. Měl na starosti udržování pořádku na dvoře, ve stodole, v kůlnách, v maštálích atd. Někde je n. lidový výraz pro šafáře, jinde pro staršího čeledína, který do jisté míry zastupoval hospodáře a měl dohled nad ostatními čeledíny, a opět jinde se tím rozumí podomek pověřený prací na dvoře, ale i domácí posluha, podomek ve větších hospodách. Podle J. Jungmana n. znamená šafář, ratajník, rataj, povozný. – Ve vesnickém prostředí mohl starší spolehlivý čeledín, často ženatý, po delší službě u téhož sedláka postoupit na n. – Manželka n. se nazývala nádvornice. Tímto výrazem bývala označována také žena, která spravovala dvůr, šafářka. Nádvornictví znamená nádvornické zaměstnání: *V nádvornictví postoupil bývalý čeledín* (K. V. Rais). – Výraz n. býval běžný ještě v polovině 19. stol.; označoval určitý vyšší stupeň v hierarchii vesnických námezdních pracovníků. Lze se s ním setkat v dílech českých klasiků z vesnického prostředí (Hálek, Chocholoušek, Klicpera, Rais). [ap]

nahota, nahost, obnaženost – stav lidského těla v nezastřené podobě (bez oděvu); v obřadní kultuře prostředek k umocnění magických úkonů. Podle obecně rozšířené pověrečné představy měla n. schopnost ochraňovat před chorobami, zapuzovat zlé duchy a zabraňovat neštěstí. Ve starověku byla n. součástí obětních obřadů, modliteb a mystérií, ve středověku také svatebních obřadů. V české lidové kultuře se n. uplatňovala při čarování (ovlivňujícím např. užitek z dobytka či úrodu), při sběru čarodějných bylin a při věštění (zejm. v milostné magii). Moravský kněz Ulman podává ve 2. polovině 18. stol. zprávy o různých kouzlech, jimiž nahá děvčata přivolávala ženichy. V Čechách se o štedrovečerní noci dívky modlily před spaním nahé, aby se jim ve snu zjevil ženich. N. umocňovala také magické léčebné praktiky, měla zajistit zdraví (velkopáteční umývání nahých lidí v potoce) a působila i proti požáru, který mělo likvidovat trojí obcházení nahých žen kolem hořícího objektu. V agrárních obyčejích měla n. na základě principu kontaktní magie plodonosnou funkci, např. o Štědrém večeru vybíhali nazí lidé do sadů a třásli ovocnými stromy, aby dosáhli hojné úrody. Zvláštní význam se připisoval dotyku semene s nahým tělem: při setí si selky sedaly obnaženou zadnicí na lněné semeno (záp. Čechy). S n. byla spojována i ochrana úrody před škůdci a plevelem. Na Zelený čtvrtek obcházeli nazí hospodáři před východem slunce louky a bili cepem do krtinců, aby jim

krtci nepoškodili budoucí senoseč; podobným způsobem se zbavovali bodláků. Podle Balbínovy zprávy (1705) zapuzovali nazí lidé v pátek hady a podobnou havěť obcházením svých domů a tlučením na kosy. N. byla také magickým prostředkem k dosažení kvality a hojnosti: v okolí Vizovic a Rožnova p. Radhoštěm tančil nahý muž při stloukání smetany kolem máselnice, podobně tančila nahá hospodyně nad nekynoucím těstem v díži. Po celé Moravě se n. používala ke zjištění pachatele krádeže: okradený člověk tančil ve sklepě nahý tak dlouho, dokud se zloděj nepřiznal. Ve spojení s čistotou a neposkrvněností se n. uplatňovala také při rituálu první orby (obřadní oborávání katastrof ve vánočním a masopustním obyčejovém cyklu), při němž vystupovala neprovdaná nahá děvčata, jak vypovídá svědectví V. Krolmuse z 19. stol. Ve stejném významu bylo rozšířeno použití n. v obřadech přivolávání deště, zvl. v oblastech jihových. Evropy. Z českého prostředí je doloženo v misionářské zprávě z Bechyňska (1697), podle níž nahá osmiletá dívka za soumraku a za zpěvu svých družek vylévala vodu ze studánky, aby přivolala déšť na osení.

Lit.: A. Podlaha: *Zprávy missionářův o českých pověstech lidových z druhé polovice XVII. století*. ČL 4, 1895, s. 289–291; D. Stránská: *Lidové obyčeje hospodářské*. NVČ 24, 1931, s. 41–91; B. Profeld: *Balbínovy zprávy o lidových pověstech*. ČL 31, 1931, s. 21–22; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959. [an]

náchodský kroj, lidový oděv vyčleňující se počátkem 19. stol. z pův. jednotného typu oděvu na Českomoravské vrchovině a v severových. Čechách. Byl rozšířen od Police n. Metují (sousedství s německým etnikem) k České Skalici a jihovýchodně k Rychnovu n. Kněžnovu. K formování n. k. přispěly vedle místní textilní výroby i vlivy sousedních oblastí. – U ženského kroje spojoval tradiční formy s novými látkami, především s modrotiskem, který se stává pro n. k. typickým materiálem. Archaické prvky se udržely do 1. třetiny 19. stol. v ženském obřadním kroji. Nevěsta ve věnci z mosazných plátků si oblékala pelerínový plášť renesančního střihu. Družičky v pentlicích s obloučky na uších (podobně jako na Mladoboleslavsku, Turnovsku, Plasku) a drdolcích přidržovaných kovovou jehlicí si podle rokokové módy pudrovaly vlasy moukou. Starší sváteční kroj užívaný do 30. let 19. stol. zachoval košile s krejzlíkem, spínané u krku kovovou sponou. Živůtky, formou blízké litomyšlským *bruslíčkům*, nedosahovaly do pasu, takže ženská postava získala úzkou empírovou siluetu.

Také kabátek s výrazným šúskem na zadním okraji byl krátký, dvouřadový. Mezi řadami knoflíčků byly vedeny ozdobné šňůrky v kontrastní barvě jako na čamaře (stejná úprava na německém Broumovsku). Na sukně a zástěry se užívaly převážně doma zhotovené kanafasy, mezulány a plátina. Tlumenou barevnost oděvu oživovaly červené punčochy s pantoflíčky a čepce a pleny vdaných žen. Pleny (*plachetky*) z počátku 19. stol. byly zdobeny karmazínovou výšivkou; později se přešlo k bohatší barevné škále, ale poslední vývojovou fází (40. léta 19. stol.) byla prolamovaná bílá výšivka. Podobně se měnila výzdoba zástěr, z nichž některé byly z modrého plátina. Ve 30.–50. letech 19. stol. se n. k. dost podstatně změnil po stránce střihové i materiálové. Linie pasu se snížila do přirozené polohy. Do kroje začaly pronikat levné kupované látky, zejm. modrotisk. Užíval se na sukně, zástěry i šátky. Jeho oblibu posilovala tradice modrých, světlými bavlnkami vyšitých zástěr, oblíbených v celých severových. a vých. Čechách. Pro mladší typ ženského kroje byla charakteristická barevnost, postavená na odstínech modré jako zcela dominující barvy. K mladšímu kroji se nosily živůtky do pasu s přepínací páskou na přednicích a ozdobnou sponou. Pod páskou se provlékaly cípy šátku nošeného ve výstřihu. Šátkem se vyplňoval i výstřih špenzru, který přišel po starších kabátcích. Čepce s holubinkou byly nahrazovány šátkem vázaným do týla, místo červených punčoch se objevily bílé a k nim střevíčky a šněrovací botky. V této variantě svátečního kroje zcela zanikl rozdíl me-

zi svobodnými a vdanými ženami. Ze staršího období přetrvávala obliba drobných stříbrných šperků, spon, řetízků a náhrdelníků s granáty a mincemi, podporovaná i tradicemi sousedního německého etnika. – Tradiční oblečení mužů mizelo o generaci dříve, ve 20.–30. letech 19. stol. I zde lze pozorovat vliv německého kroje, projevující se v preferování tmavých barev, např. na koženkách. Rovněž látkové pracovní kalhoty se šily z tmavých cajků a plátén a stejně tmavá byla většina svátečních kabátů, vycházejících ze střihu redingotu (s rozstřiženým šosem) nebo městského kaputu. Tmavé byly i vesty s kontrastní krejčovskou výšivkou. V zimě se nosily ještě počátkem 19. stol. bílé vyšíváné kožichy a vysoké *beranice*, v létě černé *širáky*, které nahradily nejrůznější městské pokrývky hlavy, čepice i cylindry. Mladší generace zavedla dlouhé kalhoty (*pantalony*) a šněrovací boty, vše v tmavých odstínech, odpovídajících místnímu vkusu.

Lit.: J. Čejka: *Z Ratibořic*. Česká včela 11, 1844, s. 312; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 214–221; H. Hynková: *Výzkum lidového oblečení v Orlických horách*. ČE 7, 1959, s. 320; H. Hynková: *Nejstarší zjištěná podoba lidového oblečení na národnostním pomezí v Orlických horách*. ČL 46, 1959, s. 13–23; M. Palková: *Podorlický kroj*. Listy Orlického muzea 1969, č. 1, s. 63–65. [iš]

naivní umění, insitní umění – jeden z druhů tvorby neškolených výtvarníků, který nenáleží jen do okruhu národopisného zájmu. Označuje se též jako *nedělní umění*, což má vyjádřit skutečnost, že se tato tvorba realizuje hlavně ve volném čase, po zaměstnání či po práci, nebo jako umění *moderních primitivů* či *instinktivních malířů*. Z větší části vznikalo a vzniká n. u. v nelidovém prostředí a mimo zájmy lidových vrstev, ale vyvíjelo se také stranou vývojových tendencí stylového umění. Jeho počátky jsou mlhavé, avšak v novodobém evropském umění je lze do jisté míry spatřovat v malování vývěsních štítů obchodníků a řemeslníků, v kolotočových a cirkusových poutačích a dekoracích či v malbě kulis ochotnických a loutkových divadel. K lidovému a zlidovělému umění má vazby např. ve votivní malbě, v poutních malbách na plátně a papíře nebo v moravských a slovenských malovaných prospektech betlémů. Jeho pouta k tradičnímu lidovému umění jsou však většinou slabá. Ve venkovském prostředí byla naivní malba či plastika v mnoha případech vyvolána profesionálními umělci a vzdělanci, např. učiteli a duchovními. Její častou tematikou tu bývá vesnický život, obřady a obyčeje, lidové kroje a stavby. Mezi klasiky n. u. patří z Francouzů celník H. Rousseau (1844–1910), služka

S. Louisová (1864–1942), koželuh A. Bauchant (1873–1958), nádeník a zápasník C. Bombois (1883–1970), Gruzínek N. Pirosmanišvili (1862–1918), z Poláků horník T. Ociepa. Někteří z nich pronikli i do kompendií světového umění. V českém prostředí to byli např. zemědělská dělnice M. Janků (1891–1975), nástrojář J. Paul (nar. 1892), zemědělská dělnice N. Schmidtová (1895–1981), krejčí V. Kudera (nar. 1895), rolník J. Heja (1902–1985), kolář V. Šulc (nar. 1903), žena v domácnosti L. Procházková (nar. 1903), tiskař A. Pařík (1904–1976), dělník J. Chwala (nar. 1906), rolník V. Kopic (1909–1978), mlynář a brusíř J. Franc (nar. 1912), truhlář V. Beránek (1915–1982), mechanik spojů J. Mička (nar. 1938), romský dělník R. Dzurko (nar. 1941) aj. Někteří tzv. insitní umělci náleželi k poučenějším, jako Pražan K. Chaba (nar. 1925), zahradník L. Vojkůvka (nar. 1943) aj., popř. spadali do intelektuálních vrstev a naivní imaginaci rafinovaně předstírali, jako např. herec J. Hlinomaz (1914–1978), který se označoval za surneo-naivistu, herečka I. Hüttnerová (nar. 1948) a další. V posledních desetiletích 20. stol. se vzedmula módní vlna zájmu o n. u., která však brzy opadla. Vlivem sběratelského zájmu se tato oblast amatérského umění silně zkomercializovala. Stala se především předmětem obdivu vzdělanostně vyšších kategorií městské populace a do lidového prostředí nepronikla.

Lit.: J. Čapek: *Nejskromnější umění*. Praha 1923; O. Bihalji-Merin: *Das naive Bild der Welt*. Köln 1959; R. Wildhaber: *Laienmalerei von der Volkskunde hergesehen*. In: Laienmalerei. Basel 1961;

Š. Tkáč: *Hranice ľudového a insitného umenia*. UŘ 1966, č. 1, s. 29–34; A. Pohribný – Š. Tkáč: *Naivní umění v Československu*. Praha 1967; A. Jakovski: *Peintres naïfs*. Basel 1967; G. Gamulin: *K teorii naivního umění*. Ars 1968, č. 1, s. 3–30; A. Jackowski: *Pogranicze sztuki naiwnej i ludowej*. PSZL 22, 1968, s. 35–60; Š. Tkáč: *Svetové insitné umenie*. Bratislava 1969; O. Bihalji-Merin: *Naivní umetníci sveta*. Beograd 1972; O. Bihalji-Merin: *Les maitres de l'art naïf*. Bruxelles 1972; N. S. Škarovskaja: *Narodnoje samodejatelnoje iskusstvo*. Leningrad 1975; L. I. Rhodes: *American Folk Art: From the traditional to the naive*. Bloomington 1978; N. Tomašević: *Naivní slikari Jugoslavije*. Beograd 1978; K. Dimitrijević: *Naiva u Jugoslaviji. Mali leksikon slikara i vajara*. Beograd 1979; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; R. Jeřábek: *Plastika lidových tvůrců*. Praha 1981; M.-P. Fouchet: *Naivní umění*. In: J. Pijoan: *Dějiny umění 9*. Praha 1983, s. 169–187; J. Staňková: *Přijela pouť... Tradiční atrakce poutí a jarmarků*. UŘ 1984, č. 4, s. 22–25; E. Matyášová: *Naivní malířství*. Praha 1986; NEČVU I, s. 548–549; ELKS I, s. 389–390; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 235. [rj]

nákladnický systém, způsob podnikání, kdy obchodník poskytuje řemeslníkovi nebo domácímu výrobcí na svůj náklad surovinu nebo zálohu (závdavek) na její nákup a za to od něj odebírá výrobek z této suroviny, buď osobně, nebo častěji prostřednictvím svého zástupce, faktora. Tento systém má pro obě strany jisté výhody: obchodník si zajišťuje zboží a řemeslník (domácí výrobce) odbyl svého výrobku na vzdálených trzích a surovinu potřebnou pro další výrobu. Tím se ovšem stává na obchodníkovi (*nákladníkovi*) závislý, protože nákladník určuje, co řemeslník bude vyrábět a v jaké kvalitě. Výrobce už nemá přímou vazbu na trh a svoje místní odběratele, ale stává se vlastně zaměstnancem nákladníka. Za práci už nedostává cenu prodávaného zboží, ale mzdu. N. s. se uplatnil zejm. v textilní výrobě a stal se základem rozptýlené manufaktury. Největší význam měl v 18. stol. V severočeském plátenictví hrály důležitou úlohu v n. s. cechy, které přidělovaly svým členům přízi, kontrolovaly kvalitu a vyplácely zálohu na nákup příze a doplatek za provedenou práci. – Jinou formou zapojení domácího nebo řemeslné výroby do rozptýlené manufaktury byl kupní systém, který se od n. s. lišil tím, že výrobce surovinu kupoval od obchodníka za své (za hotové nebo na úvěr) a svůj dluh mu splácel prodejem hotového výrobku. Tento systém nebyl pro výrobce výhodný, protože na ně přenášel veškeré podnikatelské riziko a nutil je přizpůsobit se monopolním cenám. Vedl proto k úpadku českého plátenictví v 1. polo-

vině 19. stol. – Oba tyto systémy se v č. zemích objevily už v 16. stol. Souvisely s vytvářením zemského trhu a výrobou pro cizí trhy. N. s. umožňoval obživu značné části venkovského obyvatelstva, především bezzemků v horských a podhorských oblastech, a vytvářel předpoklady pro industrializaci.

Lit.: A. Klíma: *Manufakturní období v Čechách*. Praha 1955; F. Mainuš: *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*. Ostrava 1959; J. Tomíček: *Severočeské plátenictví v době nákladnického systému*. In: *Lnářský průmysl. Příspěvky k dějinám III*. Trutnov 1980, s. 93–118; J. Petrůň a kol.: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 55–72. [jsn]

nákolesník, tradiční oradlo typu jednoklečového rádlu s plazem a souměrnou radlicí. Obvykle má masivní dřevěný, dvakrát až třikrát zahnutý hřídel, jednu kleč zv. socha, zapuštěnou a zaklínovanou do paty hřídele, úzký plaz nazývaný přínos a dřevěnou násadu s radlicí (*náradníkem*), začepovanou a zaklíněnou v zadní části hřídele a opřenou o přínos. Železný, široce srdčitý náradník má dvě ramena či křídélka, většinou širokou tulej a hrot protažený v silný železný prst. Mohutná, těžká radlice je nasazena na dřevěné násadě s křídly. Násada bývá zhotovena z jednoho kusu nebo ze samostatné střední části (*tělo*, *srdce*) zakončené čepem (*čap*) k upevnění v hřídeli. Na střední část násady bývají přibita nebo přišroubována křídla (*perutě*). Obvykle jsou zpevněna pásky železa, které jsou připevněny k dřevěné příčce za křídly. Někdy bývají železná křídla na bocích oplechována. Násada se mírně zúženým čepem zasouvá do otvoru v hřídeli a utahuje dřevěným klínem, popř. více klíny. Náradník se opírá o plaz (přínos). – Hřídel n. byl samorostlý a zhotovoval se z jednoho kusu nebo později ze dvou částí. Přední, méně prohnutý díl se nazýval *popjetí* a zadní díl hřídele, většinou dvakrát zahnutý, *kleč*. Části hřídele v místě připlátování jsou šikmo seříznuty a spojeny 2–3 železnými objímkami. Pata hřídele, ale i jiná namáhaná místa bývala rovněž zpevnována silnými objímkami. V přední části někdy oplechovaného hřídele bývá několik otvorů pro potykač a jeden otvor pro přepravu na *vlačíchách*. Hřídel n., zvl. v zadní části, býval velmi mohutný a celý n. byl těžký. Hřídel se mezi násadou a patou pevně spojoval s plazem pomocí *suku*, tj. dřevěného hřebu. Do rozštěpu hřebu v jeho horní části se vsazoval dřevěný klínek k zaklínování suku v hřídeli. Vhodným klínováním suku, jeho prodlužováním, zkracováním nebo klínováním násady v hřídeli bylo možno měnit úhel mezi osou hřídele, přínosu, násady a tím hloubku záběru oradla. Podle E. Michny se přitom poloha plazu a hřídele zajišťovala též

vložením nízkého klínu nebo plochého kamene mezi patu plazu a konec hřídele. Zkracováním nebo prodlužováním hřídele pomocí potykače a houžve na kolečku bylo možno hloubku záběru náradníku rovněž přizpůsobovat potřebě správné funkce n. – N. měl zpravidla jen jednu kleč (*sochu*) s ručkou v horní části. Vyskytují se však i nákolesníky o dvou klečích, často se středním sloupkem, zapuštěným do hřídele. Kleče pak bývají v horní části zpevněny dřevěnou příčkou a v dolní části i se sloupkem železnými objímkami. Při práci s n. se používala normální dřevěná kolečka jako k ostatním tradičním rádlům a pluhům, tedy kolečka o stejném průměru. Později se uplatnila dvojí kolečka různě široká a při kultivačních pracích i kolečkové chodáky. – Přestože n. je velmi archaickým typem rádlu, archeologické doklady o jeho vzniku a rozšíření chybějí. Rovněž ikonografické doklady středoevropské proveniencie ze starší doby nejsou známy. Pravděpodobně dosud nejstarší známá zmínka na území Čech o součásti n. (popř. radlice jiného typu rádlu) je inventární zápis z dvora Nezamyslice (Klatovsko) z r. 1393. Termín n. je však znám až z trhové knihy města Volyně (1532). Podrobný popis n. s přesnou kresbou uvádí ve své práci (1826–27) teprve E. Michna, spolu s popisem velmi blízké *plužice*. N. se od mladší plužice liší pouze tvarem hřídele a trojúhelníkovou konstrukcí kostry oradla. Pracovní části a plochy násady s radlicí jsou stejné u obou

oradel. N. je typologicky starší a náročnější na zhotovení, jmenovitě na přípravu hřídele. Vzhledem k masivnosti i délce hřídele je těžší než plužice, jeho užívání je podobné práci a používání plužice. N. byl nejpозději od 16. stol. rozšířen v j. a jihozáp. Čechách. Hlavní oblast rozšíření je podle J. Kramářka a F. Šacha ohraničena na západě hranicí Čech až po Krumlovsko, na severu se hranice n. táhne od severního pomezí Královského hvozdu po horní Úhlavě na Klatovy, dále severovýchodně přes Nepomuk po Příbram a odtud jihovýchodním směrem k Vltavě. Východní hranici rozšíření n. vytvořila Vltava, kterou n. překročil jen v několika místech. Jižní hranice jeho rozšíření postupuje od státní hranice na Prachaticku směrem severovýchodním a od Křišťanovic východním ke Stropnici a jejím přítokům. Z větší části zahrnuje Českobudějovicko, na severu po Hlubokou n. Vltavou, odkud Vltava severním směrem tvoří hranici mezi rozšířením na západě a českomoravským rádlu na východě. Jižní a jihozápadní hranice rozšíření n. není zatím dostatečně podrobně prozkoumána, včetně rakouské a bavorské strany Šumavy. – Agrotechnické použití a funkce n. i plužice jsou téměř shodné s používáním a funkcemi českomoravského rádlu, rovněž kvalita práce dosahovaná n. a plužicí je shodná. Ve starším období, tj. v době trojhonné soustavy hospodaření, se n. používal k rušení úhoru, podmítání, druhé orbě, *mísení* či *vodvorávání*, tj. orbě napříč, popř. jako univerzální

oradlo, dále k předsetové přípravě půdy a zaorávání osiva ručně setého naširoko (oves, žito). Od 2. poloviny 18. stol. se n. stával též velmi vhodným a užitečným nástrojem pro řádkovou kultivaci okopanin, jmenovitě brambor. Byl používán při jejich sadbě, k vyorávání brázd i k přihrnutí a zaorávání vysazených brambor a při dalším kypření, pletí, oborávání a naorávání hrubků během vegetace. Podobně jako ostatní rádla s radlicí poměrně strmě postavenou se n. velmi dobře uplatnil i při sklizni. Byl běžně využíván k vyorávání brambor a případnému přeorávání brambořiště. Jako vynikající kultivační nářadí se n. od 19. stol. upravoval pro některé

práce: byla sestrojena kolečka o dvojí šířce, umožňující zdokonalení funkce n. při sadbě, zaorávání i vyorávání a lepší ochranu před poškozením hlíz; hřidel n. ve spojení s kolečkovým chodákem byl vhodnější při oborávání vzrostlých brambor nebo plečkování v řepě, protože méně poškozoval již vysoký porost. V 2. polovině 20. stol. se n., stejně jako další tradiční rádla, uplatňoval při vlastním pěstování brambor a byl také zdrojem inspirace při zhotovování kultivačního celozelezného potažního nářadí a při konstrukci orebních těles traktorových hrobkovačů. N. se v jihozáp. Čechách běžně používal ještě v 70. letech 20. století.

Lit.: E. Michna v. Waitzenau: *Böhmens Haus- und Landwirtschaftsgeräte I-II*. Praha 1826–27; J. Petráň: *Zemědělské nářadí poddaných v Čechách koncem 16. a na začátku 17. století*. Zápisky katedry československých dějin a archivního studia 3, 1958, č. 3–4, s. 5–54; J. Kramařík: *Dva typy starého zemědělského nářadí a jejich severní hranice v Pošumaví*. Agrikultúra 2, 1963, s. 41–54; F. Šach: *Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa*. VPZM, 1963, s. 171–231; J. Kramařík: *Etnografická problematika styčných území dvou typů rádel na rozhraní středních a západních Čech*. NVČ 2 (25), 1967, s. 43–64; F. Šach: *Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren*. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest 1972, s. 375–409; J. Štastný: *Tradiční zemědělství v oblasti vodního díla Orlíku*. StE 1, 1972, s. 55–86; M. Hříděl: *Historie zemědělské malovýroby na Písecku. 1. Rostlinná výroba*. Písek 1983; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I–II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 54–60. [zt]

námluvy, přípověď, svatební smlouvy, věnce, zasnuby – jednání o svatební smlouvě. Pojem n. (pův. *námluva*) může představovat jednání o jakékoli smlouvě, obecně se užívá ve spojení s tradičním sňatkem nebo s vážnou známostí. N. předcházely sňatku, skládaly se z jednání o majetkových záležitostech a ze slibu snoubenců. V n. přezívala starší forma světského sňatku: do tridentského koncilu (1545–1563) měly n. platnost jeho uzavření (např. v pol. *slub*, sňatek). Po Tridentu muselo být manželství ještě stvrzeno v přítomnosti faráře a dvou svědků. Stará forma nadále přezívala v zemích, kde závěry koncilu nebyly prohlášeny. N. začaly postupně plnit úlohu zasnub v kanonickém právu (*den zasnúbenie*, *den namlúvenie*). Ještě v 16. stol. konzistoř při řešení sporů o platnosti manželství (např. žaloby pro zrušení slibu) zjišťovala, zda měl slib všechny náležitosti uzavření sňatku, tj. zda se vztahoval k přítomnosti (*sponsalia de praesenti: беру si tě za manželku/manžela*), a nikoli k budoucnosti (*sponsalia de futuro: chci tvým manželem/manželkou býti*). Slib *de futuro* totiž neplatil, bylo to pouhé zasnoubení. Konzistoř při rozsuzování sporu dbala i na formu: snoubenci se měli oslovit jmény a slib stvrdit podáním rukou. Scházela-li některá z náležitostí (slib k přítomnosti, jména, podání rukou), bývalo manželství bráno v pochybnost. Po Tridentu už nehrozil za nedodržení závazků sjednaných při n. žádný postih. Od strany, která úmluvu porušila, se mohly peníze vymáhat jen v případě, když to bylo ve svatební smlouvě výslovně uvedeno. Třebaže normy chování odsuzovaly nedodržení závazků dohodnutých při n., stávalo se, že rodina od smlouvy odstoupila, když

se naskytl výhodnější sňatek. To vedlo často k dlouholetým přím. – K n. docházelo po předběžné dohodě obou rodin a po získání informací o rodinných a majetkových poměrech protistrany. Dochované popisy selských n. z 19. stol. se týkají patrilokálních sňatků. Dědic (budoucí hospodář) přicházel s rodiči v doprovodu družby a svých vrstevníků, popř. ještě dalších svědků ve sváteční den odpoledne (navečer) do domu své vyvolené, kde už byl očekáván: vrata dokořán, stůl prostřený. – První částí n. se chlapec s dívkou neúčastnili. Rodiny se dohadovaly o věnu, jeho výši a termínu vyplacení, o předání hospodářství novomanželům, výplatě podílů ostatním dětem, dlužích váznoucích na hospodářství, o výbavě, velikosti výměnku, majetkovém vyrovnání mezi manželi v případě smrti jednoho z nich apod. N. byly tvrdým smlouváním o každou věc. Nejednou se rodiny rozešly pro nevelkou částku peněz, několik svršků nebo kus dobytka. Když se obě strany dohodly, docházelo k sepisování svatebních smluv hned, nebo se stanovilo místo a doba jejich sepsání (vrchnostenský úřad, notář). – Potom následovala druhá část n., totiž slib. Družba přivedl děvče s chlapcem a zeptal se jich, svolují-li k sňatku. O totéž pak požádal oboje rodiče. Když byly odpovědi kladné, podali si chlapec s děvčetem ruce, rodiče jim požehnali a následovalo pohoštění, někdy jako *půl svatby velké*. Jsou tu zastoupeny všechny náležitosti nutné podle starobylého obyčeje k stvrzení dohody: podání ruky, požehnání, velký počet přítomných (svědků), hostina; někde dostávala při n. dívka od chlapce peněz jako závdavek. – Po skončení n. se z děvčete a chlapce stali nevěsta a ženich, od n. už nepatřili mezi svobodné. Mohli se veřejně navštěvovat, vzájemně si pomáhat v hospodářství, v kostele bylo jejich místo mezi vdávanými a ženatými. O nevěstě, která se přiváděla, se říkalo, že patří už více do ženichovy rodiny, a když to vyžadovaly okolnosti (např. nemoc), mohla se do ní přistěhovat ještě před svatbou. – N. měly svůj přesný řád, o jehož dodržování se staral většinou organizátor svatby, ženatý muž různého označení (v Čechách zejm. družba), často profesionál. Musel znát všechny řeči, proslovy, zvyky, včetně doprovodných písní. Řeči a písně k n. kolovaly v ústním podání. Ve 2. polovině 18. stol. je sebral, doplnil vlastními skladbami a 1802 poprvé vydal svatební družba a písmák F. J. Vavák, rychtář z Milčic na Poděbradsku. Od té doby byly jeho *Řeči na svatební služby* mnohokrát publikovány, obvykle pod variantami názvu *Smlouvy aneb chvalitebné řeči svatební*. Vavákovy Řeči přispěly ke konzervaci starší varianty české svatby a k její unifikaci. Podle nich např. pořádali svatby ještě ve 2. polovině

20. stol. čeští vystěhovalci na Ukrajině, v Jugoslávii a Rumunsku. N. se staly i námětem pro divadelní hry, jak dosvědčuje veselohra *Selské námluvy* (1819) od F. Raymanna (1762–1829).

Lit.: F. Raymann: *Sedlské námluvy*. 1819; F. Laurin: *O manželství*. Časopis katolického duchovenstva. Praha 1860; F. J. Vavák: *Řeči na svatební služby*. Jindřichův Hradec 1877; Z. Winter: *Život církevní v Čechách*. Praha 1896; J. Klabouch: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962; J. C. Bologne: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997. [ih]

Nanebevstoupení Páně, důležitý mezník velikonočního okruhu, oslavující Kristovo vstoupení na nebe čtyřicet dní po jeho vzkříšení. Svátek provází slavná mše svatá a již ve středověku se konala i procesí připomínající průvod apoštolů na horu Olivetskou vedený Ježíšem Kristem. Symbolické znázornění aktu N. P. pomocí vytažení kříže s Ukřižovaným je doloženo již ve 13. stol. v Augsburgu, doloženo z předhusitského období v Praze hovoří o vynášení kříže na vyvýšené místo knězem. K r. 1509 se vztahuje ojedinělá zpráva o neštěstí při vytahování sochy Ježíše Krista o svátku N. P., kdy v kostele sv. Tomáše na Malé Straně spadla kruchta přetížena lidmi. Vytahování soch či obrazů Ježíše Krista otvorem v klenbě (něm. *Heiliggeistloche*) bylo pro svou názornost i teatrálnost oblíbené zejm. u širokých vrstev věřících v barokním období. Z otvoru, v němž socha zmizela, se následně sypalo dolů kvítí, obilí, svaté obrázky a ovoce jako symbol požehnání, jež udílí Kristus věřícím po svém příchodu do nebes. Upouštění od provádění tohoto aktu (nebyl církevně přikázán, ale pouze povolen, resp. trpěn) podle F. Vaváka přijímali věřící s nevolí. – V tradičním lidovém prostředí bylo N. P. chápáno jako svátek, který má přímý vztah k bouřkám, a to pravděpodobně v důsledku představy, že se kvůli Ježíši ote-

vírá nebeská klenba. Bouřky od jednotlivých sídelních lokalit odvracel pohřeb o tomto dni, přitahovalo je naopak porušení zákazu pracovních aktivit, zejm. práce s ostrými předměty. Např. tabu šití se v pověrečných představách považovalo za natolik závažné, že jeho nedodržení anulovalo jakýkoliv účinek všech ochranných praktik provedených v hospodářství o tomto dni (Krušné hory). Nebezpečí blesku se vystavoval také člověk, který nosil šaty koupené o N. P. Platil i zákaz koupání, z obav, že voda vyžaduje v tento den oběti (záp. Čechy). – O N. P. se věnovala velká pozornost pozorování oblohy a počasí. Děšť byl považován za vyslovené nepříznivé znamení, předznamenávající dlouhé (čtyřicetidenní) deštivé období, neúrodu, špatná sena a podobně.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy*. Praha 1889, s. 107; J. Skopeček (vyd.): *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického, z let 1770–1816*. II/1, Praha 1910, s. 75; HDA 4, 1931/32, sl. 16–21; Z. Hledíková: *Slavnosti církevního roku*. In: *Pražské slavnosti a velké výstavy*. Praha 1995, s. 55; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [lk]

Nanebevzetí Panny Marie, Svaté Královny, Panna Marie (Matička) kořená či velická – hlavní a zároveň jeden z nejstarších tzv. ideových mariánských svátků provázený vigilií i oktávem, sdružující upomínku úmrtí a nanebevzetí tělesných ostatků Panny Marie (15. 8.). Něm. se nazývá *Unser Frauen Würzweih, Krauterweihe*, lat. *Assumptio sanctae Mariae*. Je doložen již v polovině 5. stol.; počíná se jím třicetidenní období (něm. *Frauendreissiger*) mezi *matičkami*, tedy mezi svátkem N. P. M. a Narozením Panny Marie (8. 9.). Obecné rozšíření tohoto svátku v prostředí západní církve (později církve římskokatolické) dokládají od 9. stol. i četná zasvěcení mariánských kostelů. – V liturgii svátku představuje určité specifikum žehnání (*benedikce*) rozličných bylin, travin a semen obilí jako prvotin sklizně (od 9. stol.), které dalo vzniknout celé řadě variant názvu svátku a stalo se jedním z důvodů jeho velkého významu v rolnickém prostředí. Přestože církevní zdůvodnění tohoto faktu vychází z označení Panny Marie jako *květiny polní*, *lilie v dolinách* a z legendy, podle níž našli uředníci po návštěvě hrobky Panny Marie místo jejího těla květy, vyjadřovalo svěcení rostlin v obecném povědomí nositelů tradiční kultury díkuvzdání za sklizenou úrodu některých polnohospodářských plodin, zprostředkovalo Boží požehnání a ve výše položených oblastech i ochranu úrody před sklizní. Rolníci svěcené rostliny zapichovali

do polí, zrno přimíchávali do osiva a ve vinařských oblastech (Podluží) připevňovali hotaři kytky posvěcených bylin na tyč (*horní hlavu*) při slavnostním *zarážení hory*. Požehnané rostliny sloužily v domácnostech také jako ochrana proti ohni a blesku (za bouřky je lidé pálili na kamnech), jako amulety proti čarodějnicím a zlým silám i jako léčivý prostředek v případech onemocnění lidí a dobytka. Apotropajní i prosperitní význam měly i zbytky vosku svíce a kadidla užitých při liturgické oslavě N. P. M., které si v hospodářství uchovávali do jara příštího roku, aby jimi okouřili dobytek poprvé vyháněný na pastvu (Slezsko). – Pro svátek jsou příznačné oslavy patrocinií, procesí a poutě, a to zejm. k poutním kostelům zasvěceným N. P. M. Svátek N. P. M. pokládali předkové za jeden z osudových dnů, jehož průběh předznamenával setrvalejší povětrnostní podmínky a velikost úrody některých hospodářských produktů (jasné počasí signalizovalo bohatou sklizeň vína, na Šumavě hojnost medu). Svátkem N. P. M. začínalo i staročeské roční údobí *polétí*, končící svátkem sv. Matouše (21. 9.): *Na Nanebevzetí léto odletí; od Nanebevzetí Panny Marie konec koupání; na Panny Marie Nanebevzetí prvních vláštviček rozloučení*. Nástup tohoto období i ukončení sklizní vyjadřují pranostiky typu: *Od panny Marie kořeně fuká od obilního kořene; Nanebevzetí a větry ze strništat jsou poslové podzim*. – Třicetidenní údobí od N. P. M. do svátku Narození Panny Marie nabylo v lidové duchovní kultuře charakter bohatého a nejposvátnějšího období, v němž jsou zvířata i rostliny *tříkrát požehnané*. Léčivé rostliny posbírané v tomto údobí mají nejúčinnější moc, snesená vejce (*matičky*, něm. *Fraueneier*) pokládaly hospodyně za nejtvranlivější, a proto je i nejvýše cenily a nejdéle uchovávaly. Rovněž zvířata považovaná za jedovatá (např. žáby) podle lidových představ dočasně ztrácela svůj jed a části jejich těl naopak získávaly léčivou a ochrannou moc.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 401–414; F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1883, s. 14–15; Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1889, s. 161–162; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915, s. 160; HDA 5, 1932/33, sl. 1676–1683; R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 323–333; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

nápěvek mluvy, melodicko-rytmický útvar odvozený z intonace a rytmu lidské ře-

či. Termín vytvořil a používal L. Janáček v rámci své nápěvkové teorie, založené na dlouholetém výzkumu lidské řeči. Definoval jej vykladač teoretických prací L. Janáčka Z. Blažek (1905–1974). Janáček, jako rodák z rázovitých lašských Hukvald, měl vyvinutý smysl pro studium lidové mluvy. Vyzbrojen dokonalým sluchem, poznatky ze soudobé psychologie, fyziologie a akustiky (H. Helmholtz, 1821–1894, W. Wundt, 1832–1920) a zároveň inspirovan vlastním studiem živé mluvy lidí všech společenských vrstev dospěl k jedinečným výsledkům, zejm. v aplikaci na vlastní hudebně dramatickou tvorbu. Studium nápěvků ho současně přivedlo k teorii, podle níž se nápěvek stává východiskem vzniku lidové písně. Janáček zaznamenával živou hovorovou mluvu převedenou z přibližných zvukových výkyvů do tónů. K nápěvkům mluvy dospěl ve zralém věku, jeho první záznam nápěvků mluvy pochází z r. 1897. Stalo se tak pod zřejmým vlivem studia lidové písně, jemuž se Janáček věnoval s největší intenzitou právě od počátku 90. l. Kromě lidové písně se věnoval lidovým nářečím, jejichž rozmanitost poznal na Moravě. Všiml si proměnlivosti mluvy prostého člověka v různých okamžicích jeho života, funkce přízvuku, bohatosti a tvárnosti mluvy a změn ovlivněných mimořádností situace a afektem. Nabyl přesvědčení, že nápěvky mluvy jsou východiskem českosti a národnosti v hudbě. *Nápěvky mluvy vnesly do Janáčkovy hudebně dramatické tvorby rozhodný prvek zvratu* (M. Černohorská). Jako první z evropských skladatelů se obrátil Janáček pro inspiraci k psychologii lidské řeči, ke zdroji, z něhož nápěvek vyrůstá. Nápěvky mluvy nepřijímal mechanicky. Prestylizované ve vokální a instrumentální motivy se mu staly nosnou základnou, na níž byla postavena vlastní, originální kompoziční technika. Zatímco v jednoaktovce *Počátek románu* (1891, provedení 1894) Janáček ulpěl na folklorizující koncepci zpěvoherního rázu, přináší jeho nejznámější opera *Její pastorkyňa* (1894–1902, provedení 1904) stylový zvrát, který by nebyl bez aplikace nápěvků mluvy myslitelný. Nápěvky se staly výchozím materiálem jak ve vokální složce, tak ve složce instrumentální, u sólových a sborových partů i v orchestru. Tím dostala Janáčкова hudba osobitý ráz. Úsečná výraznost, dramaticčnost a rapsodičnost *sui generis*, jež je pro Janáčka příznačná, pramení z důsledné aplikace nápěvků. I když po Její pastorkyni Janáček v dalších jevištních dílech folklorní látky opustil, zůstaly nápěvky mluvy základem jeho skladebné řeči a pronikly z operní sféry do skladatelovy vokální tvorby i do orchestrálních a komorních skladeb.

Lit.: L. Janáček: *Nápěv lidových písní*. In: Leoš

Janáček o lidové písni a lidové hudbě. Vyd. J. Vysloužil, Praha 1955, s. 282–326; M. Černohorská: *K problematice vzniku Janáčkovy teorie nápěvků*. ČMM 42, 1957, s. 165–178; M. Černohorská: *Význam nápěvků pro Janáčkovu operní tvorbu*. In: Leoš Janáček a soudobá hudba. Praha 1963, s. 77–80; Z. Blažek: *Leoš Janáček. Hudebně teoretické dílo I*. Praha 1968. [jtr]

nápoje, tekutiny určené k pití v přirozeném stavu nebo po vhodné úpravě. Slouží k udržení a rozvoji života organismu, uhašení žízně, k výživě nebo jako povzbuzující a opojný prostředek. Podle složení a způsobu přípravy se n. dělí na nealkoholické a alkoholické. – Nealkoholické n. jsou tekutiny v přírodním stavu (voda, mléko, šťávy z bylin, stromů a plodů) nebo upravené (čaj, čokoláda, kakao, káva, limonády) bez obsahu alkoholu. Nejdůležitějším nápojem pro člověka je voda, která tvoří základní biogenní prostředí lidského organismu a stala se prvním nápojem člověka. Byla uctívána pro svoji životodárnou sílu a připisovaly se jí magické a očištné vlastnosti. Vedle vody studniční (říční, potoční) slouží k utišení žízně a k zlepšení zdravotního stavu voda minerální, obsahující rozpustné minerální látky a plyny. K nejstarším přírodním n. patřila míza stromů (bříza) a šťáva z ovoce (šyrová nebo kvašená, např. ve formě moštu). K n. důležitým pro výživu člověka náleží mléko, které obsahuje živočišné bílkoviny, tuky, cukry, minerální látky a vitaminy. Pro lidi z nejnižších sociálních vrstev to byl často jediný dostupný zdroj živočišných bílkovin. Pije se mléko kravské (studené, teplé, sladké, kyselé), kozí (v sociálně slabých venkovských rodinách; přikrmoval se jím také vepřový dobytek), na Valašsku mléko ovčí, nejčastěji v podobě zínčice. Vedle samostatného užití je mléko součástí pokrmů (kaše, omáčky, polévky) a zadělává se jím těsto. Na vesnici se také uplatnilo při rodinné obřadnosti. Čaj se v lidovém prostředí objevoval zvl. v podobě odvarů z listů nebo plodů (bez černý, heřmánek, jahoda, malina, šípek) a sloužil častěji jako léčebný prostředek (např. při nachlazení) než nápoj proti žízni. Pravý čaj se mezi střední vrstvy obyvatelstva rozšířil ve 20. stol. Káva zrnková (z pražených kávových zrn) byla nápojem šlechtických a měšťanských vrstev a odtud pronikala mezi ostatní obyvatelstvo. Její pití se velmi rozšířilo v průběhu 1. poloviny 19. stol. Ve vesnickém prostředí se objevuje nejdříve mezi místní honorací. Od ní ji přebíraly selské vrstvy, nejprve jako nápoj podávaný o svátečních a slavnostních příležitostech rodinného a obřadního cyklu (svatby, křtiny, pohřební hostiny, posvícení). K rozšíření kávy na venkově přispěli také kněží, kteří ji doporučovali jako osvěžující nápoj místo al-

koholu. Nejvíce se mezi městským a venkovským obyvatelstvem uplatnila káva připravovaná z náhražek (fíková, sladová, žaludová, žitná). Na prvním místě to byla káva vařená z praženého obilí, cikorky, mléka a podle možnosti i s několika zrny pravé kávy pro aroma. Ta také postupně nahradila v lidovém jídelníčku ranní polévky. Jako nápoj k snídani např. pronikla do stravy podkrkonošských zemědělců asi v 90. letech 19. stol. Útlum v konzumaci zrnkové kávy nastal během 1. a 2. světové války a krátce po ní, kdy byl přidělový systém. Od 50. let 20. stol. se její konzumace velmi rozšířila a černá zrnková káva je připravována na mnoho způsobů (turecká, překapávaná, instantní) a s různými přísadami (smetana, koření, alkohol). Kakao a čokoláda (z pražených kakaových bobů) připravované jako n. byly pokládány za pochoutku a posilující lék i ve vyšších společenských vrstvách (šlechta, měšťanstvo). V maloměstských a venkovských domácnostech (fara, lékař, myslivna, úřednictvo) se objevují až na začátku 20. stol. K n. sloužícím k osvěžení a utišení žízně patří sodová voda a limonády. Sodová voda se vyrábí z pitné vody syčením kysličníkem uhličitým. Bývala svátečním nápojem žen a dětí v době pouťi a vesnických zábav, kde se prodávala ve vratných láhvích s porcelánovými uzávěry. Základem limonád je sodová voda a přírodní ovocný sirup nebo sirup limonádový, který se dělá z cukru a ovocných aromatických příchutí. – **A l k o h o l i c k é n .** jsou tekutiny s různým obsahem alkoholu. Podle způsobu výroby a obsahu alkoholu se rozlišují n. nedestilované, s nižším obsahem alkoholu (pivo, víno, medovina), a n. s vyšším obsahem alkoholu, který vznikl jejich destilací (tzv. lihoviny). Tyto n. měly člověka povzbudit, dodat chuť k jídlu, odstranit zábrany. Uhašení žízně bylo druhořadou záležitostí. K nejstarším z nich patřily v Čechách a na Moravě medovina, víno a pivo (znali je už Babyloňané a Sumerové). Medovina, kvašený alkoholický nápoj z medu rozpuštěného ve vodě, byl v č. zemích oblíben do vrcholného středověku, kdy ustupuje rozšiřující se výrobě piva, pěstování vinné révy a pálení kořalky. V 50. letech 20. stol. se začaly dělat pokusy s průmyslovou výrobou medoviny. Pivo je alkoholický nápoj, který není úplně dokvašený, vyrobený ze sladu (ječmen, pšenice) a chmele. Mimo vlastní konzumaci se z piva vařily polévky a přidávalo se k masitým pokrmům. V Čechách dochází ve 2. čtvrtině 16. stol. k rozvoji šlechtického pivovarnictví a královská města a kláštery ztrácejí svá privilegia ve vaření piva. Šlechta dostává daně z městských pivovarů na svých panstvích a sama zakládá pivovary. Podporuje vznik hospod na panstvích a je jejich do-

datavatelem. Víno, alkoholický nedestilovaný nápoj, vzniká kvašením buď moštu či rmutu (rozdrčené hrozny) bobulí révy vinné, nebo ovocných moštů (jablka, rybíz, višně, borůvky, šípky). Z vína se vařily kaše a také se přidávalo k masům. – Lihoviny se rozdělují podle způsobu výroby a chuťových vlastností na: 1. destiláty ušlechtilé (pravé), označované jako pálenky (kořalky). Vyrábějí se destilací zkvašených přírodních cukerných nebo škrobnatých surovin (víno, břečka z ovoce, zápar z obilovin). Vzniklá pálenka se může dále upravovat podle požadovaného obsahu alkoholu destilovanou nebo zdravotně nezávadnou vodou. Mezi nejznámější světové výrobky patří brandy, koňak, pravý rum a whisky. Z českých a moravských pálenek to je borovička, meruňkovice, slivovice a vínovice; 2. destiláty poloušlechtilé (*řezané*). Vyrábějí se *řezáním* (mícháním) ušlechtilých destilátů (borovička, slivovice, meruňkovice, pravý rum) příslušně zředěným konzumním lihem; 3. lihoviny podobné destilátům a náhražky. Přípravují se z rafinovaného konzumního lihu, ve kterém se např. maceruje koření a výluh se dále upravuje. Umělé lihoviny vznikají smícháním čistého lihu s umělou trestí a vodou (tuzemský rum); 4. sladké lihoviny (likéry), složené z alkoholu, cukru, aromatických přírodních surovin a ovocných šťáv (becherovka, griotka). – Od 2. poloviny 15. stol. se v č. zemích páčila kořalka z vína i piva. Kořalkou se stvrzovalo uzavírání dohod a smluv např. při prodeji domáckých zvířat (tzv. litkup), připsjelo se jí při vyhánění dobytka na první pastvu, zvalo se jí na svatbu, sloužila pro povzbuzení při vykonávání náročných povolání (práce v lese, hornictví), byla lékem, uspávacím prostředkem pro malé děti (chléb nebo hadřík namočený v kořalce nahradil dudlík). Na Valašsku se podával při hostinách *valašský čaj* či *thé*, tj. kořalka vařená se skořicí, hřebíčkem a medem nebo cukrem. Rozšířeným nápojem zde byla *zhřívánica* (*kvitovica*), která nahrazovala snídani: do uvažené vody se nalil čistý líh, k tomu se jedl chléb. – V 18. stol. byl zjednodušen destilační proces, tím došlo k zlevnění výroby alkoholu a k jeho rozšíření mezi všechny sociální skupiny obyvatelstva. S rostoucí spotřebou alkoholu však vznikl nový společenský problém: alkoholismus, který postihl především nejslabší sociální skupiny (nezaměstnané, osoby s nižším vzděláním a nízkou sociální úrovní, rodiny s více dětmi). Alkohol svou kalorickou hodnotou často nahradil denní spotřebu potravin. V mnohých domácnostech byly také potraviny (brambory, cukr, obilí, ovoce) určené k jídlu přeměňovány na alkoholické n. Vysoká konzumace těchto n. se projevovala degenerací organismu (debilita, vývojové va-

dy u dalších generací) a jeho otravou. Tento problém se objevoval v č. zemích ještě v 80. letech 20. stol. např. u některých skupin reemigrantů. – Z n. sloužících k uhašení žízně v letních měsících a při konání zemědělských prací to byla nejprve voda, kysele mléko, syrovátka, žinčice (Valašsko), pivo (v 70. letech 20. stol. byla snaha nahradit ho tzv. pitem) a na začátku 20. stol. i sodovky a limonády. V ovocnářských krajích se nosil na pole čerstvý jablečný mošt, který se mohl ředit vodou. Jinde bývalo zvykem posílat žencům na pole studenou vodu okyselenou octem. Pil se studený bylinný a ovocný čaj (z šípků nebo křížal). – N. a jejich pití se objevovalo v rodinné a výroční obřadnosti během celého roku. Mléko mělo význam při narození dítěte, kdy se přidávalo do první koupele, aby bylo dítě hezké a bílé. Pivo je spojováno s koledováním selského lidu o Vánocích. Za vybrané peníze z koledy se kupovalo společné kolední pivo. S vínem je spojován sv. Martin (11. 11.), neboť tento svátek měl vzniknout z pohanské slavnosti boha vína, Bakcha. K martinské huse se tedy pilo i víno. Svěcené víno podávané na den Jana Evangelisty (27. 12.) mělo ochránit před otravou, proti čarodějnicím, jedovatým živočichům a nemocím. Pití kořalky provázelo člověka celý život, od narození až do smrti, stalo se součástí pracovního, rodinného a výročního cyklu. Kořalka se objevovala o křtinách, svatbách, pohřbech, svátcích a dalších rodinných oslavách. Stala se součástí pohoštění v průběhu obřadního cyklu během celého roku (masopust, Velikonoce, Vánoce). Na Nový rok se pilo *na novou krev*. Na Popeleční středu byla po kostele zastávka na skleničku kořalky, *aby píplíce neštípaly* (Plzeňsko).

Lit.: Č. Zibrť: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zibrť: *Z dějin piva a pivovarnictví v českých zemích*. Praha 1894; Č. Zibrť: *Sladovnické obyčeje, zábavy, slavnosti a pověry v nákladnických domech a pivovárech českých*. Praha 1910; Č. Zibrť: *Gallašovy paměti o moravské selské i městské stravě r. 1826*. ČL 28, 1928, s. 52–63; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; -bs: *Medovina v minulosti*. Výživa lidu 4, 1949, s. 202–203; M. Kredba: *Pitná voda s hlediska správné výživy*. Výživa lidu 5, 1950, s. 130–132; K. Kamenický: *Ovoce a nápoje ve žních a na rekreaci*. Výživa lidu 6, 1951, s. 169–170; M. Antonín – V. Lisý: *Nauka o potravinách*. Praha 1958, s. 200–212, 324–332, 350–373, 405–407; F. Kavka: *Zlatý věk růží*. České Budějovice 1966, s. 80–82; S. Vencl: *Archeologie žízně*. AR 46, 1994, s. 283–305; M. Beranová: *Jídlo a pití za Rudolfa II*. Praha 1997, s. 21–32. [jh]

Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, specializované pracoviště Národního muzea v Praze, zabývající se sběrem, odborným zpracováním, prezentací a studiem dokladů materiální a duchovní kultury mimoevropských oblastí (Asie, Afriky, Ameriky, Austrálie a Oceánie). Knihovna muzea kromě odborné literatury a archivních materiálů vztahujících se zejména k dané problematice obsahuje i unikátní sbírku zahraničních krajaňských tisků. – Muzeum bylo založeno 1862 pod názvem *České průmyslové muzeum*. Hlavní zásluhu o jeho založení a další existenci měl V. Náprstek, který umístil sbírky ve svém domě *U Halánků* na Betlémském náměstí v Praze a z vlastních prostředků vydržoval muzeum až do své smrti. 1885–1886 dal pro muzeum postavit v zadním traktu domu další budovu. Sbírký a knihy byly získávány koupí, dary a odkazy. Pův. se muzeum orientovalo na dokumentaci průmyslové a rukodělné výroby s cílem šířit nejnovější poznatky z dané oblasti a přispět k českému technickému rozvoji. Náprstkova rozsáhlá osvětová aktivita seskupila kolem muzea a jeho knihovny představitele české politiky, vědy a kultury, české cestovatele i představitele zahraničních krajanů. Z iniciativy V. Náprstka vznikl v jeho domě také první emancipační spolek českých žen, *Americký klub dám*. Zásluhou českých cestovatelů a zahraničních krajanů zejména ze Spojených států, jejichž dary obohacovaly muzeum i o předměty umělecké a etnografické povahy, se postupně program muzea rozšířil také na sběr a dokumentaci hmotných dokladů kultur Evropy, hl. z území slovanských národů, a z oblastí mimoevropských. Po smrti V. Náprstka, který odkázal muzeum s knihovnou českému národu a na jejich vydržování založil nadaci, spravovalo muzeum kuratorium složené z přátel Náprstkova domu pod patronací hlavního města Prahy. Vzhledem k tomu, že dokumentovat rozvoj průmyslu nebylo v silách soukromé instituce, kuratorium se rozhodlo zúžit program muzea na doplňování etnografických sbírek z mimoevropských oblastí. Tato specializace byla potvrzena statutem z r. 1932, kdy muzeum přešlo do správy Země české a stalo se autonomní součástí Národního muzea v Praze pod názvem *Náprstkovo muzeum všeobecného národopisu*. V důsledku této orientace muzeum postupně předalo některé sbírky jiným institucím v Praze: sbírka průmyslová byla předána Národnímu technickému muzeu, sbírka uměleckých předmětů historicko-archeologickému oddělení Národního muzea a zčásti Uměleckoprůmyslovému muzeu a národopisná sbírka slovanská včetně české národopisnému oddělení Národního muzea. Od počátku existence muzea do r. 1950

jako kurátoři sbírek a ředitelé muzea působili A. Studnička (1842–1927), J. Kottner (1843–1923), F. Borovský (1852–1932), který byl ředitelem Uměleckoprůmyslového muzea a jednatelem kuratoria muzea, a J. Müller. Po zrušení zemského zřízení (1949) bylo muzeum převedeno do správy státu a začleněno do Národního muzea s orientací na hmotnou a duchovní kulturu mimoevropských oblastí. Sběrný program muzea, zaměřený především na etnografii, se pak rozšířil i na výtvarné umění, archeologii a numismatiku. Nynější název dostalo muzeum 1962 při příležitosti 100. výročí jeho založení. 1950–1957 byl ředitelem muzea F. Kršňák (1898–1957), 1959–1970 E. Herold, 1971–1979 V. Šolc a od r. 1979 je ředitelkou J. Součková (nar. 1944). Činnost muzea se skládá ze sbírkové a dokumentační činnosti zahrnující sbírkový fond s více než 100 tisíci jednotkami (z toho etnografická sbírka jich má kolem 40 tisíc) a z prezentace sbírkového fondu, kterou muzeum provádí formou stálých expozic a tematických výstav. Základ fondu tvoří sbírky získané v 19. stol. a v prvních desetiletích 20. stol. Z Ameriky je to např. sbírka předmětů, kterou u jezerních a dakotských indiánů pořídil 1857 V. Náprstek, z Gran Chaca přivezl sbírku A. V. Frič, ze severozápadu Sev. Ameriky P. Oberländer. Nejstarší kolekce z Afriky (převážně etnografická) pocházejí z j., vých. a severových. Afriky (sbírky E. Holuba, A. Steckra, M. Lányho, R. Storchy, B. Machulky, V. Němce, P. Šebesty aj.). Základy asijských sbírek položil V. Náprstek hl. uměleckými kolekcemi, z 80. let 19. stol. pochází sbírka od O. Feistmantela z Indie a P. Durdíka z Indonésie. Základem fondu z Oceánie je umělecká a etnografická sbírka od E. S. Vráze. Po 2. světové válce se fondy rozšiřovaly a sběry z tohoto období tvoří dvě třetiny sbírkových předmětů. Rozsáhlou sbírkou mimoevropského umění je sbírka J. Hlouchy, z Národního muzea byl převeden do muzea soubor orientální numismatiky a staroegyptská sbírka, která od 60. let 20. stol. byla doplňována předměty získanými archeologickými expedicemi Egyptologického ústavu FF UK v Praze. Kromě sbírek pořízených spolupracovníky muzea či nákupy na antikvárním trhu byly získávány soubory předmětů a dokumentační materiály také vlastními sběry pracovníků muzea v Číně, Japonsku a Vietnamu, v Alžíru, Egyptě, Nigérii, Súdánu a v Chile. Bohaté sbírky tvoří umělecké předměty především z Asie. Od 80. let 20. stol. má muzeum tři stálé expozice: expozici tradičních kultur Sev. a J. Ameriky a expozici Austrálie a Oceánie v prostorách v Praze a expozici asijských kultur na zámku v Liběchově u Mělníka. Stálá expozice Afriky

byla instalována již v 60. a 70. letech 20. stol. Krátkodobé tematické výstavy muzeum realizuje několikrát do roka a některé z nich byly reinstalovány i v řadě měst bývalého Československa. V 50. letech 20. stol. to byla především putovní výstava *Cestou Hanzelky a Zikmunda*, kterou zhlédlo na půl milionu návštěvníků. K významným výstavám patřila např. japonská výstava *Necuke* (1961), africká *Berti* (1963), *Objevy v Taslii* (1964), výstava staroegyptských mumií (1971), *Africké umění v Československu* (1983), výstava lidového umění *Kouzelná Indie* (1987), *Anatolské koberce* (1995, dar R. Kreissla) aj. K výstavám a ve volných cyklech pořádá muzeum přednášky, besedy a další akce. Součástí muzea je též knihovna, která má na 200 000 svazků. Kromě knih má muzeum také archiválie a další sbírky, které připomínají jeho původní širší zaměření. Základní fond knihovny, shromážděný V. Náprstkem, je zachován jako historický celek. Obsahuje literaturu 18. a 19. stol., z toho část tvoří odborná literatura o zemích, obyvatelstvu a kultuře mimoevropských kontinentů. Do fondu jsou začleněny i vzácné soubory knih z pozůstalosti arabistů A. Nykla a F. Tauera, egyptologa Z. Žáby a znalce mimoevropských umění J. Hlouchy. Unikátním celkem je sbírka zahraničních krajaňských tisků (české knihy, brožury, kalendáře, noviny a časopisy) vydávaných v 19. a 20. stol. Archivní sbírky, obsažené v knihovně, tvoří náprstkovský rodinný archiv, archiv zahraničních krajanů a archiv českých cestovatelů. Dále je zde sbírka historických fotografií (30 000 kusů) a stereoskopů (8 000 kusů) z 2. poloviny 19. stol. z č. zemí a ze zahraničí a sbírka 350 výstižkových knih, obsahující na 180 000 výstižků z českého a německého tisku z l. 1849–1904. Knihovní fondy jsou doplňovány o novodobou odbornou literaturu a dokumentaci; v rámci své publikační činnosti vydává muzeum od r. 1962 cizojazyčný sborník *Annals of the Náprstek Museum*. Ročenky přinášejí vědecká pojednání z etnografie, archeologie, kulturní historie, výtvarného umění a numismatiky mimoevropských zemí, přičemž je hlavní důraz kladen na příspěvky odborně zpracovávající významné muzejní sbírky. V 70. letech 20. stol. muzeum vydávalo samostatné monografické svazky v sérii *Anthropological Papers of the Náprstek Museum Prague*. Pro širší veřejnost jsou určeny zejm. katalogy výstav a měsíční programy s texty věnovanými historii a současnosti mimoevropských zemí nebo souborům exponátů měsíčně obměňovaných výstavek.

Lit.: J. Kottner: *Průvodce sbírkami Náprstkova Českého průmyslového Musea*. Praha 1898; J. Müller: *Přehled etnologických sbírek Náprst-*

kova musea všeobecného národopisu v Praze. ČNM 114, 1940, s. 118–124; B. Lifka: *Knihovna Náprstkova musea*. ČNM 115, 1946, č. 1–2, s. 106–108; S. Kodým: *Dům U Halánků*. Praha 1955; J. Majer: *Počátky musea Vojty Náprstka*. SNM A 10, 1956, č. 3, s. 107–159; E. Herold: *100 Jahre Náprstek Museum*. ANM 1, 1962, s. 9–18; M. Stuchlík: *Sto let Náprstkova muzea*. ČL 50, 1963, s. 1–3; Z. Šolle: *Vojta Náprstek a jeho doba*. Praha 1994; V. Zahradníček: *Vojta Náprstek (1826–1894)*. Praha 1994; V. Zahradníček – M. Linková: *Krajanská sbírka knihovny Náprstkova muzea I–III*. Praha 1994.

[nv + js]

národ, historicky vzniklé velké společenství lidí, kteří se většinou navzájem osobně neznají, ale jsou spojeni kombinací několika druhů objektivních vztahů (územních, politických, hospodářských, kulturních, jazykových, náboženských) a odrazem těchto vztahů v kolektivním vědomí příslušnosti k tomuto společenství. – V ý v o j p o j m u . Latinský výraz *natio* měl označovat osoby stejného původu a rodové spřízněnosti, kdežto společenství politicky plnoprávných občanů starověkého Říma se nazývalo *populus*. Tato dvojice pojmů přešla od vrcholného středověku do základních evropských jazyků, avšak shodou okolností v opačném významu než v antickém světě. Francouzský a anglický pojem *nation* získal v průběhu staletí tak jednoznačný politický obsah, že to vedlo až ke ztotožnění n. a státu, zatímco výrazy *peuple* a *people* označovaly zpravidla politicky bezprávné obyvatelstvo, popř. nepolitické etnikum. Francouzština a angličtina jako jazyky světové diplomacie ovlivnily v tomto směru také českou jazykovou praxi, takže se běžně hovoří o mezinárodních vztazích, o *Společnosti národů* nebo o *Organizaci spojených národů*, i když se to týká vztahů a sdružení svrchovaných států. Ve střední a vých. Evropě se uplatnilo dalekosáhlé rozlišení státu a n., hl. od počátku 19. stol. N. zde byl většinou ztotožňován s etnickým, jazykovým a kulturním společenstvím (něm. *Kulturnation*). V něm. a ruštině tvoří *Nation* a *Volk*, resp. *nacija* a *narod* podobné pojmové dvojice jako ve franc. a angl., ale s tím rozdílem, že *Volk* a *narod* mají mnohem větší etnickou náplň než západoevropské pojmy *peuple* a *people*. Romantické pojetí, vyhraněné v Německu v období protinapoleonských válek na počátku 19. stol., chápalo *Volk* jako kolektivní osobnost, vyznačující se společným původem, jazykem, lidovou kulturou a zvyky. V dalším historickém vývoji se pojem *Volk* v německém prostředí často spojoval s ideologií rasy, krve a půdy a byl velice zproblematizován v období nacismu.

Česká terminologie má obdobnou pojmovou dvojici *národ* a *lid*, avšak obsah těchto pojmů není zcela shodný ani se záp. Evropou, ani s něm. nebo ruštinou. České pojetí n. se v 19. a na počátku 20. stol. pohybovalo někde uprostřed mezi německými pojmy *Nation* a *Volk*, přičemž zahrnovalo podstatnou část významu pojmu *Volk*. Jinak adekvátní druhá složka české pojmové dvojice, *lid*, není schopna vytvořit plurál, takže výrazy *peoples*, *Völker* nebo *narody* se zpravidla překládají do češtiny jako *národy*. Politická náplň českého pojmu *národ* však byla od počátku zanedbatelná. V Jungmannově *Slovníku česko-německém* odpovídá n. oběma německým pojmům, ale jako obsah tohoto slova se uvádí *mnohočetná společnost na jedné právech usuzovaných a k pospolnému užítu pracujících*. V Riegrově *Slovníku naučném* zdůrazňoval 1866 J. J. Malý, že *stejně veřejné zřízení, stejné zákony, úplná rovnoprávnost občanů bez všelikého rozdílu, společný vývin politický a společné dějiny* se při utváření národů mohou stát *neméně mocnou páskou nežli společný jazyk*. Politické pojetí národa, ztotožňující n. a plnoprávné obyvatelstvo země, se v českém prostředí udržovalo vlivem státoprávních deklarací a představ, takže podle Riegrova slovníku patřili k českému n. *také Němci v obvodu Koruny české žijící*. Podobně prohlásil 1868 F. Palacký, že *národ český jest již drahnou dobu národem dvojazyčným*. Toto pojetí však nepřevládalo a mnohem silnější tendencí se v českém prostředí stalo ztotožnění n. a jazyka. Pod vlivem německého pojmu *Volk* se písně získané sběrem mezi venkovským obyvatelstvem nazývaly *národní písně* a vědní obor *Volkskunde* se často ještě na sklonku 20. stol. překládá jako *národopis*. Zahradniční odboj za 1. světové války a poté existence Československé republiky od r. 1918 znovu posílily v českém prostředí politické chápání n., spjaté s požadavkem a realitou svrchovaného státu, avšak *národ československý* v ústavě z 29. 2. 1920 zahrnoval pouze Čechy a Slováky a vylučoval početné národnostní menšiny. V 90. letech 20. stol. se pojetí n. v češtině postupně přibližuje modifikovanému západoevropskému chápání, v němž převládá soulad mezi národním státem, národním jazykem a národní kulturou. – P o l i t i c k ý n . p ř e d m o d e r n í é r y . Evropský vrcholný středověk znal národy (*nationes*) při rozčlenění účastníků církevních koncilů od konce 13. stol. nebo ve vnitřní organizaci řady univerzit, přičemž se jen zčásti přihlíželo ke státnímu uspořádání a k jazykovým poměrům. Trvalejší význam mělo postupné vytváření politických národů v záp. a střední Evropě, jejichž představiteli byly parlamenty, zemské sněmy a jiné samo-

správné orgány privilegovaných vrstev země, působící vedle panovníka a často v opozici vůči jeho absolutní moci. Nositelem ideologie politického n. byla zpravidla vyšší a nižší šlechta, někdy i duchovenstvo a laičtí intelektuálové na univerzitách. Mimo okruh politického n. zůstávala naprostá většina obyvatelstva země, v první řadě poddané rolnictvo a převážně také obyvatelé měst, jejichž etnická a jazyková skladba byla často odlišná od politicky privilegovaných vrstev. Ve střední Evropě pozdního středověku a raného novověku se projevoval poměrně silný vliv stavovských politických národů v Polsku, v Uhrách a do r. 1620 také v zemích Koruny české. Celá řada národních symbolů, předsudků a stereotypů, které byly rozšířeny ve vztazích mezi novodobými evropskými, zejm. sousedními národy, měla svůj původ již v předmoderní éře. – N á r o d o t v o r n á ú l o h a s t á t u . V záp. a sev. Evropě se většina novodobých národů zformovala bez velkých územních změn na základě dynastických států předmoderní éry. Zejm. Anglie, Francie, Španělsko a Švédsko patřily v 17. a 18. stol. k předním evropským velmocím, které opíraly své mocenské nároky a výboje o zdůvodnění mimořádné dějinné odpovědnosti, někdy i vyvolenosti a poslání svého n. Z menších národů s nepřetržitou státní kontinuitou se obdobné rysy projevovaly také u Dánů a Nizozemců. Francouzská revoluce 1789 využila územní základnu francouzské centralizované monarchie a proklamovala ideu jednotného a nedělitelného n., zahrnujícího veškeré obyvatelstvo země. Ve jménu tohoto n. se revoluční Francie snažila překlenout různé etnicko-jazykové odlišnosti uvnitř Francie i v nově dobytých územích, hl. na levém břehu Rýna. Jiné dynastické státy záp. a sev. Evropy se spíše než revoluční cestou přeměňovaly postupnými reformami v novodobé občanské společnosti, v nichž národní uvědomění a vlastenectví patřily k samozřejmým povinnostem obyvatel země. Státní politická existence těchto národů nebyla ve své podstatě ohrožována. Překonání regionálních a stavovských hranic a překážek uvnitř jednotlivých státních národů, stejně jako rozvoj celonárodního hospodářství, obchodu a dopravy, vybudování účinné státní správy a regionální i místní samosprávy nebyly natrvalo možné bez společných politických institucí a struktur, bez společného jazyka a širšího, nadregionálního národního vědomí. V politických bojích mezi dynastickým státem, aristokracií, buržoazií a neprivilegovanými vrstvami se postupně rozšiřovala sociální struktura národa, až prosazením občanských a politických práv pro nižší městské vrstvy, rolnictvo a dělnictvo se n. ztotožnil s veškerým obyvatelstvem

státu. Významným prostředkem k tomu to cíli se staly povinná školní docházka a všeobecná vojenská povinnost. Začlenění odlišných etnických skupin do státně politických národů se v posledních desetiletích 20. stol. v řadě případů ukazuje jako neúplné a problematické. – **Národní hnutí proti existujícímu státnímu uspořádání.** Ve střední a vých. Evropě převládalo konstituování novodobých národů nezávisle na existenci a hranicích dynastických států. Italské a německé národní hnutí jsou charakteristickým příkladem úspěšných národně sjednocovacích hnutí, která usilovala o překonání státně politické roztržitosti a o vytvoření národních států. V obou případech byla existence národních jazyků a do značné míry i národních kultur uznávána ve vlastním prostředí i v mezinárodním měřítku ještě před vzestupem národních hnutí. Národně politické požadavky směřovaly jen zčásti proti jinonárodnímu útlu (v sev. Itálii proti rakouskému panství), ale především proti regionalismu a partikularismu. Demokratické síly, prosazující národní sjednocení revoluční cestou odstraněním dílčích dynastických států, se ukázaly být slabší než tyto státy, takže sjednocení Itálie bylo prosazeno pod vedením Piemontu a sjednocení Německa pod vedením Pruska. Irské národní hnutí, namířené proti unii s Velkou Británií, stejně jako různorodá národní hnutí na rozsáhlých teritoriích tří multietnických monarchií, rakouské, ruské a turecké, usilovala o prosazení a uznání národní svébytnosti ve všech oblastech společenského života, až po zřízení autonomního nebo samostatného státu. Polské národní hnutí, které bojovalo proti rozdělení polského státu a n. mezi Rusko, Prusko a Rakousko, bylo současně hnutím národně osvobozovacím a národně sjednocovacím. Vytváření novodobých národů na území velkých multietnických monarchií se vyznačovalo zpočátku neúplnou třídní strukturou společenských skupin, které se hlásily k příslušnému n., protože vládnoucí třídy patřily zpravidla k cizímu etniku a jinonárodnímu státu. Vlastní státnost těchto vznikajících národů byla přerušena nebo zcela chyběla, takže musela být historickým bádáním rekonstruována. Velké úsilí bylo nutno věnovat vytvoření nebo ustálení spisovného národního jazyka a národní literatury. Krystalizačním jádrem novodobých národů ve střední a vých. Evropě se jen v některých případech staly aristokratické skupiny, které si aspoň zčásti udržely národně politickou svébytnost v rámci širšího státního útvaru (Poláci, Maďaři, částečně i Chorvati), jindy získaly rozhodující vliv početné nevelké skupiny národních aktivistů, kteří v souladu

se začleňováním širších neprivilegovaných vrstev obyvatelstva do společenského a politického života vyjadřovali úsilí etnických skupin o kulturní a politickou emancipaci. Pojetí n. ve všech těchto případech kolísalo mezi zdůrazňováním jazykových a kulturních kritérií pro příslušníky vlastního etnika žijící na území jinonárodních států a prosazováním státně politických koncepcí vůči jiným etnickým skupinám na území požadovaném pro vlastní národní stát. – **Novodobý český n.** Nebylo zvláštností č. zemí, že se na jejich teritoriu od konce 18. stol. střetávalo několik národotvorných tendencí. Země Koruny české byly jednou z klíčových součástí multietnického habsburského soustátí, v němž se politické rozhodování přesunulo do Vídně a odtud byl také dvakrát, za vlády Josefa II. (1780–1790) a po porážce revoluce 1848–1849, podniknut soustředěný pokus o přeměnu etnický různorodého obyvatelstva habsburské říše ve státně politický rakouský n. Na č. země uplatňovalo nárok také německé národně sjednocovací hnutí, které se snažilo přeměnit mezinárodně právní útvar *Německého spolku* ve spolkový nebo jednotný německý stát, včetně západní části habsburské monarchie. Ve vztahu k českému etniku se ideologové německého národního hnutí až do r. 1866 snažili prosadit západoevropské, státně politické pojetí n. a přirovnávali Čechy jako etnicko-kulturní skupinu bez národně politické svébytnosti k Bretoncům, Provencálům nebo i Alsasanům ve Francii. Stavovsko-politické pojetí zemského n. českého a moravského, ve své podstatě dvojazyčného, mělo naději na uplatnění jen v období před demokratické společenského života. Přestože aktivní činnost českých vlastenců zaplňovala až do poloviny 40. let 19. stol. jen malou část společenské reality č. zemí, přeměnili se Češi v příznivých politicko-právních podmínkách multietnického Rakouska v novodobý, sociálně a politicky diferencovaný n. Již v l. 1848–1849 si česká národně politická reprezentace dokázala získat širokou podporu po celém jazykově českém území Čech, o dvě desetiletí později také na Moravě a ve Slezsku. Po r. 1860 se vznikající česká národní společnost opírala o rozsáhlou síť tisíců spolků a dobrovolných organizací, o vlivnou obecní a okresní samosprávu a také o základní, střední a posléze vysoké školství s českým vyučovacím jazykem. K českému n. se v průběhu desetiletí přihlasylo početné skupiny lidí jiného etnického původu, podobně jako se mnoho osob českého jazyka asimilovalo k jiným národům. Nepodařilo se však získat převážnou většinu německého obyvatelstva č. zemí pro koncepci *německý mluvících Čechů*, stejně jako

se německému národnímu hnutí nepodařilo přeměnit Čechy ve *slovansky mluvící Němce*. Československou republiku z r. 1918 i z r. 1945 považovala většina českého n. za svůj vlastní stát a plně se s ní ztotožnila; v nezměněném rozsahu se tento vztah přenesl i na nástupnickou Českou republiku. – **Novodobé národy v mimoevropských světadílech.** Státně politická emancipace dřívějších kolonií bílých osadníků, zejm. Spojených států amerických, Kanady, Austrálie a Nového Zélandu, byla dlouho považována za příklad úspěšného vytváření státních národů, v nichž jazykově anglické krystalizační jádro politicky a kulturně vstřebalo velké množství etnických skupin z řad dalších přistěhovalců. Politický spor Kanaďanů anglického a francouzského jazyka, čas od času propukající etnicko-rasové srážky ve Spojených státech a v neposlední řadě obtíže s multirasovým řešením v Jihoafrické republice však ukazují zřetelné meze úspěšné asimilace různorodých etnických a rasových skupin do státního n. Ve většině ostatních mimoevropských států, které se ubránily koloniální expanzi 19. stol. nebo získaly svou nezávislost až v období rozpadu koloniální soustavy, narážely snahy o přenašlení západoevropského pojetí národa do odlišných mimoevropských podmínek na obrovské, většinou nezvládnutelné obtíže. Vytváření státně politických útvarů v rámci předem daných hranic, často stanovených koloniálními mocnostmi, vedlo navenek ke ztotožnění obyvatelstva státu a politického n., nadřazeného etnicko-jazykovým poměrům. Státním a dorozumívacím jazykem zůstal ve většině případů jazyk bývalé koloniální správy, ale množí se pokusy o kodifikaci vlastního státního jazyka. Řada asijských, afrických a latinskoamerických států se cílevědomě hlásí k historickým tradicím, symbolům a názvům předkoloniální éry, i když se často vztahují jen k minulosti jednoho etnika na území státu. Proti modernizačním tendencím a evropským vzorům, snažícím se překlenout regionální, etnické, jazykové, v Indii též kastovní rozdíly ve jménu státního n., dovolávají se opouštěných předmoderních, zpravidla náboženských tradic různá fundamentalistická a jiná opoziční hnutí. – **N. ve světě na konci 20. stol.** Národy Evropy nelze rozlišovat podle toho, zda jejich původním krystalizačním jádrem byl dynastický stát, stavovský politický n. nebo skupina národních států. Téměř všechny evropské národy se v průběhu 19. a 20. stol. přeměnily v sociálně diferencované a kulturně vyspělé národní společnosti, jejichž národní identita je všeobecně uznávána. Rozpadem Sovětského

svazu, Jugoslávie a Československa ztroskotaly pokusy o státní soužití dvou nebo více příbuzných národů ve federativním útvaru. Problémy národnostních skupin a menšin, které se v etnicko-kulturním smyslu hlásí k některému novodobému n., ale sídlí na státním území jiného n., jsou dosti různorodé a odlišné podle toho, jakým způsobem tyto národnostní skupiny vznikly. S výjimkou vých. a jihových. Evropy však mezi evropskými národy převažují otevřené, vnitřně diferencované a ve svých národních státech relativně ustálené národní společnosti, které ve větší či menší míře usilují o začlenění do sjednocené Evropy. Zkušenosti z Balkánu a území bývalého Sovětského svazu však varují před nebezpečím plynoucím ze střetávání odlišných státně politických nároků sousedních národů a národnostních skupin. V mimoevropském prostředí nejsou zřejmě národotvorné procesy dovršeny a ve 21. stol. nelze vyloučit vznik nových vážných konfliktů na náboženském, etnickém a kmenovém základě.

Lit.: E. Lemberg: *Nationalismus. 1: Psychologie und Geschichte. 2: Soziologie und politische Pädagogik*. Reinbek 1964; W. Conze: *Nation und Gesellschaft. Zwei Grundbegriffe der revolutionären Epoche*. Historische Zeitschrift 198, 1964, s. 1–16. Přetisk in: W. Conze: *Gesellschaft – Staat – Nation*. Stuttgart 1992; J. Kořalka: *Co je národ?* Praha 1969; H. Seton-Watson: *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London 1977; H. Mommsen: *Arbeiterbewegung und Nationale Frage*. Göttingen 1979; J. Szücs: *Nation und Geschichte*. Köln – Wien 1981; J. Breuilly: *Nationalism and the State*. Manchester 1993, 2. vyd.; B. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983; P. Alter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main 1985; M. Hroch: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha 1986; E. J. Hobsbawm: *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*. Frankfurt am Main – New York 1991; T. Schieder: *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Göttingen 1991; R. Koselleck: *Volk, Nation, Nationalismus, Masse*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland VII*. Stuttgart 1992, s. 141–431; O. Dann: *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*. München 1993; A. Gellner: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993; G. Beramendi – R. Máiz – X. M. Núñez (eds.): *Nationalism in Europe, Past and Present I-II*. Santiago de Compostela 1994. [jk]

národní charakter, národní duch – souhrn převážně psychických a intelektuálních

charakteristik, domněle typických pro daný národ, který se tak má lišit od jiných národů; podle některých teorií je n. ch. jedním ze základních znaků národa, chápaného jako zcela svébytné společenství, které je z kulturního, psychického i biologického hlediska homogenní. Pokud se příslušníci daného národa charakterizují sami, bývají za součásti jejich n. ch. považovány pozitivní vlastnosti (pracovitost, chrabrost, poctivost, láska k hudbě, umělecké nadání, vysoké intelektuální kvality), naopak jiným národům jsou připisovány vlastnosti opačné (agresivita, nekulturnost, hloupost), aby tak byl vyzdvížen vlastní národ. Se vznikem národního hnutí, s rozvojem nacionalistické ideologie a s rostoucí vírou v možnost vědecké klasifikace a analýzy všech jevů se od 19. stol. objevují i vážně míněné pokusy o vypracování podrobných schémat vlastností různých národů a etnik. Výsledkem bývají rasistická nebo šovinistická pojednání.

Lit.: J. Kořalka: *Co je národ?* Praha 1969; J. Szücs: *Nation und Geschichte*. Köln – Wien 1981; A. Gellner: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993; J. Skupnik: *E cultura unum, či e pluribus unum? Kulturně exkluzivní koncept národa a národní identity*. ČL 84, 1997, s. 65–77; E. J. Hobsbawm: *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Brno 2000; L. Holý: *Malý český člověk a skvělý český národ*. Praha 2001. [tg + vh]

Národní muzeum, ústřední muzejní instituce v č. zemích, založená 1818 jako výsledek obrozeneckých snah a emancipace českého národa. Až do počátku 90. let 19. stol., tehdy ještě *Muzeum království Českého*, téměř neobsahovalo sbírky dokumentující lidovou kulturu. Teprve úspěch *České chalupy* na *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* 1891 v Praze přiměl muzejní správu rozšířit výstavní program o lidové památky. Převzala předměty z České chalupy, které byly doplněny o dary ze soukromých sbírek. Na konci r. 1891 měla národopisná sbírka v muzeu 409 předmětů, z toho více než polovinu reprezentovaly výšivky a krojové součástky. Zaslouhou J. Kouly zde vznikla selská síň. 1893 byly instalovány interiéry: plzeňský, jihočeský, litomyšlský a blatský, o rok později ještě domažlický a severočeský. Do r. 1918 nedošlo ke spojení tří pražských národopisných sbírek, které se kromě N. m. nacházely také v *Náprstkově muzeu* (NpM) a *Národopisném muzeu československém* (NMČ). Národopis byl v N. m. okrajovou záležitostí až do spojení s NMČ (1922). Správu národopisného oddělení N. m. vedl od té doby až do r. 1931 V. Fabián, po něm D. Stránská. Národopisné sbírky N. m. byly obohaceny převzetím NpM do zemské správy až

r. 1932. 1943–1947 byly české, slovenské a slovanské sbírky z NpM převedeny do národopisného oddělení N. m., které bylo zbaveno sbírkových souborů nesouvisejících s jeho zaměřením. Zůstaly pouze předměty ze všeobecného národopisu. I po začlenění NMČ do N. m. zůstaly sbírky v původní budově vily Kinských v Praze na Smíchově, kde byly umístěny od r. 1903. S narůstajícím počtem sbírkových předmětů a rozšiřováním činnosti se prostory stávaly nevhodnými. Pro uložení sbírek byly určeny objekty i mimo Prahu, ve Vrchotových Janovicích, Neústupově apod. Za vedení D. Stránské byla národopisná expozice v hlavní budově N. m. nově upravena a otevřena 1948. Pod vedením S. F. Svobody byly sbírky doplňovány, aby byly odstraněny mezery zejm. při dokumentaci lidových staveb, zaměstnání a všedního života lidu. Nevhodnost národopisné expozice ve vile Kinských se ukázala na začátku 60. let 20. stol., kdy musela být provedena zásadní rekonstrukce, a konečně i v 2. polovině 80. let 20. stol., při níž bylo národopisné muzeum opět dlouhodobě uzavřeno. Výstavy se konaly v Lobkovickém paláci na Pražském hradě nebo v hlavní budově N. m. na Václavském náměstí. Přes tyto potíže se činnost národopisného oddělení N. m. po r. 1945 značně rozšířila a prohloubila se jeho vědecký význam. Po D. Stránské a S. F. Svobodovi vedly toto pracoviště H. Johnová, A. Plessingerová a J. Langhammerová.

Lit.: V. Fabián: *Národopisné sbírky Národního muzea*. NVČ 17, 1924, s. 64–66; D. Stránská: *Národopisné oddělení*. In: *Národní muzeum 1818–1948*. Praha 1949, s. 119–136; L. Kunz: *Patnáct let národopisného muzejnictví v ČSSR*. ČL 48, 1960, s. 227–230; J. Beneš: *Rozvoj národopisu v českých muzeích*. SNM 2/16, 1962; J. Beneš: *Nová národopisná expozice Národního muzea v Praze*. ČL 52, 1965, s. 111–114; K. Chotek: *Nová úprava sbírek národopisného oddělení Národního muzea v Praze*. ČL 52, 1965, s. 176–178; H. Johnová: *Vývoj struktury národopisných sbírek Národního muzea v Praze*. ČNM H 1978, s. 56–63. [vs]

národní mýtus, produkt zjednodušeného promítání symbolů a povahy novodobého národa do dávné minulosti, přežívající v širších kruzích obyvatelstva. – Vytváření mýtů o původu států, o vzniku dynastií nebo o založení významných měst, často prováděné nahrazováním jednoho mýtu druhým, bylo běžné již ve starověkých a středověkých eposech a kronikách, ale v jiné podobě se přenášelo i do období vědeckého historického bádání. Osvícenští autoři šířili mýty o temném středověku, zatímco jejich romantičtí následovníci, otfesení zážitky z revoluce a na-

poleonských válek na přelomu 18. a 19. stol., idealizovali středověk jako dobu řádu a harmonie. Mýtus o praslovanské, nebo naopak o staré germánské demokracii byl běžně přijímán v národních hnutích 1. poloviny 19. stol., zčásti i později. V českém prostředí se mýtus demokratičnosti a mírumilovnosti starých Čechů vytvářel v protikladu vůči mýtu o staleté německé dobytosti. Některé mýty byly posilovány rukopisnými falzy, ale hlavní úlohu při jejich šíření měla literární a výtvarná díla různé úrovně, včetně lidových kalendářů a barvotiskových obrázků. Hluboko do 20. stol. působil mýtus tragických porážek Čechů (Moravské pole 1278, Lipany 1434, Bílá hora 1620, až po Mnichov 1938 a srpen 1968). V. t. mytologická škola.

Lit.: F. Graus: *Lebendige Vergangenheit. Überlieferung im Mittelalter und den Vorstellungen vom Mittelalter*. Köln – Wien 1975; M. Hroch a kol.: *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*. AUC PhH 1976; B. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983; M. Hroch a kol.: *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*. AUC PhH 1988; J. Rak: *Bývalí Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Jinočany 1994.

[jk]

národní obrození, pojem z oblasti dějin jazyka a literatury, zčásti zpochybněný nejnovějším historickým a etnologickým bádáním, naznačující objasnění novodobého národotvorného procesu jako navázání na slavnější minulost národa. Pojem n. o. razili v českém prostředí T. G. Masaryk (1850–1937) a A. Novák na přelomu 19. a 20. stol. namísto dřívějších představ o českém *znovuzrození* (J. J. Malý) nebo *vzkříšení* (A. Rybička, 1812–1899) jako jedinečném, takřka záračném fenoménu. Široce založený pokus českých literárních historiků (J. Vlček, 1860–1930; J. Jakubec) o zařazení novodobého vzestupu českého jazyka a literatury do celoevropského vývoje setrval převážně v oblasti duchovních vlivů. Jednostranný a do značné míry politicky podmíněný byl spor o to, zda české n. o. navazovalo převážně na ideové zdroje české reformace nebo na patriotické tendence českého katolického baroka. Nové pohledy umožnilo národopisné hnutí z konce 19. stol. a soustředování pramenů lidové provenience (Č. Zíbrt). Pod vlivem Z. Nejedlého prohlašovali čeští marxističtí historikové n. o. vedle husitství za nejpokrokovější tradici českých dějin a přispěli k hlubšímu poznání hospodářského vývoje a sociálně ekonomických přeměn, ale teprve na sklonku 20. stol. dospělo české interdisciplinární bádání k celkovému vyvá-

ženějšímu zobrazení příslušného dějinného období (V. Macura, 1945–1999; M. Hroch, nar. 1932; J. Petráň, nar. 1930, s kol.). – Podstatou n. o. byly první fáze utváření novodobé národní občanské společnosti postupnou přeměnou pozdně feudální stavovské struktury spočívající na poddanské závislosti. Státně politickým rámcem této přeměny byla multietnická habsburská monarchie, která se od 2. poloviny 18. stol. snažila se stídacím úspěchem prosadit jednotný systém státní správy a vyššího školství na základě němčiny, ale současně tolerovala v Čechách a na Moravě češtinu jako dorozumivací jazyk s většinou obyvatelstva a jako vyučovací jazyk na základním stupni škol. Zčásti v souladu s politikou habsburského osvíceného absolutismu, zejm. se zrušením nevolnictví a s tolerančním patentem 1781, zčásti však v odporu proti vídeňské centralizaci a účelové germanizaci se šířil zájem úzké vrstvy vědců a jiných vzdělanců o český jazyk, literaturu a dějiny. Obnovení a kodifikace spisovného jazyka se staly jedním ze základních předpokladů sociální komunikace uvnitř novodobé společnosti a postupného začleňování neprilegovaných vrstev obyvatelstva do společenského života. Také zvýšený zájem státu o lidovou kulturu a lidové zvyky napomáhal zprostředkované šíření etnicko-jazykového povědomí v širších kruzích společnosti. Od 2. desetiletí 19. stol. přestával mít zájem o jazyk i etnickou a kulturní osobitost Čechů výlučně učenecský ráz a stával se součástí cílevědomé národní agitace prostřednictvím českých knih a časopisů, kulturních institucí a spolků. Vzniklo české národní hnutí, směřující různými cestami a prostředky ke svému základnímu cíli, konstituování Čechů jako novodobé národní společnosti, rovnoprávné s ostatními evropskými národy. V další fázi, zhruba od poloviny 40. let 19. stol. s vyvrcholením v revolučních letech 1848–1849, se přesunulo těžiště formování novodobého českého národa do politické oblasti. Na dříve diskutovanou otázku, kdy bylo české n. o. dovršeno, uváděla většina odpovědí právě rok 1848, ale nechyběly názory (A. Bráf, 1851–1912), že po obrození jazykovém, kulturním a politickém musí následovat ještě české obrození národohospodářské.

Lit.: J. Malý: *Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí*. Praha 1880–84; T. G. Masaryk: *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. Praha 1895; J. Hanuš: *Národní museum a naše obrození*. Praha 1921–23; E. Lemberg: *Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen*. Reichenberg 1932; F. Kutnar: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu*. Praha 1948; A. Pražák: *České obrození*. Praha 1948; M. Hroch: *Místo českého obrození v procesu formování novodobých*

evropských národů. In: Studie z obecných dějin. Praha 1972, s. 47–62; J. Kočí: *České národní obrození*. Praha 1978; V. Macura: *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha 1983; J. Petráň a kol.: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990; M. Havelka (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha 1995; J. Kořalka: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha 1996; M. Hroch: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha 1999.

[jk]

národní píseň viz lidová píseň

Národní ústav lidové kultury viz Ústav lidové kultury ve Strážnici

Národní zemědělské muzeum viz Československé zemědělské muzeum

národnost 1. vyjádření vztahu (příslušnosti) jedince k etnicitě, národu, státu (etnická příslušnost); **2.** předburžoazní národ; **3.** etnická kolektivita, která se pro zaostalost společenského vývoje dosud nezformovala v národ; **4.** část národa, která nežije se svým mateřským celkem v jednom státním útvaru (menšina), např. n. na území České republiky: n. polská; **5.** národní ráz. – N. není ve vědecké literatuře dosud dořešena. Pro účely statistiky existují tři varianty n.: a) n. jako státní příslušnost má svou tradici v západoevropských zemích; b) n. jako kmenová příslušnost, tj. společenství příslušníků jednoho kmene, který se pův. odlišoval od jiných jak somatickými znaky, tak kulturou, ekonomikou a především jazykem, považovaným za neobjektivnější etnodiferencující znak; k dotazu na mateřský jazyk se uchýlovala většina evropských statistik při zjišťování n.; c) n. jako záležitost etnického vědomí (národního přesvědčení). Věda nemůže utříditi názory na n., protože při sčítání převažuje politický zájem. Národnostní statistika byla projednávána již na mezinárodním statistickém kongresu v Bruselu 1853. Otázka na mluvenou řeč (obcovací jazyk nikoli mateřský) reprezentovala dotaz po n. Statistický kongres v Petrohradě 1872 posunul chápání mluvené řeči (*langue parlée*) k definici jazyka, v němž *člověk od dětství myslí*, tj. k mateřské řeči. Na to přistoupilo mnoho zemí (v Předlitavsku byla zařazena 1880 otázka po obcovací řeči, výhodná pro centralismus). Postupně se prosazoval přímý dotaz po n., kterou se většinou myslel kmenový, tj. rodově etnický původ. Po 1. světové válce do problému vstoupilo právo menšin (smlouva v Saint Germainu). V Československé republice 1921 demograf A. Boháč navrhol sčítat mateřský jazyk jako znak kmenového původu a n. jako projev osobního přesvědčení.

Vláda přijala návrh Statistické státní rady a n. byla definována jako *kmenová příslušnost*, jejímž hlavním znakem je *mateřský jazyk*. Po 2. světové válce byla v Československu uplatněna zásada *svobodného údaje osobního národního přesvědčení*. Od r. 1970 byla zjišťována jednak otázka po n. jako subjektivním projevu, jednak po mateřském jazyku. Termín n. pro vyjádření situace etnické kolektivity, která předchází novodobému (buržoaznímu) národu, vnikal do české literatury pod vlivem sovětské vědy. Byl to výsledek pokusu o taxonomii etnických kolektivů v historickém vývoji: kmen (třídní a raně třídní společnosti), národnost (třídní společnosti do období feudalismu), národ (od kapitalismu). Většina českých historiků a etnologů tento význam n. nepřijala a např. místo sovětského návrhu (česká feudální n.) užívala termínu národ. Ze sovětské literatury byl přenesen rovněž význam n. jako termínu pro etnickou kolektivitu, která z důvodů politických nebo ekonomických není ve zkoumané době národem (např. národnosti třetího světa). Okrajově se používá termín n. pro pojmenování národního rázu, např. n. Smetanových děl. Míněna je českost obsažená v umělecké tvorbě.

Lit.: E. Rádl: *Národnost jako vědecký problém*. Praha 1929; J. Hůrský: *Zjišťování národnosti. Úvod do problému odnárodnění*. Praha 1947; L. Pallas: *Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí ve Slezsku*. Ostrava 1970; V. Sekera: *Národnost a mateřský jazyk*. Demografie 3, 1976, s. 4; 4, 1977, s. 1. [sb]

národnostní menšiny v českých zemích, společenství lidí žijící odděleně od mateřského národa v českém státě, pro něž je vnějším vyjádřením příslušné etnonymum (např. Poláci, Němci). Pojem národnostní menšina (angl. *national minority*, franc. *minorité nationale*, něm. *nationale Minderheit*, rus. *национально-меньшинство*) je mnohovýznamový, obsahuje různé typy a kategorie etnických společenství. Národnostní menšiny jako významný společenský jev vznikají za specifických okolností, často jako důsledek přelomových vnitřních společensko-politických událostí i vnějších zahraničně politických souvislostí. – Pojem je značně frekventovaný jak ve společenskovědní literatuře, tak v publicistice či v politické praxi. Pro vlastní příslušníky národnostních menšin je však toto označení často dehonestující. Proto existují snahy používat např. v okruhu příslušníků německé menšiny namísto pojmu *nationale Minderheit* (národnostní menšina) termín *Volksgruppe* (národní skupina). Významnou skutečností je fakt, že příslušníci každé národnostní menšiny definují svoji identitu odlišně a na základě rozdílných kritérií. Vy-

značují se tím, že disponují silným národním vědomím, které se opírá o společné historické, jazykové a kulturní tradice mateřského národa. Dichotomie vlastních postojů se pohybuje mezi identifikací se státem, v němž žijí, a současně určitou distancí od tohoto státu, jeho majoritního společenství. – V mezinárodních dokumentech se nezdá operuje s pojmoslovím etnické, náboženské a jazykové menšiny. Jejich definování se většinou omezuje na obecné konstatování, že se jedná o skupinu osob, odlišující se ve větší nebo menší míře od ostatní populace státu, vůči níž je také početně slabší, menší. V tomto smyslu je často připomínána i definice F. Capotortiho, zvláštního zpravodaje Subkomise OSN pro prevenci diskriminace a ochranu menšin, který ve *Studii o právech osob patřících k etnickým, náboženským a jazykovým menšinám* (1979) v souvislosti se vstupem Mezinárodního paktu o ochraně občanských a politických práv OSN v platnost 1976 (tehdy roku k němu přistoupila ČSSR a po zániku ČSFR je jím vázána i ČR) uvádí, že národnostní menšina je *skupina osob, která je na rozdíl od ostatního obyvatelstva státu početně menší, nezaujímá vedoucí postavení a její příslušníci (občané tohoto státu) vykazují v etnickém, náboženském nebo jazykovém ohledu znaky, které je odlišují od ostatního obyvatelstva. Přinejmenším implicitně mají pocit soudržnosti, zaměřený na zachování vlastní kultury, vlastních tradic, vlastního náboženství nebo vlastního jazyka*. Z hlediska početnosti národnostní menšiny (jejího relativního počtu) se v této souvislosti vymezují tři kategorie národnostních menšin: 1. přes 10 %; 2. 3–10 %; 3. do 3 % populace příslušného státu. Jednotlivé národnostní menšiny se nejčastěji řadí do třetí skupiny s tím, že v demografické skladbě příslušného státu může současně vystupovat několik národnostně menšinových společenství. – Rozdíly mezi jednotlivými menšinami se projevují jak v početnosti, tak zejm. celou řadou charakteristických znaků. Z geografického hlediska se také hovoří o kompaktně nebo disperzně usídlených národnostních menšinách, o menšinách regionálně nepočtených nebo rozptýlených v multietnickém prostředí, o menšinách v příhraničí s mateřským národem nebo vzdálených od jeho hranic apod. V politologii se obecně národnostní menšiny vymezují jako určité skupiny osob uvnitř státního svazku, které jsou nositeli jistých znaků vlastního národa (kulturních tradic a jazyka). – Vymezení pojmu národnostní menšina je jak ve vědecké literatuře, tak v politické praxi otevřenou otázkou. S tímto problémem se musela vyrovnat i národnostně menšinová politika ČR po zániku československé federace. V politickém dokumentu vlády z r.

1994, *Konceptu přístupu vlády k otázkám národnostních menšin v České republice*, vymezila vláda ČR pro účely stanovení principů své národnostní politiky pojem *národnostní menšina* v tom smyslu, že jde o společenství osob, které splňují tyto znaky: a) trvale žijí v ČR a jsou jejími občany; b) sdílejí etnické, kulturní a jazykové znaky odlišné od většiny obyvatel státu; c) projevují společně přání být považováni za národnostní menšinu v zájmu uchování a rozvíjení vlastní identity, kulturních tradic a mateřského jazyka; d) mají dlouhodobý, pevný a trvalý vztah ke společenství žijícímu na území ČR. Toto vymezení odpovídá také Doporučení 1201 (1993) Rady Evropy, parlamentního shromáždění ohledně doplňkového protokolu o právech menšin k Evropské úmluvě o lidských právech. Legislativní vymezení pojmu národnostní menšina a příslušník národnostní menšiny v ČR stanoví pak zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů, který v § 2 uvádí: (1) *Národnostní menšina je společenství občanů České republiky žijících na území současné České republiky, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a zároveň za účelem vyjádření a ochrany zájmu jejich společenství, které se historicky utvořilo*. (2) *Příslušníkem národnostní menšiny je občan České republiky, který se hlásí k jiné než české národnosti a projevuje přání být považován za příslušníka národnostní menšiny spolu s dalšími, kteří se hlásí ke stejné národnosti*. – Charakteristickým znakem národnostních menšin je predispozice výrazného národního vědomí a různorodá fixace na mateřský národ, s nímž je spojují historické a kulturní tradice. V politickém smyslu jde o národnostně menšinové společenství lidí, kterému majoritní národ, s nímž národnostní menšina žije ve společném státě, zajišťuje politicko-správní postavení v zájmu zachování jeho etnického charakteru, jakož i kulturní a etnickou seberealizaci. V této souvislosti příslušníci národnostních menšin kladou hlavní důraz na jazykové právo, šíření a přijímání informací v mateřském jazyku, vydávání vlastních tiskovin, práva na vlastní kulturní rozvoj a sdružování v občanských sdruženích a politických stranách či hnutích a právo na účast zástupců národnostních menšin na řešení věcí, které se jich týkají. – Když po 1. světové válce vyšla rozsáhlejší, heuristicky podložená práce A. Boháče *Národnostní mapa Republiky československé*.

Podrobný popis národnostních hranic, ostro-
vů a menšin (1926), byl prezentován obraz
národnostních poměrů v hranicích nového
československého státu po zániku rakousko-
uherské monarchie nejen na základě výsled-
ků sčítání lidu 1921, ale také s ohledem na
historické prameny a literaturu demografic-
ké povahy z 19. stol. (zejm. dílo P. J. Šafaříka,

J. V. Häuslera, J. Jirečka, J. G. Sommera,
F. Palackého, A. V. Šembery, K. Kořistky
a J. Wagnera). Z hlediska národnostních
poměrů ve státě se s podobnou situací lze
nově setkat i po zániku československé fe-
derace a vzniku samostatné *České republiky*
1. ledna 1993. Jako východisko orientačního
ukazatele stávající demografické struktury

samostatného českého státu slouží v tomto
případě výsledky sčítání lidu. – Zatímco ČSR
vznikla 1918 jako stát silně národnostně
heterogenní, historický vývoj po 2. světové
válce přinesl zásadní změny zejm. v poměru
českého a německého etnika. Vyplývá to
z přehledné tabulky, která shrnuje výsledky
sčítání lidu v č. zemích od r. 1921:

Obyvatelstvo podle přihlášení se k národnosti při sčítání lidu:

Národnost	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
česká	6 758 983	7 304 588	8 343 558	9 023 501	9 270 617	9 733 925	8 363 768 (81,2 %)	9 249 777 (90,4 %)
moravská							1 362 313 (13,2 %)	380 474 (3,7 %)
slezská							44 446 (0,4 %)	10 878 (0,1 %)
slovenská	15 723	44 451	258 025	275 997	320 998	359 370	314 877 (3,1 %)	193 190 (1,9 %)
polská	103 521	92 689	70 816	66 540	64 074	66 123	59 383 (0,6 %)	51 968 (0,5 %)
německá	3 961 369	3 149 820	159 938	134 143	80 903	58 211	48 556 (0,5 %)	39 106 (0,4 %)
romská							32 903 (0,3 %)	11 746 (0,1 %)
maďarská	7 049	11 427	13 201		18 427	19 676	19 932 (0,2 %)	14 672 (0,1 %)
ukrajinská a ruská	13 343	22 657	19 384	19 549	16 413	15 322	–	–
ukrajinská							8 220 (0,1 %)	22 112 (0,2 %)
ruská							5 062 (0,1 %)	12 369 (0,1 %)
rusínská							1 926 (0,0 %)	1 106 (0,0 %)
bulharská							3 487 (0,0 %)	4 363 (0,0 %)
řecká							3 379 (0,0 %)	3 219 (0,0 %)
srbská							–	1 801 (0,0 %)
chorvatská							–	1 585 (0,0 %)
rumunská							1 043 (0,0 %)	1 238 (0,0 %)
albánská							–	690 (0,0 %)
rakouská							413 (0,0 %)	–
vietnamská							421 (0,0 %)	17 462 (0,2 %)
židovská							218 (0,0 %)	–
ostatní (čsl.)							9 860 (0,1 %) (3 464)	–
jiná a nezjištěná	45 737	48 754	31 211	36 649	36 220	39 300	–	–
jiná							–	26 499 (0,3 %)
nezjištěná							22 017 (0,2 %)	172 827 (1,7 %)
Celkem v tis. (zaokrouhleno)	10 006	10 674	8 896	9 572	9 808	10 292	10 302	10 292

Uvedená tabulka dokládá, že demografický obraz č. zemí v rámci bývalého Československa doznal nejvýraznějších změn po 2. světové válce, kdy došlo v intencích závěrů postupimské konference (1945) k vysídlení německého obyvatelstva. – V souvislosti s postavením národnostních menšin v č. zemích po 2. světové válce je nutno zdůraznit, že tzv. květnová Ústava ČSR (1948) se o otázce národnostních menšin vůbec nezmiňovala. V rámci tehdejší Národní fronty bylo však na přelomu 40. a 50. let 20. stol. komunistickou vládou povoleno zřídit tři národnostní organizace: pro maďarskou, polskou a ukrajinskou menšinu. Z nich v č. zemích vyvíjel činnost pouze *Polský kulturně osvětový svaz* se sídlem v Českém Těšíně. Tento stav, tj. uznání maďarské, ukrajinské a polské národnosti v tehdejší Československu, potvrdila Ústava z r. 1960. Avšak teprve ústavním zákonem č. 144/1968 Sb., o postavení národností v Československé socialistické republice (zákon byl zrušen přijetím Listiny základních práv a svobod 1991) byla poprvé od r. 1945 uvedena v č. zemích také německá národnost. V praxi se to bezprostředně projevilo v tom, že v rámci tehdejší Národní fronty byla 1968 založena první poválečná oficiální společenská organizace příslušníků německé národnostní menšiny *Kulturverband der Bürger deutscher Nationalität der ČR* (Kulturní sdružení občanů německé národnosti v ČR). V č. zemích tak začaly působit dvě organizace národnostních menšin, polská a německá (obdobně působily na Slovensku organizace maďarská a ukrajinská). O jiných národnostních menšinách vládní politika nepřipouštěla diskusi. V praxi to znamenalo, že obdobně jako v ostatních zemích tehdejšího socialistického tábora neměla ideologicky pojímaná otázka národnostní politiky nic společného se skutečnými potřebami a žádoucím rozvojem jednotlivých oblastí života národnostních menšin. – Zásadní změny v postavení národnostních menšin v č. zemích nastaly po listopadu 1989, legislativně 1991 přijetím Listiny základních práv a svobod, jež se také stala součástí ústavního pořádku ČR. Změny našly svůj odraz i ve výsledcích sčítání lidu 1991, kdy každá sčítaná osoba mohla svobodně uvést národnost, s níž se vnitřně ztotožňuje. Podle zpracování definitivních výsledků tohoto sčítání se respondenti v ČR přihlásili k téměř 20 národnostním menšinám. – V souvislosti se sčítáním lidu 1991 se objevil poprvé v historii č. zemí také nový jev: přihlášení se k národnosti moravské (1 362 313 osob, tj. 13,2 %) a slezské (44 446 osob, tj. 0,4 %). Tyto výsledky sčítání lidu lze však chápat jako průvodní jev hledání vlastní identity obyvatel některých

regionů ČR, přičemž z hlediska národnostně menšinových standardů nelze vnímat obyvatelstvo Moravy a Slezska jako národnostní menšinové společenství, jehož by se úprava menšinových práv jakkoliv dotýkala. Jde tedy spíše o problém politický (resp. zpolitizovaný v časové návaznosti na sčítání lidu) nežli o problém odpovídající právní ochraně práv příslušníků národnostních menšin. Z hlediska ochrany práv národnostních menšin jde totiž o umožnění zachování odlišné kulturní a jazykové identity každého příslušníka menšinového společenství a jeho rovnoprávného přístupu k naplňování občanských a lidských práv, proto obyvatelstvo Moravy a Slezska nepřísluší zahrnovat mezi národnostně menšinová společenství. Svědčí o tom též skutečnost, že přístup obyvatel Moravy a Slezska k naplňování práv v oblasti rozvoje kultury, vzdělávání v mateřském jazyce, šíření a přijímání informací v mateřském jazyce apod. je plně uspokojován v rámci majoritní české společnosti. – Příznivé podmínky pro život národnostních menšin v ČR byly položeny již v Ústavě z r. 1920 (ústavní zákon č. 121/1920 Sb., jímž se uvozuje Ústavní listina ČR), která otázku národnostních menšin řešila v souladu se saintgermainskou mírovou smlouvou, *Smlouvou mezi Čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem* ze dne 10. 9. 1919 (uveřejněna pod č. 508/1921 Sb.), konkrétně v čl. 8 a čl. 9, pojednávajících o postavení československých občanů patřících k národnostním menšinám. Současná právní úprava (zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů) mj. stanoví, že vláda zřizuje jako svůj poradní a iniciativní orgán pro otázky týkající se národnostních menšin Radu vlády pro národnostní menšiny, v jejímž čele stojí člen vlády. Členy této Rady jsou zástupci národnostních menšin a zástupci orgánů veřejné správy s tím, že zástupci národnostních menšin mají v tomto orgánu většinové zastoupení. Ve smyslu zákonem vymezeného pojmu národnostní menšina a příslušník národnostní menšiny Statut Rady (schválený usnesením vlády ze dne 10. 10. 2001 č. 1034) stanoví, že s ohledem na početnost příslušníků jednotlivých menšin a historické i současné postavení té které menšiny jsou členy tohoto vládního orgánu zástupci: bulharské, chorvatské, maďarské, německé, polské, romské, ruské, řecké, slovenské a ukrajinské národnostní menšiny v České republice.

Lit.: J. Auerhan: *Jazykové menšiny v Evropě*. Praha 1924; A. Boháč: *Národnostní mapa republiky československé. Podrobný popis národnostních hranic, ostrovů a menšin*. Praha 1926;

E. Rádl: *Národnost jako vědecký problém*. Praha 1929; J. Auerhan: *Národnost a sčítání lidu*. NV 1930; K. Krofta: *Národnostní vývoj zemí československých*. Praha 1934; J. Hüřský: *Zjišťování národnosti. Úvod do problému odnárodnění*. Praha 1947; F. Capotorti: *Study of rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*. New York 1979; M. Hošková: *Die rechtliche Stellung der Minderheiten in der Tschechoslowakei*. In: *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten I*. Sest. J. A. Frowein – R. Hofmann – S. Oeter. Berlin – New York 1993, s. 407–447; L. Fialová: *Národnostní skladba obyvatelstva České republiky podle okresů v letech 1950–1990. Statistický přehled*. Slsb 92, 1994, s. 254–269; H. Frištenská – A. Sulitka: *Průvodce právy příslušníků národnostních menšin v České republice*. Praha 1995; I. Gabal (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha 1999; Š. Hernová a kol.: *Národně jazykové vědomí obyvatel národnostně smíšených oblastí České republiky*. Opava 2000; *Minority in politice. Kulturně a jazykové práva*. Ed. J. Plichtová. Bratislava 1992; *Národnostní otázka v Československu (po roce 1918)*. Opava 1989; *Národnostní složení obyvatel České republiky. Základní informace z definitivních výsledků sčítání lidu 1991*. Praha 1993; *Právní nástroje k ochraně národnostních menšin. Postavení národnostních menšin v České republice a jejich ochrana*. Praha 1997; *Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Základní informace z definitivních výsledků*. Praha 2002; V. Slamínka: *Národnostní vývoj Československé republiky*. Praha 1938; Z. Staszczak (ed.): *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Warszawa – Poznań 1987; L. Šatava: *Národnostní menšiny v Evropě*. Encyklopedická příručka. Praha 1994; G. Sokolová – O. Šrajerová (ed.): *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech 20. století. Sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 13. a 14. října 1998 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava 1998; A. Sulitka: *National Minorities in the Czech Republic*. In: *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*. Warszawa 1998, s. 17–60; *Mniejszości narodowe na Śląsku Cieszyńskim dawniej i dziś – Minulost a současnost národnostních menšin na Těšínsku*. Český Těšín 2001; L. Šatava: *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*. Praha 2001; T. Šišková (ed.): *Menšiny a migranti v České republice. My a oni v multikulturní společnosti 21. století*. Praha 2001; M. Forejtová: *Mezinárodněprávní ochrana menšin*. Plzeň 2002. [as]

národnostní ostrov, konvenční označení skutečnosti, že skupina jedné národnosti (etnické příslušnosti; národnostní menšina) žije trvale na území jiné národnosti, resp. je

obklopena příslušníky jiného národa, a netvoří tak v rámci daného státu nebo velkého územního a administrativního celku souvislejší osídlení. Např. v č. zemích existoval tzv. jihlavský n. o., kde žilo německé obyvatelstvo obklopené českým etnikem. Ke vzniku n. o. může dojít osídlením na základě profese cizí místnímu obyvatelstvu (jihlavský n. o.), nutností osídlit dosud neobydlená území, i uměle, na základě státem řízené národnostní či hospodářské politiky. To je případ n. o. v Konicku na Moravě, který vznikl osídlením rozpuštěných církevních statků v rámci raabizace. N. o. mohl vzniknout také jako následek náboženské emigrace, např. už zaniklé české národnostní ostrovy v Prusku a Sasku (ochranovští bratři), tvořené protestantskými exulanty.

[tg]

národopis viz etnografie

národopis a jazyk viz jazyk a národopis

národopisná encyklopedie, základní souborné dílo pojednávající o lidové kultuře. Návrh na vydání n. e. se objevil již v programu národopisných úkolů spojených s realizací *Národopisné výstavy československé*. Program byl dán k posouzení předním osobnostem české společnosti na přípravné schůzi k uskutečnění národopisné výstavy 1891 na Staroměstské radnici v Praze. Za účelem uskutečnění výstavy, založení muzea a vydání n. e. měla být také vytvořena *Národopisná společnost československá*. Její členové věnovali hlavní pozornost uskutečnění výstavy a následně, zejm. v osobě L. Niederla, otevření národopisného muzea. Do 1. světové války proto nedošlo k vydání souborného národopisného díla, podávajícího syntézu dosavadních poznatků o lidové kultuře. Encyklopedie se připravovala teoreticky zejm. v Radě *Národopisného muzea československého* a Výboru NSČ. Souborné národopisné dílo bylo zejm. ve svých prvních koncepcích vytvářeno pod vlivem NVČ (1895). E. Kovář, který jako první dovedl myšlenku na vydání n. e. do konkrétního projektu, byl jednatelem výstavy, což ovlivnilo jeho pojetí. Problém představovalo nejednotné chápání předmětu oboru. E. Kovář neuznal národopis pouze na lid, v té době ztotožňovaný s venkovským obyvatelstvem, ale zaměřil pozornost na veškeré obyvatelstvo, celý národ. První plán n. e. načrtl E. Kovář K. V. Adámkovi 1893. Novou koncepci díla, tentokrát přístupnou široké veřejnosti, otiskl v prvním ročníku *Národopisného sborníku československého* 1897 pod názvem *Národopis a úkoly NSČ*. Za cíl n. e. stanovil všestranné, úplné, vědecky

prohloubené vylíčení národa, všech jeho stránek a vrstev, všeho jeho života. Definoval národ a lid, doporučoval terminologicky oddělovat národopis a lidopis. Za základ národopisu považoval právě lidopis. Vlastní lidovědný oddíl navržené n. e., jemuž předcházely části o antropologii tělesné, duševní a demografie, rozdělil na 11 částí. Jednalo se o folklor, obydlí a zařízení domácností, popis každodenního života, rodinný život, sousedské vztahy s dodatkem o starších společenských poměrech, zvyky, obyčeje, stravu, zaměstnání, domácí průmysl, obchod a jedenáctou část tvořil soupis materiálu a literatury. Poslední oddíl věnoval ostatním vrstvám národa, řemeslníkům, dělníkům, městskému životu a kulturnímu stavu obyvatelstva. – S novou koncepcí n. e. vystoupil 1902 J. Jakubec. Jeho návrh se soustřeďoval pouze na lidovědu a rozdělil téma na 16 svazků. K vydání měla být nápomocna komise pro encyklopedii, do které byli zvoleni L. Niederle, J. Zubatý, F. A. Šubert, J. Jakubec, J. Polívka a V. Tille. Na následující schůzi výboru NSČ J. Jakubec navrhl odborné pracovníky, kteří měli být pověřeni zpracováním jednotlivých svazků. Organizační změny v hlavní národopisné instituci, především spojení Rady NMČ a Výboru NSČ v Radu *Společnosti Národopisného muzea československého* i úprava stanov oddělily realizaci Jakubcova programu n. e. – Na schůzi Rady NMČ 1904 přednesl L. Niederle návrh, aby se místo n. e. vydala širěji pojatá *Česká vlastivěda*, a to podle předběžné koncepce V. Tilla. S podrobnou představou vlastivědy seznámil Tille Radu NMČ až 1905 a byl jmenován redaktorem navrženého díla. N. e. dostala v jeho pojetí podobu vlastivědné syntézy sestávající ze tří samostatných oddílů. První z nich měl být věnován počátkům českého národa, druhý zahrnoval v patnácti svazcích soupis a výklad studia českého lidu v 19. stol. (dovedený až do počátku 20. stol.), třetí oddíl s názvem *Soustavný popis života lidu* měl přinést poznatky o zbytcích staré lidové kultury a umění, ale také studovat dosud živé lidové umění a lidovou výrobu. Obsahoval návrh na popsání života lidu podle krajů a připojení zvláštního svazku, který měl být věnován Čechům žijícím mimo hranice země. Právě třetí oddíl Tilleho návrhu znamenají pojitko s poslední koncepcí n. e., která se v přípravné fázi objevila. Představuje ji program soupisu národopisného, jak jej 1912 na schůzi Rady NMČ navrhl K. Chotek. Na rozdíl od předcházejících návrhů se podařilo Chotkův program částečně realizovat. N. e. pod názvem *Národopis lidu československého* byla zahájena vydáním *Moravského Slovenska* 1918.

Lit.: E. Kovář: *Národopis a úkoly NSČ*. NSČ 1, 1897, s. 1–13; V. Tille: *Úvodem*. NVČ, 1906, s. 1–3; J. Jakubec: *Niederlovo působení při Národopisné výstavě československé v Národopisném muzeu československém*. NVČ 10, 1915, s. 1–15; K. Chotek: *Úvodní slovo k Moravskému Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 5–12; J. Horák: *Národopis československý*. In: *ČSV-Č*, s. 305–472; J. Beneš: *Rozvoj národopisu v českých muzeích*. SNM I H 16, 1962; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; S. Brouček: *Poznámky k dějinám Národopisné společnosti československé. Nad prvním obdobím NSČ 1891–1914*. NVČ 43, 1984, s. 7–29; J. Roulová: *Devadesát let od otevření Národopisného muzea československého*. NVČ 3, 1986, s. 79–84. [vs]

národopisná ikonografie, badatelská subdisciplína, jedna ze základních metod zjišťování, analýzy a interpretace obrazových dokladů o kultuře a životě lidových vrstev. Ikonografický doklad slouží v národopisu také jako jeden z pramenů vědeckého bádání o kulturně historických i etnografických vztazích a spojitostech mezi odlišnými etnickými kulturami. Obsahově se n. i. v českém, resp. středoevropském prostředí člení na světskou, profánní a na náboženskou, religiózní. Světská ikonografie analyzuje zobrazení kulturní krajiny, sídel, všedního i svátečního, event. obřadního života různých společenských vrstev, pracovních, resp. výrobních postupů, technik, nástrojů, dokladů stavební, oděvní, obřadní a duchovní kultury apod. Pokud jde křesťanskou ikonografii, národopis sleduje především míru a důvody zobrazování rozmanitých symbolů, biblických postav a výjevů, světců a světic ad. v lidovém prostředí nebo pro lidové vrstvy, usiluje o zjištění konkrétních předloh z tzv. vysokého umění, popř. tisků, jimiž se ikonografická témata šířila a popularizovala nezdědka po celé křesťanské, především katolické, ale též ortodoxní a uniátské části Evropy. Činí tak v několika odvětvích křesťanské ikonografie (starozákonní i novozákonní), a to v ikonografii trinitární, tj. zobrazování božské trojice, ikonografii christologické (zobrazování Ježíše Krista), matriologické, resp. mariologické (zobrazování Panny Marie) a hagiografické (zobrazování světic a světců). Pomocnými odvětvími křesťanské ikonografie jsou systematika a interpretace atributů a hagiografická kostymologie. Do oblasti světské n. i. spadají kresebné, malířské, grafické, fotografické, popř. i trojrozměrné prameny. Jde např. o iluminace rukopisných knih, kresby, grafické listy a alba, knižní a časopisecké ilustrace, nástěnné malby, reliéfy i volné

plastiky, převážně o práce profesionálních výtvarníků. Úkolem ikonografické analýzy není jen popis zobrazené skutečnosti, nýbrž i snaha o kritické zhodnocení výpovědní hodnoty; mnozí z umělců nebyli dostatečně obeznámeni s realitou a počínali si při jejím zachycování svévolně, nebo měli k dispozici jen díla jiných kreslířů, malířů a grafiků, z nichž v různé míře těžili, nezřídka zcela bez ohledu na možnost využitelnosti svých prací pro odborné nebo vědecké účely. V 2. polovině 20. stol. dochází v Evropě a tím i v č. zemích k pronikání metod a cílů vizuální antropologie, jejíž badatelský zájem zahrnuje vlastně celou společnost a všechny formy její existence a realizuje se všemi způsoby vizuálního vnímání a fixace za pomoci všech technik, které to umožňují, tedy mj. kresby, malby, fotografie, filmu či videozáznamu.

Lit.: J. Errera: *Répertoire abrégé d'iconographie*. Bruxelles 1929; R. v. Marle: *Iconographie de l'art profane I-II*. La Haye 1932; D. Stránská: *Český lid v starých miniaturách*. ČL 38, 1951, s. 67–70; J. Markov: *Slovenský ľudový odev v minulosti*. Bratislava 1955; O. Skalníková: *Výzdoba montánních map jako národopisný pramen*. ČL 45, 1958, s. 212–219; V. Trkovská: *Illuminace v rukopisech 11.–17. století jako národopisné prameny*. ČL 50, 1963, s. 257–268; J. Vařeka: *Grafické listy a akvarely z 18. a 19. století jako pramen ke studiu lidových staveb na Teplicku a Chomutovsku*. ČL 50, 1963, s. 7–14; V. Šmelhaus: *Ikonografie krajiny a života lidu*. ČL 52, 1965, s. 352–359; V. Šmelhaus: *Das Braunauer Bildbarium von 1676–77*. JvK 13, 1967, s. 417–419; R. Jeřábek: *Herkules, Daniel oder Samson? Ein Beitrag zur Ikonographie sowie zum Problem der Volkstümlichkeit und ethnischen Herkunft figürlicher Bienenstöcke*. JvK 13, 1967, s. 288–301; V. Šmelhaus – J. Tlapák: *Mapová parerga jako pramen pro studium hmotné kultury našeho lidu*. ČL 54, 1967, s. 231–234; V. Husa – J. Petráň – A. Šubertová: *Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních*. Praha 1967; K. Stejskal: *Nástěnné malby kláštera Na Slovanech v Praze-Emauzích z hlediska etnografického a kulturně historického*. ČL 55, 1968, s. 125–152; A. Jeřábková – R. Jeřábek: *Tři příspěvky k ikonografickému studiu lidových krojů*. ČL 56, 1969, s. 317–324; V. Svobodová: *Národopisný materiál v ilustracích rukopisů 14. a 16. století z brněnských archivů a Státní vědecké knihovny*. BMD 9, 1970, s. 173–180; D. Šindelář: *Vědecká ilustrace v Čechách*. Praha 1973; R. Creux: *Die Bilderwelt des Volkes. Brauchtum und Glaube*. Frauenfeld 1980; N.-A. Bringéus: *Volkstümliche Bildkunde. Formale Kennzeichnung von Bildinhalten*. München 1982; S. Kovačevićová: *Človek tvorca. Pracovné motivy Slovenska vo vyobrazeniach z 9.–18. storočí*. Bratislava 1987; R. Jeřábek:

Ikonografie moravskoslezského zbojníka. NA 26, 1989, s. 239–247; ELKS I, s. 204; A. Jeřábková – R. Jeřábek: *Tři nevyužitě doklady k ikonografii lidového kroje z poloviny 19. století (Haná – Plzeňsko – Kraňsko)*. ČL 83, 1996, s. 1–11; A. Jeřábková – R. Jeřábek: *Ikonographie europäischer Zigeuner im 19. Jahrhundert. Ein kleiner Beitrag zur Erforschung ethnischer Stereotypen*. In: *Volkskundliche Tableaus. Eine Festschrift für Martin Scharfe zum 65. Geburtstag von Weggefährten, Freunden und Schülern*. Münster 2001, s. 289–299. [rj]

Národopisná revue, časopis navazující od r. 1990 na Národopisné aktuality. Informuje o národopisném dění v jednotlivých regionech České republiky, publikuje názory na využití folkloru pro zájmovou uměleckou činnost, přináší zajímavosti z národopisných muzeí, zprávy a studie o významu lidových tradic v současné národní kultuře. Obsahuje také odborné studie zaměřené na dějiny národopisu a příbuzných oborů, jsou v něm odborně komentované písňové, taneční a zvykoslovné příspěvky. Šéfredaktorem byl v letech 1990–1991 J. Pajer. V období 1992–1993 jej řídila redakční rada, od roku 1994 byl šéfredaktorem J. Krist. N. r. vydává *Národní ústav lidové kultury ve Strážnici*. Součástí N. r. je Bibliografická příloha, věnovaná významným osobnostem z etnografie a folkloristiky a jejich publikační činnosti. [jh]

Národopisná společnost československá, institucionalizované centrum studia lidové kultury s vlastními stanovami, organizační strukturou a programem činnosti. Do národopisu vnesla vědecké prvky, hl. koncepčnost, kolektivnost a systematicčnost. Založena byla v souvislosti s přípravami na *Národopisnou výstavu československou*. Od listopadu 1891 měla N. s. č. schváleny statuty, k ustavující schůzi a tím k faktickému založení společnosti došlo 28. září 1893 při národopisném sjezdu v Praze. Bez přerušování trvá činnost N. s. č. až do počátku 21. stol. O vzniku společnosti bylo rozhodnuto 28. července 1891, kdy z podnětu ředitele Národního divadla F. A. Šuberta byla svolána přípravná schůze k uskutečnění národopisné výstavy v Praze. Dalším cílem schůze bylo iniciovat založení národopisného muzea, vydat národopisnou encyklopedii a pro zabezpečení těchto úkolů založit národopisnou společnost. Výstavu a muzeum se podařilo realizovat, ale úkol vydat národopisnou encyklopedii přetrvával do dalších let. Také péče o *Národopisné muzeum československé* neskončila jeho otevřením, ale představovala do 1. světové války a krátce po ní hlavní činnost společnosti.

Formálně to bylo vyjádřeno od r. 1904, kdy *Výbor Národopisné společnosti československé* splynul s *Radou Národopisného muzea československého ve Společnost Národopisného muzea československého*. Po několikaleté přípravě se jí podařilo obohatit sbírky muzea a otevřít v květnu 1908 oddělení zemědělské retrospektivy. Další snaha společnosti o vytvoření srovnávacího slovenského oddělení přerostla 1910 v přípravu *Slovanské výstavy* plánované do Prahy na r. 1914. Na konci 1. světové války hmotné starosti o muzeum narušily koncepční práci v jiných oblastech. Vznik samostatného československého státu umožnil předání sbírek Národopisného muzea do státní správy (1922). Na základě rozhodnutí mimořádné valné hromady Společnosti NMČ se stalo Národopisné muzeum součástí *Národního muzea* a oddělení zemědělské retrospektivy převzalo *Zemědělské muzeum*. Byl obnoven původní název N. s. č., který se udržel dalších třicet let, než se přešlo k názvu *Národopisná společnost československá*, ale stále se jednalo o organizaci na spolkovém základě. 1991 při valném shromáždění v Boskovicích byl název upraven na *Národopisnou společnost*. Převedením NMČ pod správu NM získala N. s. č. prostor k vědecké publikační a organizátorské činnosti. Hlavním úkolem se stalo vydání národopisné encyklopedie koncipované do krajových monografií v rámci Programu soupisu národopisného pod souhrnným názvem *Národopis lidu československého*. 1918 se podařilo vydat jeho první díl, věnovaný *Moravskému Slovensku*. V období 1. republiky vyšlo ještě *České Kladsko*, část *Moravského Horácka a Plzeňsko*. Před dokončením nebo již v rukopise zůstaly monografie o Chodsku, Valašsku, Zálesí, Českomoravské vrchovině ad. Přestože se dílo nepodařilo dovést do úspěšného konce, představuje realizace části encyklopedie co do rozsahu a organizace největší aktivitu N. s. č. po NVČ. S její přípravou do značné míry souvisí další činnost N. s. č. v době 1. republiky, zejm. konání národopisných sjezdů a kurzů v l. 1924–1927, kdy vrcholila organizační úloha N. s. č. Při sjezdu národopisných pracovníků Československa 1924, konaném z podnětu J. Horáka, se připravovalo vydávání národopisné encyklopedie, vytvoření soustavného popisu národopisných sbírek v krajinských muzeích, připravovalo se založení archivu lidové prózy. Poprvé se v tak širokém plénu předváděly národopisné filmy. II. sjezd v Brně přinesl nové podněty do organizační struktury N. s. č., zejm. založením regionálního odboru pro Moravu. Ten však nevyvíjel větší činnost a po několika letech zanikl. Ostatní územní odbory se ne-

podařilo založit. Na sjezdech se řešily také otázky kolem pojmu národopis a předmětu jeho výzkumu a hledalo se vymezení národopisných oblastí na Moravě a ve Slezsku. Na sjezdy navázaly v l. 1926 a 1927 vědecké národopisné kurzy, jimiž se snažila N. s. č. za spolupráce s dalšími institucemi seznámit zájemce s výsledky soudobého studia lidové kultury. Při N. s. č. byl 1920 založen také odbor lidových staveb. Spojoval hlediska památkářská, stavitelská, národopisná a osvětová se zaměřením na širší společenské působení. Snažil se ovlivňovat i soudobý obraz vesnice organizováním soutěže o nejlepší projekt statku do 15 hektarů. 1920 se ve spolupráci s ministerstvem školství a národní osvěty uskutečnila dotazníková akce k výzkumu lidového umění, domácí práce, zmapování lidové výroby a způsobu rozšiřování výrobků. Dotazník se používalo také pro přípravu krajových monografií národopisné encyklopedie. Zejm. se osvědčily u Moravského Slovenska. 1921 použil dotazníky K. Chotek pro výzkum Oravy a Spiše. N. s. č. soustavně budovala fotografický archiv. V prvním roce samostatného Československa již obsahoval přes 9 000 inventárních čísel, z toho dvě třetiny reprodukcí, asi 2 500 negativů a 500 diapozitivů. Jednotlivé národopisné oblasti v něm byly zastoupeny nerovnoměrně. Značnou úlohu sehrávala N. s. č. v mezinárodní odborné spolupráci a při propagaci kultury českého lidu v zahraničí. 1920 uskutečnila např. výstavu československého lidového umění v Paříži. Podobně se připravovala výstava ve Spojených státech. Po r. 1945 spočíval hlavní úkol N. s. č. ve vybudování národopisného ústavu. Přípravy na jeho založení začaly z podnětu K. Chotka již za okupace, kdy byla činnost N. s. č. značně narušena a častým stěhováním trpěly archiv, sklad publikací i spolková agenda. Pro založení národopisného ústavu se postupně od r. 1941 začalo s přípravou důležitých archivů, zejm. fotografického, archivu půdorysů zemědělského lidového stavitelství, látkového archivu a centrálního katalogu národopisných předmětů ve venkovských muzeích. Po r. 1945 N. s. č. prováděla také terénní výzkumy v pohraničí. Těžiště oboru se postupně přesunovalo na státní instituce, které začaly hrát rozhodující úlohu při rozvoji organizátorské, vědecké, publikační a výchovné činnosti. Tuto roli nejprve přebíraly národopisné stolice na filozofických fakultách v Praze, v Brně a Bratislavě. Od r. 1952 začal při Akademii působit *Kabinet pro národopis* a 1954 byl založen *Ústav pro etnografii a folkloristiku* ČSAV, čímž se také realizovala snaha o vytvoření státní vědecké instituce pro výzkum lidové kultury. N. s.

č. se přitom snažila neztratit své postavení v oboru. 1923 byla pověřena předsednictvem vlády k provádění soustavného soupisového výzkumu české lidové kultury. Program rozpočtený na pět let představoval hlavní aktivitu N. s. č. po r. 1945. Ve svém důsledku znamenal realizaci koncepce rozpracované již před r. 1914 a přícházel s výzkumem lidové kultury soustavně prováděným na celém území republiky od obce k obci. Území bylo rozděleno do šesti oblastí. Po omezení subvencí se nepodařilo program plně uskutečnit a výzkum byl přednostně tematicky zaměřen na národopisný soupis lidového stavitelství a územně zúžen na lokality ohrožené zátopami při budování přehrad, zvl. ve středním Povltaví. Soustředil se také na oblasti zabírané vojenskou správou a zasažené budováním těžkého průmyslu. Přesto přinesl mnoho nového materiálu do archivu N. s. č. Další vývoj N. s. č. ovlivnilo založení *Společnosti československých národopisců* při ČSAV, reprezentující vědeckou výběrovou společnost. Po jejím zániku převzala toto zaměření v 70. a dalších l. sama N. s. č. Teprve valné shromáždění v Boskovicích 1991 se vrátilo k původním principům členství v N. s. č. a otevřelo je i pro neprofesionální zájemce působící mimo vlastní obor. N. s. č. má dopisovatelskou síť vytvořenou D. Stránskou v 60. l., průběžně doplňovanou a čítající r. 1994 kolem 200 dopisovatelů. Společnost je publikačně aktivní, vydává *Národopisný věstník* navazující na *Věstník národopisného muzea* z r. 1896 a *Národopisný sborník československý* založený 1897. Pod společným názvem *Národopisný věstník československý*, redigovaný J. Polívkou, vycházel od r. 1906. 1914–1924 zůstal jediným českým národopisným časopisem, což se po zániku *Českého lidu* opakovalo ve 30. letech 20. stol. Organizační struktura se příliš nezměnila ani po úpravě stanov 1991. Hlavním orgánem je Valné shromáždění Národopisné společnosti, které se schází zpravidla po třech letech. Pracovním orgánem je výkonný výbor, vlastní činnost se odvíjí především v komisích podle jednotlivých oborů národopisu. V. t. Program soupisu národopisného.

Lit.: J. F. Svoboda: *Návrh na reorganizaci Národopisné společnosti československé*. NVČ 18, 1925, s. 42–44; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; V. Pražák: *Činnost Národopisné společnosti československé za posledních 20 let*. ČL 52, 1966, s. 185–186; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *Devadesát let od vzniku Národopisné společnosti československé*. ČL 70, 1983, s. 105–107; S. Brouček: *Poznámky k dějinám Národopisné společnosti českosloven-*

ské. Nad prvním obdobím NSČ 1891–1914. NVČ 43, 1984, s. 7–29; J. Vařeka: *Devadesát let Národopisné společnosti československé*. NA 21 (2), 1984, s. 119–120. [vs]

Národopisná výstava československá 1895, největší národopisná výstava pořádaná v č. zemích, jejíž přípravou vyvrcholilo národopisné hnutí. Uskutečnila se od 15. 5. do 31. 10. 1895. S nápadem vystoupil 1891 F. A. Šubert jako s výzvou k uspořádání druhé jednoznačně pročesky orientované výstavy. První výstava s názvem *Všeobecná zemská výstava v Praze r. 1891 na oslavu jubilea první průmyslové výstavy r. 1791 v Praze* vešla do povědomí ve zkrácené podobě jako Jubilejní výstava. Šubertem navrhovaná druhá výstava měla proběhnout 1893, což se nepodařilo dodržet kvůli politické situaci a finančním obtížím. Uskutečnila se o dva roky později na stejném místě jako výstava předchozí, v pražské Stromovce. Obě akce, jubilejní (1891) a národopisná (1895), byly kromě nevšední podívané mimořádnými společenskými a politickými událostmi. Protože se uskutečnily v těsné časové blízkosti, stává se, že jsou jedna za druhou zaměňovány. F. A. Šubert 7. 7. 1891 oblesl přední české osobnosti z vědy, umění, politiky a publicistiky s povšechným návrhem obsahu výstavy (1. antropologie, 2. jazyk, 3. duševěda, 4. zeměpis, 5. statistika, 6. sídla, stavby, obydlí, 7. kroje, 8. zaměstnání, 9. zvyky a obyčeje, 10. slovesné umění, 11. hudba, 12. výtvarné projevy). Šubertův program počítal s vesnickým obyvatelstvem, které bylo objektem svérázového hnutí. Program oproti Jubilejní výstavě zdůrazňoval nikoli výsledky práce, ale zobrazení způsobu života venkovského obyvatelstva, které bylo považováno za nositele *češství*. Na Staroměstské radnici v Praze 28. 7. 1891 přijali představitelé české politiky a kultury rezoluci. Hovořila o výstavě, *Národopisném muzeu československém*, sepsání národopisné encyklopedie, vytvoření *Národopisné společnosti československé*. Zároveň byl zvolen výbor výstavy, který byl doplňován o významné osobnosti a korporace. Výkonný výbor se stal prováděcím orgánem hlavního výboru. Vypracoval program výstavy, rozpočet a řídil veškerou přípravu. Skládal se ze zástupců hlavního výboru, zemského výboru, pražské městské rady a odborných výborů výstavy. Předsedou hlavního a výkonného výboru byl Jan hrabě Harrach, od července 1892 Vladimír hrabě Lažanský, generálním plnomocníkem byl F. A. Šubert, jednatelem L. Niederle a E. Kovář. Během přípravy vzniklo 16 odborných výborů (antropologický, jazykový atd.)

odpovídajících speciálním oddílům programu. V době konání výstavy 1895 přibylí čestní předsedové J. Harrach, F. Bartoš a K. Adámek. Mimo Prahu vznikly místní, okresní a oblastní odbory (nazývané krajinskými), první už 1891 v Sedlci na Tábořsku, některé až během r. 1894. V Čechách jich bylo celkem 154, na Moravě 47, ve Slezsku 4. Na Slovensku se počítalo s ústředním odborem v Turčianském Sv. Martinu, přičemž až do r. 1894 nebylo zastoupení Slovenska jasné. Vznikly odbory pro zahraniční Čechy ve Vídni a dva ve Spojených státech. Výkonný výbor řídil kancelář zaměstnávající úředníky pro písemnou agendu, účetnictví, vydávání tiskovin, dále výtvarníka a architekta. – **P r o g r a m v ý s t a v y.** V září 1891 bylo k vesnickému obyvatelstvu přibráno dělnictvo a střední vrstvy městského obyvatelstva. Rozhodnutí představit všechny vrstvy českého národa včetně šlechty a velkokapitálu v historickém vývoji (říjen 1891) byl těžko proveditelný úkol, avšak téměř po celou dobu příprav nezaznělo vážnější zpochybnění tohoto záměru. Předpokládalo se spíše, že se vystaví to, co se stihne připravit. Po návrhu zobrazit vývoj českého školství v samostatném celku se počala spontánně prosazovat příprava zvláštních výstav týkajících se různých oborů lidské činnosti. Rozvolnění programu vyprovokovalo L. Niederla a Č. Zíbrta k podnětu (červen 1892) revidovat program spíše k zobrazení způsobu života, který se dotýkal zemědělské výroby. Po revizi (listopad 1892) se program rozpadal do čtyř skupin: a) lidopisná část, která měla představit venkovské obyvatelstvo národopisně a demograficky s antropologickými zvláštnostmi; b) krajinské výstavy; c) kulturně historické doplňky: náboženský život, spolky, vojenství apod.; d) průmysl. Ve variantě, kdy bylo vypuštěno dělnictvo a střední vrstvy města, překlenula příprava r. 1893 svou největší krizi, způsobenou politickými událostmi. O. Hostinský na počátku r. 1894 navrhl nové dělení skupin tak, aby bylo opět připojeno dělnictvo a střední vrstvy města. Vznikl dělnický odbor, který vedle etnografie dělnictva připravoval politickou prezentaci této třídy. To způsobilo roztržku s hlavním výborem, který podmínil dělnickou účast odstraněním statistiky a popisu poměru dělnictva a zaměstnavatelů. V únoru 1895 byl dělnický odbor hlavním výborem rozpuštěn. Po následujících drobných úpravách vznikla definitivní podoba výstavy. V 59 odděleních členěných do 5 skupin představovala skupina A všeobecná oddělení: zeměpisné, demografické, antropologické, jazykové

(dialektologické); skupina B vesnický lid: stavby a obydlí, zvyky a obyčeje, četba, písemná a ústní tvorba, lidová píseň, hudba a tanec, zaměstnání (trhy, zemědělství, včelařství, zahradnictví, lesnictví a honba); skupina C prezentaci krajů a oblastí: Uherské Slovensko, Moravské Slovensko, Valašsko, Opavsko a Těšínsko, Haná a Vyškov, Brněnsko, Hornácko, severových. Čechy, střední Čechy, vých. Čechy, severozáp. Čechy, Plzeňsko, Chodsko, Pošumaví, Blatsko; skupina D kulturně historická oddělení: pravěk, literatura, divadlo, hudba, stavitelství a inženýrství, stará Praha, výtvarné umění, obchod, spolky, školství, studentstvo a vysoké školy, právníctví, válečnictví, církev (katolická a evangelická), Češi v zahraničí, česká žena; skupina E průmysl: cukrovarnictví, potravinářství, výrobky z kůže a kartáčnictví, výrobky ze dřeva, kostí, korku, slámy, mořské pěny, pryže a papíroviny, průmysl textilní, oděvnictví, výrobky z papíru a knihařství, polygrafické živnosti, průmyslové a umělecké zpracování hlíny, kamene, skla a porcelánu, chemický průmysl, železné a kovové výrobky, zlatnictví a stříbrnictví, stroje, nástroje a přístroje, dopravní prostředky, nábytkářství a čalounictví, výroba vědeckých (např. chirurgických) přístrojů, měřidel a hodin, hudební nástroje, hasičské potřeby, řemesla a průmysl vídeňských Čechů. – **F i n a n c e.** V březnu 1892 petice k českému sněmu žádala o uvolnění 30 000 zlatých na každý rok ze zemských prostředků. Sněm povolil v dubnu 1892 pouze 2 000 zlatých. Počátkem r. 1894 byla schválena subvence 60 000 zlatých s podmínkou, že výkonný výbor se vykáže s garančním fondem ve výši 100 000 zlatých. Hlasování na sněmu o obou položkách bylo dramatické. Zatímco pro první položku hlasovali i němečtí poslanci (údajně omylem), pro druhou jednomyslně pouze kluby lidových poslanců. Klub konzervativních velkostatkářů byl nakonec kladně ovlivněn projevem knížete Karla a Bedřicha Schwarzenberkových a hraběte Buquoye. Německé kluby hlasovaly proti. Sněmy moravský a slezský na podobné žádosti reagovaly odmítavě podobně jako vídeňská vláda a říšská rada, které nevyhověly žádostem o 60 000 zlatých. Česká strana kritizovala vídeňskou vládu za to, že uvolňovala dotace na výpravy k severnímu pólu a na různé německé projekty, a českou výstavu ignorovala. Váhání českého sněmu ovlivnila také podpora pražské městské rady, která schválila koncem r. 1892 1 000 zlatých a počátkem r. 1894 5 000 zlatých a upsala garančnímu fondu dalších 25 000 zlatých. Ostatní sbírky se obracely na městská

a okresní zastupitelstva, záložny, spořitelny, cukrovary, velké průmyslové závody a zámožné jednotlivce a korporace. Váhání českého sněmu se projevilo na výsledcích sbírek. Do září 1893 bylo vybráno jen 5 803 zlatých, následující rok 17 199 zlatých, 1895 40 145 zlatých. Další příspěvek byl získán z loterie. O ohlasu a významu výstavy viz národopisné hnutí, národopisné sjezdy, národopisné výstavy.

Lit.: E. Kovář: *Národopisná výstava československá v Praze. Druhá zpráva...* Praha 1893; *Národopisná výstava československá v Praze 1895.* Sest. K. Klusáček, E. Kovář, L. Niederle, F. Schläffer, F. A. Šubert. Praha b. r.; J. Jakubec: *Národopisná výstava československá. Naše doba 2, 1895, s. 813–821, 914–922, 999–1017, 1110–1115;* J. Fanta: *Národopisná výstava československá. Oddělení cenných památek výtvarných.* Osvěta 25, 1895, s. 817–827, 940–948, 1035–1040; K. Knittl: *Národopisná výstava československá. Oddělení hudební.* Osvěta 25, 1895, s. 1046–1048; K. Adámek: *Upomínka na Národopisnou výstavu československou roku 1895.* Praha 1896; J. Klvaňa: *Morava na národopisné výstavě v Praze r. 1895.* ČMM 20, 1896, s. 34–42, 143–146, 246–252, 323–335; P. Socháň: *Národopisná výstava česko-slovenská v Praze r. 1895. Sborník museální slovenskej spoločnosti 1, 1896, s. 30–50, 121–134;* J. Soukup: *Národopisná výstava československá. ČSPSČ 4, 1896, s. 24, 51, 90, 114;* Č. Zíbrt: *Národopisná výstava československá. ČL 5, 1896, s. 1, 97, 193, 289, 395, 497;* K. V. Adámek: *Karel Adámek původcem, hlavním spoluvůdcem a čestným předsedou Národopisné výstavy československé. Chrudim 1934;* S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století.* Praha 1979; S. Brouček – J. Pargač – L. Sochorová – I. Štěpánová: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895.* Praha 1996. [sb]

Národopisné aktuality, odborný národopisný časopis Ústavu lidového umění ve Strážnici vycházející 1964–1990, který dokumentoval a ozřejmoval aktuální stav národopisné práce v bývalém Československu. V době založení N. a. existovaly jen dva ústřední národopisné časopisy: *Český lid* a *Slovenský národopis*. Vznik N. a. byl spojen s nově vytvářenou koncepcí *Mezinárodního folkloristického festivalu ve Strážnici*. Skladba časopisu se neomezila jen na samotné folklorní slavnosti a festivaly, ale i na celkovou národopisnou práci v Československu. N. a. poskytovaly prostor pro práce se vztahem k otázkám folklorních tradic společnosti, teoretickým problémům etnografie a folkloristiky, přinášely informace o některých sympoziích, o významných osobnostech v oboru etnografie, folkloristiky a příbuzných vědních disciplín. Refe-

rovaly o odborných publikacích, výstavách a dalších aktivitách vztahujících se k národopisu. V čele časopisu stáli J. Tomeš (v l. 1964–1978), J. Souček (1978–1986) a M. Říha (1986–1990). Jeho vydavatelem bylo *Krajské středisko lidového umění ve Strážnici*, které se 1968 změnilo na *Ústav lidového umění ve Strážnici*. Časopis měl následující strukturu: 1. úvodní příspěvek, řešení některé teoretické otázky národopisné vědy; 2. materiálový příspěvek, nové poznatky z terénních výzkumů (tyto materiály sloužily jako studijní a metodická pomoc souborům); 3. portrét lidového umělce či jiné významné osobnosti; 4. diskusní část, řešení aktuálních otázek vyplývajících ze studia národopisného materiálu; 5. závěr, zprávy o publikacích, výstavách, kongresech, vystoupeních souborů a o národopisných pořadech ve sdělovacích prostředcích a na gramofonových deskách. V N. a. se objevovaly i nové rubriky, např. výzkum a sběr, nálezové zprávy, živá tradice, folklorismus, národopisná terminologie aj. V některých ročnících byly i notové přílohy se záznamem lidové hudby. Na stránkách N. a. publikovali odborníci z příbuzných oborů (jazykoveda, historie, archeologie). V tomto časopise publikovali i etnografové vyloučení po r. 1968 z Komunistické strany Československa a odvolaní ze svých pracovišť (V. Jiřikovská, M. Mušíka, K. Pavlítková, J. Jančář). Zpočátku psali pod cizím jménem, později pod svým vlastním. Pro mnohé to byla jediná příležitost k odborné práci. Jako poslední vyšlo dvojčíslo 3/4 1990. N. a. svým obsahem neodpovídaly novým úkolům *Ústavu lidové kultury* (od r. 1990), jehož zřizovatelem se stalo Ministerstvo kultury České republiky. Po konzultacích doporučila ředitelská rada změnu N. a. v populárněvědný čtvrtletník s názvem *Národopisná revue*.

Lit.: J. Tomeš: *K aktuálním problémům národopisné práce. Úvaha nad deseti ročníky Národopisných aktualit*. NA 11 (1), 1974, s. 1–31; J. Štika: *Dvacetiletí Národopisných aktualit*. NA 21 (2), 1984, s. 73–78; R. Jeřábek: *Národopisné aktuality I–XX. Soupis příspěvků za léta 1964–1983*. Strážnice 1987. [jh]

národopisné časopisy, periodický tisk věnovaný studiu lidové kultury. K nejstarším časopisům s touto tematikou v č. zemích patří *Časopis muzejního spolku olomouckého* vydávaný od r. 1884, od 3. ročníku pak s obměněným názvem *Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého*. Jeho redaktorem byl J. Havelka. Za jeho vedení se časopis věnoval vedle archeologie a historie také hmotné a duchovní kultuře lidu. Pod vlivem V. Havelkové byla náro-

dopisná tematika zaměřena hl. na výšivky. Muzejní spolek v Olomouci rozšiřoval organizační činnost po Moravě, a tím se také zvyšovala působnost jeho tiskového orgánu. Například ve Valašském Meziříčí vznikla samostatná muzejní společnost, která 1884 začala vydávat vlastní sborník. Podobně jako v předchozích letech i v tomto období, kdy ještě neexistovaly specializované národopisné časopisy, se příspěvky o lidové kultuře tiskly v příbuzných či beletristických časopisech. Jde například o *Památky archeologické a místopisné*, dále časopis *Domácí hospodyně*, od r. 1886 s ilustrovanou přílohou *Náš kraj*. Řadu národopisných studií lze najít ve *Světě*, *Osvětě*, *Pokroku* a *Květech*, kde např. 1887 otiskl A. Jirásek objevnou studii o lidové architektuře: České chalupy a stará stavení městská. Zejm. v době příprav Národopisné výstavy československé (1895) se články o lidové kultuře objevují na stránkách denního tisku, především *Národních listů*, které sehrály významnou roli při propagaci výstavy. Na počátku 90. let 19. stol. se vytváří důležité centrum národopisné činnosti: vzniká *Český lid*, ústřední časopis pro studium hmotné a duchovní kultury lidu. Nestal se však oficiálním tiskovým orgánem příprav NVČ, ani 1893 založené Národopisné společnosti československé. Základy druhého ústředního národopisného časopisu spadají do r. 1893, kdy vyšlo první číslo *Věstníku Národopisné výstavy československé*, který vydávala Kancelář Národopisné výstavy za redakce E. Kováře. Věstník přinášel aktuality z příprav výstavy, provolání a zprávy z národopisné činnosti; vycházel až do konce r. 1895. Na něj navázal *Věstník Národopisného muzea československého*, vydávaný Radou NMČ a redigovaný L. Niederlem. Vycházel zpočátku šestkrát ročně a představoval součást ediční činnosti NSČ. Po Niederlově odchodu z muzea přinášel zprávy pouze o činnosti muzea a redigoval jej A. Černý. Věstník se nakonec stal doplňkem *Národopisného sborníku československého*, který NSČ začala vydávat 1897. Jeho redaktorem byl F. Pastrnek. Úvodní stať Národopis a úkoly Národopisné společnosti československé napsal E. Kovář, hlavní spolupracovník redaktora. Od šestého ročníku se stal redaktorem sborníku J. Polívka, který pak řídil ediční činnost NSČ až do počátku 30. l. Stal se i redaktorem *Národopisného věstníku československého*, který vznikl 1906 sloučením obou časopisů vydávaných NSČ, v té době již působící pod názvem Společnost Národopisného muzea československého. Mnoho národopisné látky bylo od 90. let 19. stol. uloženo také v krajských vlastivědných

časopisech, které v hojném počtu vycházely až do konce 1. republiky. Z nich nadprůměr vynikalo zejm. *Plzeňsko*, redigované L. Lábkem, dále *Vlastivědný sborník východočeský* řízený v Chrudimi K. V. Adámkem a *Naše Valašsko* založené F. Táborským a vycházející za redakce J. Války od r. 1929. Zvl. Naše Valašsko představuje regionální časopis, kterému se podařilo udržet odbornou úroveň a ve své oblasti plnit i organizační práci pro NSČ. Řada národopisných studií byla otištěna také v časopisu *Selský archiv* vydávaném v l. 1902–1909 V. Praskem a po r. 1918 obnoveném a redigovaném J. F. Svobodou. 1924 splynul Selský archiv s *Časopisem pro dějiny venkova*. Národopisná tematika se po r. 1918 objevovala také na stránkách *Věstníku Slezského zemského muzea v Opavě* a v *Časopisu Moravského muzea zemského*. Časopis *Národního muzea v Praze* se lidové kultuře začal více věnovat až po r. 1945. V tomto období se také objevily další časopisy věnované lidové kultuře. Při Slezském ústavu Československé akademie věd začal vycházet časopis *Radostná země*, přinášející studie ze slezské oblasti. Místo zrušeného Národopisného věstníku československého byl vydáván od r. 1953 nový ústřední národopisný časopis *Československá etnografie*, který vycházel až do r. 1962. Nepodařilo se mu však věstník plně nahradit, takže Společnost československých národopisců při ČSAV začala vydávat od r. 1959 neperiodické *Zprávy Společnosti československých národopisců*. Také NSČ vydávala od r. 1959 *Věstník Národopisné společnosti československé*, který sloužil jako informativní tiskový orgán pro členy a dopisovatele společnosti. Po splnutí obou společností v NSČ vycházel za redakce L. Holého a D. Stránské dvakrát ročně pouze věstník. 1969 byl sloučen s obnoveným *Národopisným věstníkem československým*, který vycházel v Brně od r. 1966 za redakce V. Frolce. 1973 se stal jeho redaktorem J. Kramářik a po něm 1974 K. Fojtík. Po opětovné obnově 1984 vychází (od r. 1993 *Národopisný věstník*) vedle Českého lidu jako ústřední národopisný časopis. K nim patří od r. 1964 *Národopisné aktuality*, vydávané Ústavem lidového umění ve Strážnici, od r. 1990 pod názvem *Národopisná revue*. Od r. 1992 vychází v Brně časopis *Ethnologia Europae Centralis*.

Lit.: J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; H. Johnová: *Sedmdesát let Národopisného věstníku československého*, ČL 63 (4), 1976, s. 193–196; R. Jeřábek: *Národopisné aktuality I–XX*. Strážnice 1987; M. Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky. Český periodický tisk do roku 1918*. Praha 1981. [vs]

národopisné hnutí, termín označující aktivní zájem (sběratelský, umělecký, vědecký, politický) o způsob života a kulturu lidových vrstev. N. h. doprovázelo české emancipační a zvl. politické snahy Čechů v Rakousko-Uhersku. Jeho vrcholná perioda (1891–1895) se odehrála jako příprava na *Národopisnou výstavu československou*. Pak hnutí doznívalo, transformovalo se do různých projevů folklorismu, který vykazoval velkou škálu motivací a cílů včetně snah politických stran přiblížit se k voliči a ovlivnit jej. Ve 2. polovině 19. stol. existovalo několik center aktivního zájmu o národopis. 1869 byl obnoven literární a řečnický spolek *Slavia* s hlavním posláním šířit slovanskou myšlenku. *Slavia* vydala *Navedení ke sbírání pohádek, pověstí, písní, říkadel, pak obyčejů všeobecných a zejména právních mezi lidem českým* (1870). – Nejzáslušnější práce *Slavie* na národopisném poli počala od 70. l., kdy organizovala sběry její pohádková komise s předsedou F. P. Hnilíčkou a jednatelem C. L. Fričem. V programovém prohlášení si kladla za cíl uspořádat sborník všech národopisných zvyků a obyčejů, který by sloužil jako pramen pro vylíčení způsobu života lidových vrstev. Komise a její spolupracovníci sebrali téměř tisíc českých písní a kolem 150 pohádek a pověstí. Mezi sběrateli byli Č. Holas, V. Prasek, k odborným poradcům patřili univerzitní profesori J. Gebauer, M. Hattala. – 1877 J. Náprstková dala podnět k založení národopisných sbírek v domě U Halánků, kde již existovalo muzeum k podpoře českého průmyslu (*Náprstkovo muzeum*). Další středisko vznikalo v *Umělecké besedě*. Jednou z aktivit besedy se stalo založení Výboru pro šíření národního vyšívání v čele s malířem S. Pinkasem. Zájem Umělecké besedy se soustředil na výtvarnou stránku krojů a lidové stavitelství. Na Moravě před vznikem sítě regionálních muzeí v 90. l. byla dvě hlavní centra. První bylo v Brně v *Matici moravské*, kde řídil F. Bartoš *Časopis Matice moravské*. Bartoš považoval za hlavní vychovávat současnou společnost prostřednictvím příkladů z obyčejů a zvyků. O druhé centrum se zasloužil I. Wurm, J. Havelka a V. Prasek, kteří v Olomouci založili *Muzejní spolek olomoucký* (1883), který vydával *Časopis vlasteneckého muzejního spolku v Olomouci*. Členem olomouckého spolku byl i Bartoš, a ovlivnil jej svými názory na výchovné poslání národopisu. V r. 1888 vznikla *Společnost přátel starožitností českých*, zájmová organizace založená na spolkovém principu, zaměřená na ochranu památek a rozvíjení vlastivědné práce včetně národopisu. *Všeobecná zemská jubilejní výstava* (1891) a její tzv. Česká chalupa se stala důležitým mezníkem v n. h. Byla to první

ukázka lidové architektury a její stylizace v ideální typ s dalšími exponáty Odboru pro výstavu lidového umění. Sběr exponátů v menším měřítku předznamenal aktivitu pro následnou Národopisnou výstavu československou. – N. h. bylo ve svém vrcholném období (1891–1895) různorodým proudem názorů. Pojem hnutí mj. představuje hromadné (masové) úsilí o dosažení určitého cíle, o uskutečnění určité myšlenky, mající svou organizační strukturu. V těch letech existovaly jasně formulované cíle: Národopisná výstava československá, *Národopisné muzeum československé*, *Národopisná společnost československá* a *Národopisná encyklopedie* jako výzkumný projekt, který měl navázat na výstavní akci. Ústřední myšlenkou byla obhajoba češství vůči německu v prostoru Předlitavska. Hlavním ideálem, tzn. určujícím způsobem myšlení a činnosti lidí, kteří vstoupili do národopisného hnutí, bylo přispět k vytvoření českého národního programu nejen v oblasti kultury, ale také ve smyslu politického formování určitých sociálních vrstev a zároveň organizovaným využíváním tradiční lidové a řemeslné výroby posilovat hospodářské podnikání a zaměstnanost českého venkova. Důležitým faktem je, že na formulaci těchto ideálů se samotní národopisci (typu Č. Zíbrta, F. Bartoš nebo J. Klvani, ale také ti, kteří byli stále uvnitř celé organizace jako L. Niederle nebo E. Kovář) podíleli jen menšinově. Nacionalismus silně povzbuzoval všechny záměry a národopisci se tomuto diktátu většinově podřizovali. Výsledkem bylo, že se předmět národopisu ve výstavním programu a v programu proponované národopisné encyklopedie spontánně rozšířil. Zjednodušeně řečeno pod národopis se vešlo vše: archeologie, fyzická antropologie, jazykověda atd. Nejen to, že národopis se prezentoval jako superdisciplína, ale mnoho aktérů hnutí žilo představou, že na půdě národopisných aktivit budou vyřešeny sociální a politické problémy, které oficiální politika vyřešit nedokázala. Tyto dva momenty, tj. rozšíření (bezbrehost) předmětu národopisu a přesvědčení o tom, že národopisná práce je příležitostí k řešení politických problémů doby, rezonovaly po několika následujících generacích. Národopisná práce (všestranně orientovaný zájem o historický vývoj českého etnika a zároveň komparaci všech vlastností české národní společnosti s ostatními sousedními národy) měla být počátkem dialogu k českému národnímu programu a podle některých dokonce programem samotným. Politikové pochybovali o takové metodě národního dialogu. Do konce se netajili strachem v tom smyslu, že nacionalismus zahltí i ty sociální složky společnosti, které byly v relativním klidu.

Tento názor formuloval F. L. Rieger, když odpovídal F. A. Šubertovi na jeho přání, aby sám F. L. Rieger vstoupil do čela příprav národopisných akcí. Šubert se obával, že nepřijme-li jeho nabídku Rieger, budou z toho profitovat političtí odpůrci staročechů, mladočeši. K. Adámek byl považován po porážce staročechů za jednu z vůdčích osobností české politiky. Svou politickou orientací byl mezi staročechem a mladočechem (typ konzervativnějšího národního liberála). Stal se rozhodujícím činitelem při jednáních s vládou o provedení plánovaných národopisných akcí a měl podíl na řízení národopisného hnutí v regionech č. zemí. Mezi dalšími momenty, které signalizují přítomnost nacionalismu v těchto přípravách od počátku, byla debata o názvu proponovaných podniků: jádrem delší výměny názorů mezi vědci a politiky byl spor o tom, jakých přívlastků užít: zda je výstižnější přívlastek *česká* nebo *československá* výstava. Zvítězil název československá přibližně v duchu vysvětlení, které podal antropolog J. Matiegka, že proti označení Němců v Čechách (Deutschböhmen) je třeba postavit jasné označení pro slovanské české obyvatelstvo (Čechoslované). – Přípravné období na Národopisnou výstavu lze klasifikovat jako hnutí z toho důvodu, že se neomezovalo pouze na celonárodní akce pořádané a centralizované v Praze. Zapojen byl celý venkov, učitelé, lékaři, faráři, podnikatelé, ale i členové obecních úřadů a starostové. 1892–1895 se uspořádaly stovky místních a oblastních výstav, na nichž byl prezentován nejen sebraný národopisný materiál, ale také výsledky místního průmyslu a živnostenstva. Výrazným projevem hnutí byly národopisné *sjezdy* a slavnosti, které se v některých místech změnilly v politické mítinky. Např. ve východočeském Hlinsku (1893) bylo řečeno, koho vůdčí politická reprezentace (mladočeši) považuje za základ národa: střední vrstvy živnostenstva a rolnictva. Mladočeši se domnívali, že národopisné hnutí pomůže tyto střední vrstvy českého obyvatelstva konsolidovat tím, že pro ně bude zviditelněna jejich úloha v českém národním programu. Živnostník, řemeslník a rolník byli považováni za hlavní nositele češství, za jádro národa. Podle K. Adámka ostatní skupiny české společnosti byly internacionalizovány: šlechtou počínaje a dělnictvem konče. To byl důvod, proč národopisný sjezd v Hlinsku byl vystřídán průmyslovým sjezdem s rokováním o perspektivách pro drobné podnikatele. Silná politická motivace, která do národopisné práce vstoupila, a fakt, že se zájem o lidovou (národní) kulturu rozprostřel do organizovaného hnutí, se musely odrazit do národopisného bádání. Jeho stav v této době

nebyl ovlivněn pouze těmito faktory, byl určován i tím, že se tato disciplína jako věda teprve hledala. Povstávala z mezioborových zájmů různých generací badatelů, kteří byli především historiky, archeology, lingvisty, literárními vědci, a pak národopisci. – Než byla otevřena pražská národopisná výstava v polovině května 1895, dostal se český venkov do výstavního ruchu. Krajinské a místní národopisné výstavy aktivizovaly českou inteligenci a především politickou reprezentaci kraje nebo města. Např. poslanec K. Bubela svolal do Vsetína v srpnu 1892 první sjezd moravských národopisných odborů, jehož se mj. účastnila delegace slovenských národopců z Martina. Následovaly další národopisné sjezdy, které byly propojeny s různými politickými a hospodářskými aktivitami určitého regionu. Sebraný materiál pro místní výstavu měl většinou dvojí účel. Výběr z něho putoval do Prahy na velkou výstavu a zbytek se stával základem pro nové muzeum nebo obohatil sbírky již existujícího muzea. Název výstavy *československá* byl později vykládán jako záměr pražských organizátorů prezentovat jeden česko-slovenský národ se dvěma větvemi, českou a slovenskou. Volba názvu se více obracela do č. zemí než na Slovensko a označovala česky mluvící obyvatelstvo v č. zemích. Přesto účast Slováků na výstavě má svou historii. Začala představou F. A. Šuberta o spolupráci se Slovenskem, kterou si později nechal částečně rozmluvit od F. L. Riegra. 1892 se víceméně s účastí Slovenska počítalo. Nebylo však ujasněno, jakou formou proběhne sběr materiálu, zda tajně, nebo zda pražský výbor oficiálně vyzve slovenskou reprezentaci a veřejně tak bude proklamována česko-slovenská blízkost. Do váhání se rozhodl zasáhnout profesor vídeňské univerzity F. Pastrnek. O velikonočních prázdninách objel hlavní představitel slovenské politiky a kultury a přesvědčil se, že Slováci opravdu čekají na oficiální vyzvání z Prahy. Napsal o tom *Pamětní spis o součinnosti uherského Slovenska při Národopisné výstavě československé v Praze* (změnil vědomě termín *československá* na *československá*), na který slovenští národovci odpověděli, že žádný strach z uherské vlády nemají a očekávají oficiální vyzvání z Prahy. Mezitím došlo k odložení výstavy, jejíž přípravu zkomplikovala politická situace. Ta ovlivnila i pražské organizátory, kteří se rozhodli pro opatrnější zakupování a zapůjčování slovenských exponátů. Jednu část sběrů organizovali martinští národovci, druhou čeští emisáři cestující po Slovensku a Slováci, kteří oficiálně sbírali pro martinské muzeum. Vedle sběrů na Slovensku a přímé účasti slovenské delegace v Praze v době konání výstavy je důležitá výzva *Priatelja shody československej*, která doporučova-

la vytvoření společného československého jazyka. Pravděpodobným autorem spisku o důležitosti českoslovenštiny byl literární historik J. Vlček. Martinští národovci výzvu odmítli s rozumným odůvodněním, a tak se plánovaný československý sjezd, který měl potvrdit důležitost jednoho jazyka pro dva národy, nekonal. Ve vinohradském Národním domě se sešli zástupci samosprávy, kteří poslali zemskému sněmu petici, v níž žádali uznání výkonné moci pro okresní zastupitelstva. Na podnět lidové strany na Moravě se uskutečnil na Staroměstské radnici první národohospodářský sjezd. Zúčastnili se ho poslanci, podnikatelé, rolníci i živnostníci, zástupci dělnictva i šlechty. V diskusi se projeví tři základní názory na českou ekonomiku: názor národohospodáře J. Kaizla, preferujícího volnost podnikání bez převahy národnostního aspektu, politika K. Adámka, volajícího po vytvoření národního programu pro střední vrstvy, a dělnického mluvčího J. Steinera, požadujícího sociální program. Následovaly sjezdy učitelů, pekařů, kovářů, ochotníků a dalších profesí a zájmových skupin. Národopisná výstava československá a její čtyřletá příprava tak splnila počáteční očekávání v tom, že zmobilizovala celou českou společnost, pomohla uchovat kulturní dědictví předchozích generací, nalézt k němu vztah a založit desítky institucí trvale o ně pečujících.

Lit.: E. Kovář: *Národopisná výstava československá v Praze. Druhá zpráva o činnosti výboru od března 1892 až do konce března 1893*. Praha 1893; *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Sest. K. Klusáček, E. Kovář, L. Niederle, F. Schlaffer. F. A. Šubert. Praha b. r.; J. Jakubec: *Národopisná výstava československá*. Naše doba 2, 1895, s. 813–821, 914–922, 999–1017, 1110–1115; J. Fanta: *Národopisná výstava československá. Oddělení cenných památek výtvarných*. Osvěta 25, 1895, s. 817–827, 940–948, 1035–1040; K. Knitl: *Národopisná výstava československá. Oddělení hudební*. Osvěta 25, 1895, 1046–1048; J. Soukup: *Národopisná výstava československá*. ČSPSČ 3, 1895, s. 37, 67, 108; K. Adámek: *Upomínka na Národopisnou výstavu československou roku 1895*. Praha 1896; J. Klvaňa: *Morava na národopisné výstavě v Praze r. 1895*. ČMM 20, 1896, s. 34–42, 143–146, 246–252, 323–335; P. Socháň: *Národopisná výstava česko-slovenská v Praze r. 1895*. Sborník museální slovenskej spoločnosti 1, 1896, s. 30–50, 121–134; J. Soukup: *Národopisná výstava československá*. ČSPSČ 4, 1896, s. 24, 51, 90, 114; Č. Zíbrt: *Národopisná výstava československá*. ČL 5, 1896, s. 1, 97, 193, 289, 395, 497; K. V. Adámek: *Karel Adámek původcem, hlavním spoluvůdcem a čestným předsedou Národopisné výstavy československé*. Chru-

dim 1934; J. F. Hruška: *Chodsko s Domažlicemi na NVČ*. Světozor 29, 1955 č. 42, 502–503, č. 43, s. 514–515; Z. Urban: *Česká národopisná „navedení“ ze 70. let XIX. století a jejich význam*. ČL 66, 1979, s. 142–148; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; S. Brouček – J. Pargač – L. Sochorová – I. Štěpánová: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1996. [sb]

Národopisné muzeum československé, první muzeum v č. zemích specializované na dokumentaci lidové kultury. Pro veřejnost bylo otevřeno 15. 5. 1896. Prvním správcem se stal L. Niederle. Myšlenka na vytvoření národopisného muzea se objevuje již v 80. l. např. u K. Adámka. Aktuální se stala s přípravou *Národopisné výstavy československé*. Na schůzi přátel československého národopisu 28. 7. 1891 její svolavatel F. A. Šubert stanovil za hlavní úkol po skončení výstavy založit z jejích sbírek národopisné muzeum. V září 1893 byla podepsána nájemní smlouva na deset let o bezplatném využití šesti místností v pražském paláci Nosticů na Příkopě pro účely tohoto muzea, ještě v témž roce vzniklo sedmičlenné kuratorium s úkolem založit N. m. č. Muzejní program vypracovaný L. Niederlem se orientoval na lidopis, tj. na vesnický lid, aby nedocházelo k třřštění zájmů a konkurenci se stávajícími muzei. Proti koncepci NVČ, zobrazující v mnoha expozicích všechny vrstvy národa, se jednalo o užší orientaci. L. Niederle publikoval v létě 1895 v denním tisku program muzea, který byl zároveň průvodcem po exponátech. Muzejní sbírky byly rozděleny do dvou tematických oddílů. První se orientoval na obydlí, lidové stavby, kroje, výšivky, zvyky, obyčeje, literaturu, hudbu, písně, tance a sociologii. Druhá část, obsahující oddělení zeměpisné, antropologicko-demografické a jazykové, seznamovala návštěvníky s prostředím, které ovlivňovalo život lidu. Pokrokovost spočívala v tom, že L. Niederle nevybíral exponáty pouze podle estetického kritéria, nýbrž kladl důraz na typické předměty každodenní potřeby. Šlo asi o 8–9 tisíc získaných sbírkových předmětů. Vedle programu vypracoval muzejní stanovy, které se staly jednacím a organizačním řádem N. m. č., schváleným kuratoriem v prosinci 1895. 1897 se L. Niederle vzdal správcovství muzea, přesto se snažil dále budovat srovnávací oddělení slovenské. Tato myšlenka byla zvl. živá v souvislosti s přípravou *Slovenské výstavy* před 1. světovou válkou. 1908 se podařilo otevřít v Národopisném muzeu zemědělské oddělení zaměřené na retrospektivu. Pův. se uvažovalo o jeho přenesení do výstavní vesnice, která zůstala v Praze po Národopisné výstavě a sloužila jako skanzen využívaný pro národopisné

slavnosti. Pro špatný stav budov byla 1903 vesnice zbourána. N. m. č. bylo přestěhováno do vily Kinských na Smíchově v Praze. Návrh F. A. Šuberta na přenesení nejzachovalejších objektů na pražský Petřín a vytvoření skanzenu v těchto prostorách v návaznosti na Národopisné muzeum se nerealizoval. 1904 se sloučil Výbor NSČ s Radou N. m. č. ve Společnost N. m. č. Do r. 1918 proběhlo několik výstav, rostl počet sbírek, knihovna i fotoarchiv, ale ekonomická situace se zhoršovala, zejm. od r. 1910, kdy muzeum nedostávalo zemské subvence. Na schůzi Rady Společnosti N. m. č. 1912 provedl K. Chotek v souvislosti s přípravou národopisné encyklopedie obsáhlý kritický rozbor národopisných sbírek. Jeho návrhy vedly k vypracování Programu soupisu národopisného. N. m. č. naráželo na existenční problémy se zabezpečením sbírek. Po vzniku samostatné republiky se obnovila myšlenka na zestátnění muzea, vyslovená již při jeho zakládání. Došlo ke kompromisnímu řešení. Zemský správní výbor přijal r. 1922 sbírky N. m. č. do zemského majetku a odevzdal je do správy *Národního muzea*. Sbírký zemědělské retrospektivy byly převedeny do správy *Zemědělského muzea*.

Lit.: L. Niederle: *Zpráva o činnosti Národopisného muzea československého*. Praha 1896; J. Jakubec: *Niederlovo působení při Národopisné výstavě československé a Národopisném muzeu československém*. NVČ 10, 1915, s. 1–5; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; J. Beneš: *Rozvoj národopisu v českých muzeích*. SNM 23 H 16, 1962; H. Johnová: *Vědecký a organizační přínos Lubora Niederla k počátkům Národopisného muzea československého*. ČNM 135, 1966, s. 113–119; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; A. Plessingerová: *Oddělení národopisné. Zpráva o činnosti oddělení za rok 1979*. ČNM 149, 1980, s. 103–108; J. Roulová: *Devadesát let od otevření Národopisného muzea československého*. NVČ 45, 1986, s. 79–84. [vs]

Národopisné muzeum Slánska v Třebízi, třebízský skanzen – expozice v přírodě Vlastivědného muzea ve Slaném a obce Třebíz, prezentující zděné vesnické stavitelství z kamene (opuka a pískovec), bydlení, tradiční hospodářské aktivity a lidovou kulturu zemědělské (řepařské) oblasti severozápadní části středních Čech až po okraj Českého středohoří. Označení vychází z názvu užitého na *Národopisné výstavě československé*. – Expozičním areálem je téměř celá obec v rozsahu 32 ha (leží u silnice Praha – Chomutov mezi Slaným a Louny), zvl. náves s kaplí sv. Martina (1754), zvoničkou a rybníčkem, ale i návrší se sklepy v pískovcových skalách a úvozová cesta do polí. Objekty expozice v Třebízi stojí na původním místě. – Ex-

pozice vznikla jednak z tradice Památníku Václava Beneše Třebízského v jeho rodném domě, v němž bylo zřízeno literární muzeum již 1904, jednak ze snahy zachránit mimořádnou architektonickou památku, Cífkův statek. Díky místní organizátorské iniciativě (zvl. J. Jiříkovského) se začalo po r. 1965 s opravami staveb na návsí a úvahami o jejich muzejním využití. Koncepce expozice v přírodě, obsahující kromě stávajících staveb i přenesení dalších objektů z okolních vsí, byla schválena 1969 a expozice zpřístupněna 1975. Etnografické studie připravil jeden z iniciátorů L. Štěpánek, V. Jiříkovská a J. Vařeka, architektonické studie stavitel J. Nedvěd a J. Škabrada. Do r. 1990 měla expozice 24 staveb (včetně přenesených), po restitucích se zmenšila na 16 objektů spravovaných obcí, další v soukromém vlastnictví je možno vnímat jako komponent celkového architektonického prostředí. Návštěvnost kolem r. 1990 byla deset tisíc lidí ročně. – Mezi unikáty třebízské vesnické architektury patří zvl. Cífkův statek (čp. 1). Jádrem jeho patrového domu pochází ze 16. stol., má pozdně gotické portály, barokní štít, patrovou světničku s malovaným dřevěným stropem a černou kuchyni v přízemí. Velmi cenné jsou i hospodářské stavby dvora. V 18. stol., po vybudování kamenné silnice Praha – Louny, se stal zájezdní hospodou. Stavby sousedního Šubrtova statku (čp. 2) vznikly na začátku 19. stol. Ve výměnkářském domku (čp. 4) je instalována vesnická prodejna se zařízením přeneseným ze Stehelčevse. Rodný dům V. B. Třebízského (čp. 19), pocházející z 18. stol., je rovněž patrový, ovšem s menším netradičním půdorysem. Pův. patřil chalupnické usedlosti, stejně jako sousední dům (čp. 20), v němž žila rodina řemeslníka. Dvě chalupy z 1. poloviny 19. stol. charakterizují život výměnkářů a vesnických řemeslníků. Patřily k selským statkům, vedle jejichž domů stojí. Do dvora jednoho z nich byla přenesena unikátní hrázdná stodola z Telce (18. stol.) a sušárna ovoce ze Srbče (19. stol.). Kaple sv. Martina z r. 1754 má pozdně barokní interiér, ve zvoničce visí zvon z r. 1932 a v kapliče (18. stol.) s kašnou je obraz Nejsvětější Trojice z r. 1904, který pochází od neškoleného malíře A. V. Drastíka. – Expozice je zaměřena hl. na zvláštnosti zemědělství v řepařské oblasti Slánska. Muzeum v ní pořádá další národopisné výstavy a aktivity přibližující život obce. Podílí se také na pořádání třebízské pouti (8. neděle po Velikonocích).

Lit.: J. Langer – J. Štika: *Československá muzea v přírodě*. Ostrava – Martin 1989; L. Procházka a kol.: *České skanzeny*. Praha 1994; B. Franková: *Národopisné muzeum Slánska v Třebízi (o Kladno)*. Vlastivědný sborník Podřipsko 1997, č. 7, s. 54–57. [jlg]

Národopisné sjezdy, vrcholná setkání národopisných pracovníků formulující zásadní úkoly pro další rozvoj oboru. Jako nová metoda práce se v národopisu objevily v 1. polovině 90. let 19. stol. při přípravě Národopisné výstavy československé. Sjezdy umožňovaly styk odborníků účastnících se bezprostředně na přípravě výstavy s aktivem laických zájemců o lidovou kulturu až po setkání pracovníků pouze z určité oblasti. Uskutečnily se 25. 3. 1892 v Praze, 28. 8. ve Vsetíně, 12. 9. v Hodoníně, 2. 6. 1893 ve Zbraslavi (pro střední Čechy), 15. 8. v Hlinsku (pro vých. Čechy), 10. 9. v Domažlicích (pro záp. Čechy), 27. 8. 1893 v Písecku (pro sev. Moravu), 31. 8. ve Velkém Meziříčí (pro záp. Moravu). 28. 9. 1893 se konal sjezd všech odborů NVČ a přátel národopisu československého v Praze, 23. 9. 1894 sjezd delegátů v Nové Pace z pěti podkrkonošských okresů, 28. září 1894 největší sjezd všech ústředních pražských odborů a všech krajských odborů č. zemí v Praze, 18. 11. 1894 ve Strakonici sjezd pošumavských odborů a 6. ledna 1895 sjezd v Uherském Hradišti pro jihových. Moravu. – Místo názvu *sjezd* se používala i jiná pojmenování, např. *schůze přátel českého národopisu*. Pod tímto názvem byl svolán do Měšťanské besedy v Praze 1892 první sjezd národopisných pracovníků. Řešil především otázku finančního zabezpečení NVČ, konkurence ze strany Národního muzea, které na podnět výboru pro uspořádání výstavy lidového umění na Jubilejní výstavě v Praze začalo připravovat selskou síň. – Největším se stal *Svatováclavský sjezd* 1894, který se uskutečnil na Staroměstské radnici v Praze. Zúčastnilo se 300 zástupců pražských i mimopražských odborů. Kromě zpráv o činnosti hlavních výstavních orgánů se projednávaly otázky spojené s účastí krajských odborů na výstavě. – Sjezd 29. 9. 1895 přijal rezoluci k založení Národopisného muzea, zachování výstavní dědiny, k záchraně památek vystavených na Národopisné výstavě a dalších památek. K práci národopisných sjezdů se představatelé oboru vrátili ve 20. letech 20. stol., kdy se intenzivně pracovalo na vydávání národopisné encyklopedie. *První národopisný sjezd v samostatném státě* se konal 1925 v zasedací síni Staroměstské radnice v Praze souběžně s I. sjezdem slovanských geografů a etnografů. Hlavním programem národopisného sjezdu se stala organizace encyklopedie, dále soustavný popis národopisné látky v krajských muzeích a založení jejího ústředního inventáře v Praze. Poprvé se na tak širokém jednání fóru diskutoval vztah národopisu a školy, jemuž byl věnován celý blok přednášek. Účastníci sjezdu se zasazovali o zavedení národopisu do škol

od obecných až po vysoké, což mělo nejen obohatit výuku, ale pro obor získat nové spolupracovníky v řadách učitelů a vytvořit zázemí pro výchovu budoucích zájemců o studium lidové kultury. Ze tří tehdejších univerzit v ČSR jen na bratislavské byla založena stolice národopisu. Ideálním cílem se stala existence stolice na každé univerzitě. – 1925 se uskutečnil *národopisný sjezd v Brně* s užším rámcem. Byl zaměřen především na vytvoření moravského odboru NSČ, což její stanovy umožňovaly. Během sjezdu se také hodnotil národopisný výzkum Slezska. Sjezd doporučil zřízení slezského odboru Národopisné společnosti československé, organizaci sběratelských prací v této oblasti, bibliografii moravského národopisu i účast regionu na národopisné encyklopedii. Samostatná část sjezdového programu byla věnována řešení problémů kolem pojmu národopis a předmětu národopisného výzkumu, lidovému svérázu, národopisným památkám a jejich ochraně i zachování význačných rysů lidové kultury. Přípravovaný národopisný sjezd v Bratislavě se již neuskutečnil.

Lit.: L. Niederle: *Sjezd musejních spolků, odborů národopisné výstavy československé a přátel vlastivědy české v Hlinsku, dne 15. srpna 1893*. ČL 3, 1894, s. 91–95; *Národopisná výstava československá. Hlavní katalog a průvodce*. Praha 1895; K. Adámek: *Upomínky na Národopisnou výstavu československou*. Praha 1896; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; S. Brouček: *Poznámky k dějinám Národopisné společnosti československé. Nad prvním obdobím NSČ 1891–1919*. NVČ 43, 1984, s. 7–29. [vs]

národopisné výstavy, uspořádané soubory předmětů lidové kultury, představující zároveň způsob národopisné práce, které se začínají uplatňovat ve 2. polovině 19. stol. v souvislosti s rozvojem zájmu o hmotnou kulturu lidu, zprvu zejm. o lidový textil a kroje. Největšího rozmachu dosáhlo národopisné výstavnictví v období příprav na NVČ. Již 1879 se uskutečnila v Praze první specializovaná výstava s národopisnou tematikou. Byla věnována krojům a výšivkám, vznikla na půdě Náprstkova muzea, kde se od r. 1877 z iniciativy J. Náprstkova začaly sbírat lidové výšivky. Za pomoci řady příznivců a spolupracovníků zde vznikala sbírka Práce našich matek. Jejimi prvními exponáty byly vyšívané čepce ze severozápadních Čech. Výsledky dosavadní práce byly veřejnosti předvedeny na výstavě 1879 v Praze na Žofíně. 1885 se uskutečnila výstava výšivek ve dvoraně Besedního domu v Olomouci. Uspořádalo ji olomoucké Vlastenecké muze-

um, založené 1883. Hlavní organizátorkou výstavy byla V. Havelková, které se podařilo soustředit do tří výstavních sálů 2 295 výšivek. Výstava se stala podnětem pro zorganizování řady podobných výstav v č. zemích, které pak výrazně ovlivňovaly ženské ruční práce a módu. – Jedna z prvních n. v. mimo velká kulturní centra se uskutečnila 1887 v Jindřichově Hradci zásluhou F. Lega. Na výstavě bylo předvedeno několik set blatských plen. Figuríny s blatskými kroji byly prvním pokusem o výstavu krojů v českých regionálních muzeích. Brněnská Vesna uspořádala 1888 další významnou národopisnou výstavu. Rozsáhlá výstava krojů a výšivek zorganizovaná Vesnou měla vzbudit zájem o českou lidovou kulturu jako protiváhu dosud vládnoucí německé módě v ženských ručních pracích. Vedle hledisek úzce odborných bylo jejím hlavním cílem vlastenecké působení na české obyvatelstvo, podobně jako při největších výstavních akcích v č. zemích: *Všeobecné zemské jubilejní výstavě* 1891 a *Národopisné výstavě československé* 1895. – Důležitou roli při uskutečňování národopisných úkolů v regionech sehrával místní tisk, zejm. vlastivědné časopisy, zakládané právě v posledních dvou desetiletích 19. stol. Vyznačovaly se úzkým sepětím mezi redakcí a čtenáři v oblasti. Zpravidla se redaktoři těchto časopisů sami zapojovali do vlastivědné a národopisné práce, často byli i členy krajských národopisných odborů. – Význam národopisných výstav z l. 1892–1894 byl značný. Zachránilo se množství cenných předmětů, výstavy se staly přípravou pro ústřední národopisnou výstavu v Praze a její vhodnou propagací. Lišily se rozsahem i návštěvností. Národopisnou výstavu v Hradci Králové (1894) navštívilo 250 000 zájemců o lidovou kulturu. O rok dříve se uskutečnila v Hlinsku národopisná a průmyslová výstava, kterou připravil K. V. Adámek. Exponáty byly rozmístěny ve třinácti sálech. Podobně vypadaly i některé další výstavy, např. klatovskou výstavu umístil K. Hostaš do 19 místností. V Poděbradech organizoval národopisnou výstavu J. Hellich, ve Vyškově se o ni zasloužil F. Koudelka. Výstava obsahovala 1000 exponátů, zejm. hliněné, kovové a textilní předměty, nářadí a mince, listiny, tisky, rukopisy, pečeti, národní výšivky a obrazy. Rozsáhlá krajinská výstava se uskutečnila také ve Vsetíně a v Opavě. – Asi každý osmý předmět z krajinských výstav se dostal na pražskou výstavu 1895. Většina předmětů se vrátila majiteli nebo sloužila k založení regionálních muzeí. 1891–1895 jich vzniklo 34, tj. více než za celé předchozí desetiletí. Bezprostředně po skončení NVČ bylo založeno dalších 19 regionálních muzeí. V těchto institucích získal národopis trvalé

výstavní expozice. Podobně po realizaci hlavních výstavních projektů vznikly ústřední národopisné expozice trvalého rázu. Předměty z České chalupy posloužily za základ národopisných sbírek Národního muzea, instaloval je J. Koula. Předměty vybrané L. Niederlem z NVČ umožnily vznik specializovaného a samostatného *Národopisného muzea československého*. – Počátkem 90. let 19. stol. se také realizovaly představy V. Náprstka o předvedení české lidové kultury v zahraničí. Členové kroužku České chalupy společně s výborem pro šíření národního vyšívaní uspořádali nejprve v Paříži 1892 výstavu českých lidových výšivek. O rok později vystavovali Náprstkovi české výšivky na světové výstavě v Chicagu. – Národopisné výstavnictví tak krátce po svém vzniku dosáhlo v 1. polovině 90. let 19. stol. hned svého vrcholu. V tomto období se vytvořily základní typy prezentace lidové kultury prostřednictvím n. v. Další vývoj přinášel nové výstavní akce ústředního i místního významu, realizoval je v jiných společenských podmínkách, ale v zásadě akceptoval základní koncepci n. v. vytvořenou v době velkých výstavních projektů na konci 19. století.

Lit.: V. Havelková: *Výstava národního vyšívaní v Brně*. ČVSMO 3 (17), 1888, s. 42–43; *Umělecká, národopisná a průmyslová výstava v Boskovicih*. Boskovice 1892; K. V. Adámek: *Okresní národopisná a průmyslová výstava a sjezdy ve Hlinsku konané roku 1893*. Chotěboř 1893; J. Cvrček: *Národopisné výstavy a slavnosti na Moravě r. 1892*. ČL 2, 1893, s. 445, 542, 640, 732; F. Koudelka: *Krajinská národopisná výstavka ve Vyškově r. 1892*. Vyškov 1893; V. Novotný: *Katalog výstavy průmyslové, hospodářské a národopisné spojené s uměleckou v Přerově v době od 12. do 28. srpna 1893*. Přerov 1893; V. Šilený: *Průvodce výstavy okresní v Tišnově 1893*. Brno 1893; *Upomínka na národopisnou a průmyslovou výstavu v Holešově 1893*. Holešov 1893; *Upomínka na národopisnou, průmyslovou a školskou výstavku ve Frenštátě pod Radhoštěm*. Frenštát p. Radhoštěm 1893; *Upomínka na národopisnou, průmyslovou a uměleckou výstavu v Prostějově r. 1893*. Prostějov 1893; *Upomínka na národopisnou výstavku ve Slavkově*. Slavkov 1893; K. Čermák: *Průvodce národopisnou a archeologickou výstavou v Čáslavi od 8. do 15. září 1894*. Čáslav 1894; L. Domečka: *Průvodce národopisnou výstavou severovýchodních Čech r. 1894*. Hradec Králové 1894; F. Hrnčíř: *Okresní národopisná výstavka v Nymburce r. 1894*. Nymburk 1894; *Národopisná výstavka v Troubsku dne 1. července 1894*. Brno 1894; *Okres hořický na hospodářské, průmyslové a národopisné výstavě pro východní Čechy v Hradci Králové 1894*. Hořice 1894; R. Svoboda: *Průvodce po národopisném oddělení národopisné a průmyslové výstavy v Li-*

tomyšl konané ve dnech 15.–20. července 1894. Spolu národopisná črta okresu litomyšlského. Litomyšl 1894; *Upomínka na národopisnou výstavku okresu rychnovského* 2.–12. srpna 1894. Rychnov n. Kněžnou 1894; *Národopisný sborník okresu hořického*. Hořice 1895; K. Adámek: *Upomínky na Národopisnou výstavu československou*. Praha 1896; J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; J. Beneš: *Rozvoj národopisu v českých muzeích*. SNM H 16, 1962; K. Fojtík: *Lubor Niederle (k 100. výročí narozenin)*. Slov. 7, 1965, s. 7–11; H. Johnová: *Lubor Niederle a národopisná muzeologie*. Slov. 7, 1965, s. 12–20; J. Špět: *Výstavní ruch let devadesátých a jeho význam pro rozvoj regionálního muzejnictví*. MVP 9, 1971, s. 13–22; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979; J. Beneš: *Národopisná výstava československá 1895 a regionální muzea*. MVP 23, 1985, s. 80–955. [vs]

Národopisný sborník československý viz národopisné časopisy

Národopisný věstník československý, odborný časopis věnovaný studiu lidové kultury. První číslo vyšlo v lednu 1906. *Společnost Národopisného muzea československého* jím nahradila doposud vydávané časopisy *Národopisný sborník československý* a *Věstník Národopisného muzea československého*. Úvodní program napsal V. Tille. Společnost pověřila vedením redakce časopisu J. Polívku, který se věnoval této ediční činnosti po dobu více než třiceti let. V redakční radě pracovali ještě J. Jakubec a A. Kraus. Důvody vzniku časopisu spočívaly v celkové reorganizaci *Národopisné společnosti československé* (1904), která změnila název na *Společnost Národopisného muzea československého* a svůj program především soustředila na správu muzea. Při reorganizaci provedla změnu ve své vydavatelské činnosti a sloučila dva dosavadní tiskové orgány v jeden časopis. Cílem časopisu bylo přinášet vedle zpráv o činnosti Národopisného muzea a Společnosti zásadní studie o lidové kultuře a referáty o soudobé národopisné literatuře a bibliografii. Časopis zprvu vycházel jako měsíčník, ale zhoršená finanční situace vydavatele v pozdějších letech znamenala snížení periodicity, takže v některých letech vycházel jen jednou ročně. 1914–1923 a po r. 1932, kdy nevycházel *Český lid*, byl N. v. č. jediným specializovaným národopisným periodikem. Časopis byl především určen členům muzejní společnosti, po r. 1922 opět působící pod názvem NSČ. Náklad časopisu nepřevyšoval členskou základnu, např. 1918, kdy Společnost měla 1150 členů, dosáhl 1500 výtisků. N. v. č. sehrával pro Společnost důležitou

integrující úlohu, spojoval především její pražské centrum s ostatními pracovníky. V rubrice Drobné zprávy národopisné se referovalo o činnosti venkovských muzeí, zaznamenávala se regionální literatura. Na základě návrhu J. F. Svobody byl 1927 ve zvláštní příloze otiskován soupis památek lidové kultury v muzeích. Význam tiskového orgánu Společnosti spočíval v jeho výměně za publikace jiných institucí, včetně zahraničních. Administraci časopisu prováděla kancelář Společnosti, redakce se nacházela většinou v soukromí. Od r. 1917 spolupracovali s časopisem také J. Horák a K. Chotek. V polovině 30. let začal časopis vycházet nepravidelně, až se úplně odmlčel. Jeho absence vedla ke ztrátě spojení s členskou základnou. Zmizela možnost působení na rozvoj vlastivědné práce v krajích, snížil se organizační význam Společnosti, což vedlo k její postupné stagnaci. Po r. 1945 se podařilo N. v. č. obnovit, ale jeho vydávání postrádalo hlubší koncepci. V ní se odrážel stav celé NSČ, která v poválečných letech hledala své místo mezi novými vysokoškolskými a vědeckými pracovišti věnujícími se výzkumu lidové kultury. 1947 se podařilo za redakce J. Horáka a K. Chotky vydat náhradní 30. ročník, shrnující příspěvky za léta 1940–1947. Skutečná obnova časopisu nastala až 1950. V redakční radě se spojili nejvýznamnější představitelé národopisu, výkonnou redaktorkou se stala D. Stránská. Podle nového programu se měl N. v. č. zaměřit vedle studia archaických oblastí a studia přžitků na vesnici především na poznání lidové kultury dělníků, horníků a jiných zaměstnání, dále změn soudobé vesnice, což odpovídalo zaměření celého vědního oboru. Redakce chtěla věnovat pozornost také hospodářským otázkám a jejich souvislostem s vývojem lidové kultury a sociální tematice, která dosud stála stranou pozornosti národopisců. Studium lidové architektury se mělo provádět nejen se zřetelem na formální typy, ale také ve spojitosti s hospodářským a sociálním zřízením. Časopis se orientoval na problémy národopisného muzejnictví. Záměry se však nepodařilo realizovat, protože N. v. č. byl výnosem ministerstva kultury 1953 zastaven, poslední svazek vyšel o tři roky později. Ani jeho obnovení 1966 za redakce V. Frolce (*Národopisný věstník československý*) nebylo trvalé, časopis zanikl znovu 1974. Začal opět vycházet 1984 pod vedením A. Robka. N. v. č. je určen především potřebám NSČ, zabezpečuje styk s dopisovateli a dalšími spolupracovníky v terénu. Od r. 1993 vychází pod názvem *Národopisný věstník*.

Lit.: J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č, s. 305–472; L. Kunz: *Česká ethno-*

grafie a folkloristika v letech 1945–1952. Praha 1954; H. Johnová: *Sedmdesát let Národopisného věstníku československého*. ČL 63, 1976, s. 193–196; A. Robek: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976; S. Brouček: *Poznámky k dějinám Národopisné společnosti československé. Nad prvním obdobím NSČ 1891–1914*. NVČ 43, 1984, s. 7–29. [vs]

narození, příchod člověka na svět, jeho vstup do života. N. představuje klíčový moment lidského života, provázený obyčejí, zvyky a obřady rodinného cyklu. Tradice spjaté s n. se pojí k delšímu období před n., tedy s dobou těhotenství, provázejí samotný porod, okamžiky bezprostředně po n. a období šestinedělí. Ve vesnických rodinách se ještě počátkem 20. stol. rodilo mnoho dětí, říkalo se *kolik Bůh dá či co rok, to prorok*. Bezdětná manželství nebyla pokládána za šťastná, děti znamenaly boží požehnání. Již při svatebních obřadech hrají významnou roli momenty zajišťující plodnost, např. pohazování nevěsty nebo hostů zrním, hrachem či drobným cukrovím. To nevyklučovalo snahy o omezení počtu dětí: v zámožnějších rodinách se obávali přílišného dělení majetku, v chudých ztížené možnosti obživy. Zpravidla znamenalo n. událost radostnou a žádoucí. Zvl. n. prvního syna, dědice majetku a pokračovatele rodu, bylo vítáno a slaveno, na oslavu se často i střídalo. Pokud se jako první dítě v rodině narodilo děvče, říkalo se, že mají chuť pro další děti. Základní význam mělo n. pro nukleární rodinu, změnila se její struktura, přibyl nový člen (po dlouhou dobu odkázaný na péči ostatních) a vnesl změny do režimu rodinného života. N. se týká také širší rodiny a příbuzenstva i celého lokálního společenství. Středem zájmu a všech tradičních aktivit jsou matka a dítě. – Jádrem mnoha obyčejů, obřadů a zvyků při n. jsou momenty integrační. Protože matka a dítě jsou oslabeny a ohroženy, uplatňují se též momenty ochranné. Jako každou přelomovou situaci, provázejí n. zvyky a praktiky směřující k zajištění a ovlivnění budoucnosti a k předpovídání osudu dítěte. Motivy integrační, ochranné, zajišťující a předvídající budoucnost se prolínají. První osobou, která dítě přivádí na svět, vítá ho a přijímá, byla porodní bába, proto si těchto žen vážili a ctili je. Ihned po n. bába dítě pokřizovala, obvykle se slovy: *Vítám tě do života (na tento boží svět) ve jménu Otce, Syna a Ducha svatého, amen* (Třebíčsko). Přijetí dítěte do rodiny vyjadřoval úkon uchovávací relikty právního aktu, které navazují již na antickou tradici: položení dítěte na zem. Otec zvednutím dítěte ze země uznal jeho legitimitu. Kladení dítěte na zem pod stůl, popř. pod lavici nebo postel bylo obecně rozšířeno. Chlapce

přítom balívali do zástěry, aby se líbil děvčatům, děvčátko do mužské košile, aby bylo přitažlivé pro mládence. Na Horažďovicu provlékli děvčátko mužskými kalhotami, aby z něho vyrostla energická hospodyně. Původní obsah kladení novorozence na zem se již setřel. Bába pronášela průpovědky vyjadřující význam, který byl této praktice přikládán: *Ze země jsme pošli, do ní se navrátíme. Budiž k něčemu!* (na Moravě dítě několikrát zlehka udeřila); *Cti rodiče, miluj a poslouchej matku a otce!* (Rokycansko); *Bud' zbožná a trpělivá ve všem, co tě v životě potká!* (Třebíčsko). Na Třebíčsku přitom vložili dítěti pod hlavičku knížku, aby bylo moudré, do ručičky růženec, aby bylo zbožné, a pokropili je vodou, aby bylo čerstvé. Na Písecku třikrát poklepali na stůl, aby bylo dítě zdravé. Význam kladení pod stůl se spojuje s úctou k chlebu: dítě se klade na zem, kde se chléb rodí, pod stůl, kde bývá položen, aby si ho vážilo (Morava). Položení pod stůl má také zajistit dobré vlastnosti dítěte: bude poslušné, skromné, chytré, nebude pyšné, toulavé, plačtivé, klevetivé, chlapec bude odvážný. Novorozeně se již sice na zem nepokládá, otec je však symbolicky přijímá za své, pochová je, pokřizuje, políbí. Porodní bába mu dítě podávala se slovy: *Vychovejte toto děcko ke cti a slávě boží a k vaší radosti!* (Jihlavsko). Nejčastěji bába vykoupané a zavinuté dítě podala nejprve matce nebo je položila vedle ní na postel, rodička pak sama dala dítě otci k pochování, pokřizování a políbení. Otec políbil také rodičku a poděkoval za syna nebo dceru. – Svěrázný obyčej integračního významu se pojil k narození nemanželského děcka v některých místech na Šumavě a v j. Čechách (Doudlebsko). Ženy donesly otci pečivo ve tvaru dítěte, popř. jen bochník či krajíc chleba zabaleny v šátku (*rodeník donešnej*). Pokud tento symbol přijal, přiznával se k otcovství. – Zařazení a přijetí dítěte do dalších skupin společnosti se odehrává ve dnech následujících po n., v průběhu šestinedělí. Za důležitou pro budoucnost dítěte se pokládala doba n. Soudilo se podle ní, jaké bude mít dítě vlastnosti, bude-li šťastné, či nešťastné. Za šťastné se vždy pokládaly děti narozené v neděli (*nedělnátka*), v březnu, v máji, v lichém měsíci, první den v měsíci; výjimečně šťastným dnem byl Boží hod svatodušní a Velký pátek. Ostatní pátky byly nešťastné (v písni ze Semilsky se zpívá: *V pátek se narodil, v pátek odveden byl, v pátek z okna skočil*), stejně jako třináctý den v měsíci a měsíc červen (říkalo se, že ani kuřata se v červnu nevedou). Kdo se narodí na Hromnice, toho zabije hrom, kdo na Smrtnou neděli, brzy zemře. Chlapci narození ve znamení Střelce budou bojovní, děti narozené za bouřky nebo bojácné, v zimním období moudré, za deště

plačtivé, v době květu růží zdravé a růžolící. Také některé fyziologické znaky při n. byly vykládány jako určující pro další osud. Dítě narozené v plodové bláně (*košilce*) mělo být šťastné, chytré, bohaté. *Přišel na svět v krunýři, nezabíjí ho na vojně*, říkalo se na Žďársku. V Bystřici n. Pernštejnem se zachovala pověst o silném Jankovi z Vřístě, který unesl koně a vůz, pohazením zabil ženu, v zimě necítil mráz atd. Když bába přišla košilkou dítěti do podpaží, stal se z něho *fext*: bylo nezranitelné a po smrti zůstalo jeho tělo v hrobě neporušené. Má-li novorozeně zaťaté pěstičky, bude skoupé, otevírá-li ručky, bude štedré. Dítě narozené se zoubkem mělo být podle některých pověr šťastné a moudré, jiné prikazovaly zoubek vytrhnout, aby se z děcka nestala *múra*, která v noci saje lidem krev. Pokud se děcko narodilo s tzv. ohněm, se za ječím pyskem nebo s jiným znamením, připisovalo se to porušení závazných pravidel chování matky v době těhotenství. N. dvojčat pokládali obvykle za dobré znamení. Velký význam se obecně přikládal první koupeli novorozence. Porodní bába dítě pokřizovala, na Kopanicích měla do vody třikrát plivnout pro štěstí. Do vody ponořila dítě se slovy: *S pánbičkem do vodičky*. Do koupele přidávali různé byliny (heřmánek, mateřídoušku, mátu, *boží dřevo*). Přilávalo se mléko, aby bylo dítě pěkné, vkládala se šipková růže nebo jeřabiny, aby bylo červené a krásné, žito, aby byl chlapec dobrý hospodář (Slovácko), sůl a železo, aby měl rozum a sílu (Valašsko), kmín, aby dítě dobře spávalo, a dvě vejce pro štěstí (Jihlavsko). Do vaničky se kladly peníze, aby se dítěte v životě držely; po koupeli je dostala porodní bába. Voda z první koupele

se vylévala na zahradu pod ovocné stromy, ve Slezsku a na Slovácku po koupeli chlapce na trávník a děvčete pod jablůň, nikdy na *mrtvé* kamení. Měla též z kopce, aby odnesla vše škodlivé. Po koupeli oblékla bába dítě do starší košilky, aby bylo skromné, zavinula je do plenek ze starých povlaků nebo košil, zabalila do peřinky a pevně utáhla povijanem, s nataženými nohama a rukama přitisknutými k tělu. Na hlavu dávali novorozeněti velmi těsný a pevný čepeček, aby mělo *pěknou hlavičku a ouška*. Povijan býval často zdoben červeným dekorem, na čepečku bývala červená mašle. Na krk nebo ruku dávali novorozeněti červenou stužku nebo mořské korálky. Červená barva plnila funkci magické ochrany před zlými silami, podobně jako další ochranné symboly uplatňované po celou dobu následujícího šestinedělí. – Ostatním dětem vysvětlovali n. dítěte tím, že dítě přináší čáp nebo vrána, vrána často komínem. Děti pak ptákům sypaly za okno mák, cukr, drobtý pečiva, hrách a přivolávaly je známými říkadly: *Vráno, vráno, k nám, / ráda kolíbám, / máme plínky a peřinky, / zlatý povijan!* Ve Slezsku a na vých. Moravě se říkalo, že děti přináší voda, bába je vyloví ze studánky, z rybníka nebo potoka a přinese ve velké kabele. Na Uherskohradištsku je loví zlatými hráběmi v řece Moravě nebo je vybere z truhlice uložené na půdě. Nověji se dětem často říká, že si maminka dítětko vybere nebo koupí v nemocnici. – Pokud se rodilo hodně chlapců, pokládalo se to za předzvěst války. První den po n. dítěte se měla rodička modlit třikrát denně růženec. Na uklizeném stole měl být připraven chléb a sůl pro sudičky, které dítěti přicházely určit osud, a dvě svíčky a kříž na ochranu proti zlé moci (Sušicko).

Lit.: Z. Soukupová: *Rodeník donešnej – lidový zvyk na Doudlebsku*. NA 9, 1972, s. 17–27; *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985; J. Krupková: *Tradice a etnografie*. Praha 1991; H. Bretová: *Lidový oděv a textilie při narození a křtu dítěte*. SNM 49, 1995, č. 3–4, s. 37–62; A. Navrátilová: *Traktování osudu v lidové víře a v obřadech při narození a smrti*. In: *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 123–135. [vi]

Narození Panny Marie, Panna Maria zelinová (seťová, bylinná), malá Mara (Matička) – jeden z nejvýznamnějších mariánských svátků, připomínající narození rodičky Boží (8. 9.). Jeho oktáv (zavedený ve 13. stol. a zrušený 1955) ukončoval období po svátku Nanebevzetí Panny Marie, jež se určitou měrou odrazilo v lidové duchovní kultuře. První zmínky o svátku N. P. M. pocházejí v římskokatolickém prostředí ze 7. stol. a svátek zde záhy poté dosáhl obecného rozšíření. – Svátek představoval významný

termín pro konání procesí a poutí na mariánská poutní místa a provázela ho řada zákazů pracovních činností (např. setby ozimů). Charakter svátku N. P. M. (lid. *malá Matička*, něm. *kleine Frauentag*) v tradiční kultuře ovlivnilo vedle jeho zasvěcení Panně Marii a postavení v kalendáři na samém konci léta (*mariánské pozdní léto*) především církevní žehnání obilných zrn (svátostiny). Tento akt, prováděný též v rámci svátku Nanebevzetí Panny Marie, měl pravděpodobně symbolickou vazbu k nadcházejícímu setí ozimů. Posvěcená zrna, jak je z českého prostředí doloženo k r. 1630, disponovala v představách našich předků ochrannou mocí proti bouřkám, povodním a krupobití. Hospodáři je přimíchávali do osiva a den následující po N. P. M. považovali za nejvhodnější k vysetí ozimů (*malá Panna Maria vysévá, velká Panna Maria přináší chléb*). Žehnání květin a bylin, které se rovněž o tomto svátku místně provádělo, však bylo příznačnější pro svátek Nanebevzetí Panny Marie. K regionálním magicko-prosperitním praktikám, spojeným se svátkem N. P. M., patří např. řukání vařečkou, jíž se míchala štědrovečerní polévka, na hlávky zelí, aby narostly co největší (luhačovické Zálesí). Postavení svátku v závěru léta a příchod podzimu vyjadřují pranostiky: *Svatá Máti, nechá děle spáti* (prodlužování noci); *Panny Marie Narození, vlaštovky tu více není*; *Panny Marie Narození, s vlaštovkami rozloučení* (odlet stěhovavého ptactva; má se vrátit až na Zvěstování Panny Marie). Podle lidové představy se v den N. P. M. ukládají hadi k zimnímu spánku, který trvá do svátku sv. Jiří (24. 4.).

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 434–443; Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1889, s. 162; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915, s. 160; HDA 5, 1932/33, sl. 1672–1673; R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 243; A. Václavík: *Vyroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

narozeniny a) výročí narození; b) oslava výročí narození. N. patří k nejmladším tradičním rodinným oslavám. Velmi dlouho nebylo přesné datum narození evidováno. Teprve během 16. stol. zobecněly v Evropě matriky narození, do nichž se zapisovalo datum narození a křtu každého dítěte. Na příkaz tridentského koncilu (1563) zaváděli faráři též matriky sňatků; tím byla umožněna kontrola, zda narozené děti pocházejí z řádného manželství. V č. zemích se začaly matriky povinné vést až v 70.–80. letech 18. stol.

Ve vyšších vrstvách se díky této přesné evidenci stalo narození významnou událostí, na významu získalo i jeho výročí a postupně zobecněla tradice slavení n. Katolická církev nebyla příliš nakloněna světským oslavám n., zpočátku doporučovala slavit pouze jmeniny spjaté s církevními svátky. V protestantském prostředí se oslavy n. rozšířily rychleji. V lidových vrstvách se n. dlouho neslavily vůbec, v početných rodinách by to z materiálních důvodů nebylo ani únosné. Postupně se začínala věnovat pozornost významnějším jubileím starších členů rodiny, teprve od konce 19. stol. se stávala rodinná oslava n. běžnou záležitostí. Na rozdíl od jmenin slavených širším společenstvím a souvisejících s kultem určitého svěťce, staly se n. osobní, individuální oslavou narození jedince. Dostává dárky, přijímá blahopřání, schází se buď jen užší rodinný kruh, nebo větší počet příbuzných a známých. K pohoštění neoddelitelně patří dort s příslušným počtem svíček nebo číslic. V některých rodinách je zvykem, že oslavenec musí sfouknutím uhasit svíčky, někde též nakrojit nebo rozkrájet dort. K oslavě patří přípitek na zdraví oslavence, její další průběh a forma pohoštění závisí na zvyklostech rodiny. Na rozdíl od starších zvyků rodinného cyklu jsou n. jednodušší, intimnější, osobnější, méně tradiční a více světské, častěji uměle vykonstruované a otevřené novým formám; v českém prostředí nabývá na oblibě importovaný popěvek: *Hodně štěstí, zdraví (Happy birthday to you)*. Okázaleji se slaví tzv. kulaté n. Dárky k n. bývají významnější než k svátku, pro ženy patří k nezbytným dárkům květiny. Zcela zobecnělo posílání blahopřejných pohlednic, slavení nebo alespoň blahopřání od kolegů na pracovišti a hl. mezi mladšími lidmi oblíbené pořádání večírku (mejdanu).

Lit.: W. Schmidt: *Geburstag in Altertum*. Gieszen 1908; F. Boehm: *Geburtstag und Namens-tag im deutschen Volksbrauch*. Berlin – Leipzig 1937; A. C. Bimmer: *Die Funktion der „Sitte“ als Regulator Familialer Kommunikation und Massenkommunikation*. In: Referate und Diskussionprotokolle des 20. Deutschen volkskunde-Kongress in Weingarten. Tübingen 1976; V. Jirikovská: *Úvaha o současné formě a obsahu rodinných oslav jmenin a narozenin ve středních Čechách*. In: *Čas života*. Brno 1985. [vj]

nářadí viz domácí nářadí

nářečí viz dialekt

náštěnná ornamentální malba, jedno z odvětví lidového dekorativního malířství, odvozené ze starších forem zobrazování ochranných a blahonosných znaků a symbolů na

obytných i některých hospodářských objektech. V č. zemích se vyskytovalo ve starší podobě na vých. a střední Moravě, v mnohem větší míře a pestrosti na jihových. Moravě. Jeho původnější formou je prstová kresba do vlhké omítky, jakýsi předstupeň sgrafitové techniky, která se na Horňácku a jinde vyskytovala v interiérové výzdobě otevřených ohnišť: hospodyně kreslila jedním až třemi prsty na začazené zdi nad ohništěm jednoduché elementy; byly to např. zdvojené i ztrojené čáry a vlnovky a jednoduché ornamentální prvky, zejm. vegetabilní, jejichž černý základ kontrastoval s bílou plochou vápenné omítky. Pro svou přirozenou povahu je tento ornament označován za biologický. Jen velmi vzácně jsou tyto archaické prstové kresby doloženy také na vnějších zdích lidových staveb, v jednoduché podobě na žudech v obcích někdejšího německého jazykového ostrova na Vyškovsku, dále z konce 19. stol. např. v Kosticích na Podluží, kde v nich zjevně dozníval častější a bohatší výskyt tohoto druhu zdobení obytných a hlavně hospodářských staveb v okolí Sence na blízkém jihozáp. Slovensku. Obdobné ornamentální prvky se objevovaly na stěnách roubených dřevěných domů v karpatské části Moravy, především na Valašsku, i na sousedních slovenských Kysucích a jejich výskyt byl zřejmě pokračováním rozvinutější a stylizované podoby vápenných maleb v oblasti Strážovské vrchoviny, zejm. v Čičmanech, a dále ve Ždiaru p. Tatrami, odkud pokračoval východním směrem do karpatské části Polska a Ukrajiny, okrajově i do Rumunska. Biologický ornament nabýval v některých lokalitách geometrický charakter a kompozici obdobnou výšivkám. Zcela jiného druhu byla polychromní náštěnná malba, která se na jihových. Moravě nejvíce rozvinula na žudech a v meziokní na Břeclavsku a částečně i na Hodonínsku. Ještě na konci 19. stol. se někteří pisatelé zmiňovali

o této pestrobarevné malbě také na obydlích v charvátských obcích na j. Moravě, které se tím na Mikulovsku v Novém Přerově a Frélichově (Jevišovce) odlišovaly od ponurých vesnic podyjských Němců (Thayaner), resp. Rakušanů. Nejstarší, mimořádně hodnotný příklad této výzdoby žudra, který pořídil v polovině 19. stol. J. Mánes, zobrazuje Helešicův domek ve Staré Břeclavi s malovaným žudrem; zcela ojedinělá je Mánesova skica malby s rostlinnými motivy na interiérové stěně na Podluží asi z r. 1854, která byla rekonstruována na *Národopisné výstavě československé* v Praze 1895. – Autorkami ornamentálních maleb na jihových. Moravě byly většinou ženy, v novější době spíš jen specializované malířky převážně z Tvrdonic a Lanžhota. Poté, co hospodyně dům olíčily, byly obnovovány také pestrobarevné malby na žudru, podstřeší a meziokní nejméně jednou ročně, zpravidla před velikonočními svátky. Malbě na žudrech dominoval v 2. polovině 19. stol. motiv růže složené ze čtyř půlkruhů, přilínajících svým průměrem k centrálnímu čtverci, z něhož se v dalším vývoji stal kruh vyplněný šesticípou hvězdou. Na fotografických dokladech z počátku 20. stol. se objevují další vegetabilní motivy, např. tulipány a později též jablka, která se proměnila v novodobý motiv srdce. K nejstarším prvkům patří *slimáci*, tj. motivy ve tvaru ležatého písmene S s rozšířeným bříškem, a drobné voluty. Nástěnné malby se vyskytovaly především na Podluží a mimo ně místy dále na Hodonínsku, Kyjovsku, Ostrožsku a Uherskohradištsku. Lze se s nimi setkat stále, např. v Tvrdonicích a Lanžhotě, kde naturalizace a miniaturizace pokročila nejdále. Jejich převážně vegetabilní ornamentika, v poslední vývojové, popř. úpadkové fázi nápadně atomizovaná, se vyznačuje naturalistickým pojetím ornamentu, jeho hypertrofií a barevnou agresivitou. V době okolo poloviny 20. stol. se malování žuder a vinných sklepů na Podluží ujali též muži, mj. jeden z místních učitelů. Ornamentika i barevnost těchto maleb platí za jeden ze zdrojů slováckého výtvarného folklorismu, který se jím prezentuje při různých příležitostech, mj. slavnostech lidových písní a tanců či folklorních festivalech.

Lit.: J. Koula: *Malby domků v nejjižnější Moravě*. ČL 3, 1894, s. 112–122, 243–249; D. Jurkovič: *Malování stítů na Valašsku*. ČL 9, 1900, s. 28–32; D. Jurkovič: *Práce lidu našeho. Lidové stavby, zařízení a výzdoba obydlí, drobné práce*. Vídeň 1905–1911; R. Bednárik: *Malované ohniště v oblasti Malých Karpát*. Martin 1956; D. Severová: *Nástěnné malby v horňáckých interiérech*. In: *Lidová kultura východní Moravy II*. Gottwaldov 1961, s. 40–54; R. Jeřábek – V. Frolec – D. Holý: *Podluží. Kniha o lido-*

vém umění. Brno 1962, s. 34–58; V. Pražák: *K problematice malby srubových domů v Čičmanech*. In: *Ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku*. Bratislava 1963, s. 9–88; J. Pavelčík: *Malování prstem v komíně*. Slov. 16/17, 1974/75, s. 62–83; R. Jeřábek: *Volkstümliche Wandmalerei bei den süd-mährischen Kroaten*. ES 7, 1975 (1977), s. 131–140; R. Jeřábek: *Rajdáky, pazúre, ratatule aneb lidová sgrafita*. UR 1977, č. 4, s. 36–43; R. Jeřábek: *Lidové nástěnné malby v karpatské oblasti*. In: *Lidová stavební kultura v československých Karpatech a přilehlých územích*. Brno 1981, s. 247–259; R. Jeřábek – D. Holý: *Lidová kultura*. In: *Lanžhot. Příroda a dějiny*. Brno 1983, s. 386–391; ELKS I, s. 329, 398–399; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: *LKM-VM*, s. 218–247; R. Jeřábek: *Břeclav a Podluží*. In: *Město Břeclav*. Brno – Břeclav 2001, s. 407–414. [rj]

nástroje pro lidovou hudbu viz lidové hudební nástroje

nástroje v pracovních rytmech, nástroje, které bývají využity ve výrobním procesu. Nejde vždy v pravém slova smyslu o hudební nástroje, ale také o texty a zvuky lidského hlasu. Hudebním nástrojem je mnohdy spíše výrobní nástroj, někdy jen výrobní materiál (organologicky vesměs idiofonního charakteru). Jednoduché rytmizované, dvou nebo třítónové melodie koordinující pracovní rytmus bývají doprovázeny primitivním textem nebo jen několikaslabičnými, nahlas deklamovanými či někdy jen myšlenými říkankami. Využití n. v p. r. jako rytmických nástrojů usnadňovalo, urychlovalo a celkově zefektivňovalo výrobní proces, zvyšovalo bezpečnost a koordinovalo jednotvárnou kolektivní práci stejného charakteru. Někdy tyto nástroje, zejm. u samostatných pracovníků, sloužily k určené chvíli oddechu či jenom ke zpestření monotónních, většinou celý den trvajících, únavných pracovních úkonů. Známá jsou rovněž různá říkání při mlácení obilí cepy dvěma až dvanácti mlatci. Bez rytmických popěvek, u nichž je hlavním doprovodným zvukem bušení cepů, by byla tato práce prakticky neuskutečnitelná. S rytmizujícími popěvkami, mnohdy až obscenního charakteru, bylo možné se setkat při zatloukání dřevěných pilotů v průběhu regulačních nebo zpevňovacích prací na březích potoků a řek. Důležitou roli hrály rytmicko-melodické povely vydávané menším kladivem vedoucím kováře při kování na kovářské kovadlině ve dvou. Jednotlivé kovářské domluvenou celou škálou těchto povelů, jež se lišily při kování různých výrobků *za studena* nebo *za tepla*. Snad nejdůmyslnější škála takových příkazů byla použita při složitém *káfování ráfu*. Do této kategorie patří i ryt-

mické říkanky bednářů při natahování obručí na sudy nebo popěvky loubkařů z Drahanské vrchoviny, kteří při loupání loubků používali téměř pětmetrového čtyřnožového hoblíku, obsluhovaného čtyřmi až šesti muži, jejichž činnost musela být dobře koordinována. Stejně postupovali dýhaři např. na valtickém panství, kteří až šestimetrou pilou pro čtyři muže řezali s velkou přesností dýhy pro výrobce panského nábytku. Spíše pro zábavu vznikly říkanky řemeslníků při pobíjení střechy. Šlo o to, aby výsledný zvukový efekt úderů kladiv probíhal v uspořádaném rytmu a nepůsobil chaoticky. Praktická potřeba regulace počtu úderů vznikla při technice nabíjení hlíny smíchané se slámou mezi desková bednění při stavbě *nabíjených* stěn domů na j. Moravě. Počet úderů dřevěného nabíjáku, regulovaný počtem slabik jednoduchého říkadla, zaručoval, že stěna budoucího domu bude na všech místech stejně zhutněna. Bez rytmických pokřiků se neobešli ani voraři u předních vesel. Měli tak zaručeno, že se jim vesla nezkříží, nepolámou a že je nezraní. I tak prozaická činnost, jakou bylo uplácávání hnoje na vůz lopatami více pracovníky, vyžadovala koordinaci rytmickými popěvkami, z dnešního hlediska většinou neslušnými. Tkalcí používali celou škálu říkadel doprovázených rytmickým tluknutím stavu, která jim počtem slabik určovala např. změnu vzoru, počet prohozených nití atd. Řada dalších činností na vesnici vyžadovala užití různých rytmů, vyjadřovaných zvukem nářadí či zpracovávaného materiálu a řízených říkadly nebo popěvkami. Bylo to např. naklepávání a broušení kos, kosení, šlapání vinných hroznů nebo hrnčířské hlíny, zdvínání těžkých břemen, stavění májů atd. Nepatří sem však činnosti řízené např. tleskáním, podupáváním, hvízdáním, tedy zvuky, na nichž se nepodílí neživá hmota. Jejich mechanismus lze, v duchu systematiky E. M. Hornbostela (1877–1935) a C. Sachse (1881–1959), spíše zařadit do samostatné skupiny korpofonů. V. t. dělnická píseň, pracovní píseň.

Lit.: E. M. v. Hornbostel – C. Sachs: *Systematik der Musikinstrumente*. Zeitschrift für Ethnologie 46, 1921, s. 554–590; K. Turek: *Mlácení cepem. Řeč cepů*. ČL 27, 1927, s. 142. [pk]

Naše Valašsko viz národopisné časopisy

nativní umění viz etnické umění

náves, návsí – veřejné prostranství uprostřed vesnice, do kterého se sbíhají a kterým procházejí komunikace. Je středověkého původu, ale objevuje se také u vsí vysazených při novodobé vnitřní kolonizaci v 18. stol. (Vápenko na Nymbursku); méně často se n. vyskytuje u mladých raabizačních vsí, vyznaču-

jících se geometrickou přesností (n. těchto vsí vznikla v některých případech z nádvoří bývalých panských dvorů). Tvar n., obvykle odpovídající topografii místa, je kruhový, vejčitý, troj- nebo čtyřúhelníkový, nepravidelný (tvar pily má n. v Nové Vsi na Jindřichohradecku, založené pro lesní dělníky 1804). Zvláštní historickou kategorií představují vsi zv. okrouhlíce s kruhovou n. (Lipnice, býv. o. Plzeň-sever). Pravá okrouhlíce se od vsí s okrouhlou n. liší tím, že do ní vedla jen jedna cesta. – Kolem n. stály selské usedlosti, jejichž počet se zvl. v 19. stol. zvyšoval dělením mezi sourozence. Od poloviny 18. stol. byl často zastavován i střed n. domky bezzemků a chalupníků, a to někde tak hustě, že návesní půdorys obce se měnil v hromadný. Na n. se především soustřeďovaly stavby sloužící veřejnosti: církevní a obecní budovy, obvykle kostel se hřbitovem, kaple, škola, rychta, hospoda, kovárna, hasičská zbrojnice, pastouška, dále drobné objekty jako zvonice, socha, pomník; část n. někdy vyplňuje rybník. Některé z jmenovaných objektů se na n. objevily až v 19. a 20. stol. a jejich výběr závisel na potřebách obce a na její velikosti. – Ves s n. je návesní ves, s níž typologicky souvisí návesní silnicovka (ulicovka) a lesní návesní ves. – Poměrně vzácné jsou složitější půdorysné tvary vsí se dvěma i více návsemi, z nichž každá má vlastní pojmenování (v Řepíně na Mělnicku rozlišují hoření a dolní n., v Suchdole na Příbramsku větší n. nazývají u *rybníčku* nebo podle počátečního číslování domů *první konec*, druhou náves u *křížku*, který stojí v jejím středu mezi stromy od r. 1869). Označení *náves*, *ve vsi*, *na vsi*, *na návsi* je běžné v Čechách a na jihozáp. Moravě, na ostatním území Moravy a ve Slezsku se udržel název *na dědině* (tedy na n.). V obcích s rozlehlou n. mohlo být obecné pojmenování doplněno konkrétním označením místa, jako U Hospody, Na Spáleníšti, U Jednoty apod. Počátky n. nacházejí archeologové už ve 13. stol. Značná obliba n. souvisí s přednostmi, které poskytovala v případě obrany, ochrany dobytka i jako významné komunikační a společenské centrum obce. Poslední funkci plní stále, i když její význam s postupným vytlidňováním vesnice a jejími sociálně-ekonomickými změnami od 2. poloviny 20. stol. značně zeslábl. V urbanizovaných vesnicích, zvl. v severočeském hnědouhelném revíru, kde se výstavbou dělnických kolonií a celých čtvrtí vytvořila koncem 19. a počátkem 20. stol. nová společenská centra, byly staré selské návsi postupně umrtvovány. Češi a Moravané, kteří v 19. stol. přesídlili do Slavonie, Banátu i jiných oblastí Balkánu, n. neudrželi, ale svá sídla přizpůsobili místním sídelním půdorysům. Proto se také z jejich slovníku postupně vytratilo i samotné slovo *náves*. V t. sídelní typ.

Lit.: J. Brož: *Poloha sídel a jejich útvar*. In: Plzeňsko I. Praha 1934, s. 47–55; F. Říkovský: *Základy k sídelnímu zeměpisu*. Brno 1939; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení na Moravě*. Brno 1946; Z. Láznicka: *Typy venkovského osídlení v Československu*. Brno 1956; J. Vařeka – V. Jiřikovská: *Středočeská náves*. Třebíz 1979. [jv]

návní kost, návná (namná, natní, navská, vlaská, lonská, mrtvá, živá) kost – kulovitý útvar konzistentního nebo rosolovitého obsahu, který se tvoří v blízkosti kloubů a šlach jako vychlípenina pouzdra, chrupavčitý chondrom, kostní osteom anebo exostóza. Stč. se n. k. nazývala *želvák*. Vznik n. k. je spojován s pověrami: dostane ji ten, kdo chytí kozu za rohy (Valašsko), ale vzniká i dotykem mrtvého těla. Vyléčit ji lze údajně potřením kostí ze hřbitova. Lidové léčebné praktiky jsou vesměs pověrečné. Z natvrdo uvařeného vejce se bílek vyhloubeným důlkem přiloží na n. k. Po přezhnutí je třeba zařkat: *Nedělej se znamení, / jak neroste kamení / od Božího narození!* s trojím opakováním (moravské Slovákco), nebo přezhnat a dotknout se *hromovým kamenem*. Ten lze nahradit buď jakýmkoliv černým oblázkem, nebo kouskem skelné škváry, či vyroben taktó: podlouhlý oblázek, nalezenej při první jarní bouři, se přehodí přes hlavu na strom rukou zabalenou v šátku. N. k. byla též obkládána rozdrcenou loveckou kulkou. Běžně se odstraňuje úderem kladívka.

Lit.: J. Čižmář: *Lidové lékařství v Československu I–II*. Brno 1946. [jjn]

Navštívení Panny Marie, svátek připomínající návštěvu, kterou Panna Maria vykonala podle evangelia sv. Lukáše u své příbuzné sv. Alžběty, matky Jana Křtitele (2. 7., novým římským kalendářem přeloženo na 31. 5.). Oslavy svátku N. P. M. byly ve středověku rozšířeny především v prostředí františkánského řádu, církevně schváleny ve 14. stol. a závaznými pro celou římskokatolickou církev se staly v 16. stol. – V lidovém prostředí se k tomuto dni pojily zákazy určitých pracovních činností (na Šumavě zákaz pečení chleba: chléb by záhy zkameněl). Známá je pověra, podle níž matky zemřelých dětí nemají jíst před N. P. M. jahody (v tento den chodí údajně Panna Maria po horách a sbírá jahody, aby jimi podělila malíčky v nebi; děti, jejichž matky zákaz nedodržely, jahody nedostanou). Svátek N. P. M. místy považovali za počátek zvláštního, magického údobí mezi hlavními mariánskými svátky Nanebevzetím a Narozením Panny Marie. Lidé počínali tímto dnem shromažďovat snesená vejce (*matičky*, něm. *Fraueneier*), jimž přisuzovali mimořádnou trvanlivost (např. na Šumavě), popř.

sbírat léčivé byliny užívané k okouřování lidí i dobytka proti uřknutí a očarování. – Stejně jako další významné mariánské svátky bylo N. P. M. jedním z termínů poutí na mariánská poutní místa (v Čechách např. do Bozkova u Semil, Hejnic, Křešic či Skoků). – Svátek sehrával významnou roli pro předvídaní počasí (zejm. deštivého) v nadcházejícím šestitýdenním období do svátku Nanebevzetí, jak dokládá mj. *Pranostyka sedlská* již k r. 1676. Pravdivost pranostik (*dešť na Panny Marie navštívení senám přízniv není; přší-li na den Navštívení Panny Marie, tak mnoho dešťů potom je; Navštívení Panny Marie čisté přináší ovoce jisté*) potvrzují dlouhodobá meteorologická pozorování, podle nichž se právě na přelomu června a července rozhoduje, zda bude monzunové léto, bohaté na srážky, nebo zda naopak převládá vliv golfského proudu. Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 331–337; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 5, 1932/33, sl. 1673–1676; R. Beitz: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 320–321; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

nebožtík, zesnulý, zemřelý, mrtvý – mrtvá lidská bytost. Bezprostředně po skonu otvírali domácí lidé okno, aby duše n. mohla vyletět ven, zastírali zrcadla a zatlačili oči, aby si někoho nevyhlédl a nevzal s sebou. Potom někdo z rodiny nebo osoba k tomu určená upravili n. do rakve. Umyli ho, učesali, bradu podvázali šátkem a muži oholili vousy, aby nestránil. Ruce n. složili na prsa a vložili do nich svatý obrázek. Starším lidem svazovali palce na rukou a někdy též na nohou (katolíci růncem, evangelíci pentličkami) a před pohřbem je opět rozvázali. N. oblékli do svátečních šatů nebo do těch, v nichž nejraději chodil, a tiše se modlili. Přitom nesměli mluvit nahlas, aby nerušili jeho klid, a nesměli ho oslovit jménem, jinak by mu ztuhly údy. Dříve strojili n. do zvláštních šatů (umrlčí šat, čechel, hazuka, rubáš), obvykle do dlouhé bílé košile. Rubáš nesměl být šitý v neděli, jinak by mrtvý neměl v hrobě klid, a při jeho šití se nesměly dělat na nitích uzlíky, aby n. netlačily. Oděv do hrobu býval lněný a bílé barvy, z nového, nenošeného plátna. Při oblékání nesměli zavázat tkaničku ani zapnout sponu či knoflík, aby se n. snadno odcházelo. Mužům dávali bílé konopné spodky a lněnou košili, ženám pův. košili dlouhou po paty a potom dělený oděv: lněnou bílou sukni a rukávce, bílou zástěru, bílou *šatku* nebo šátek (hlava nesměla zůstat nezakrytá), bílé punčochy nebo ponožky. Děti oblékali do křticích košilek. Představa o vhodném oblečení do rakve se

postupně měnila. Nebožtíkům dávali také jejich svatební šaty, v některých obcích na Moravě je oblékají do kroje. V poslední době převládá u dospělých tmavé oblečení. Dříve nedávali n. na nohy boty ani střevíce (nebo jen papírové), neboť věřili, že jinak bude tak dlouho obcházet po světě a strašit, dokud je neroztrhá. Svobodné mládence a dívky strojili jako na svatbu. Dokud truhlář nezhotovil rakev, nechávali n. ležet v síni na slámě, na kterou prostřeli bílou plachtu, nebo ho uložili na umrlčí prkno v komoře, obvykle hlavou k východu. Od okamžiku smrti až do pohřbu byli podle tradičního podání n. i pozůstalí vystaveni nebezpečí působení zlých démonů a nečistých sil. Ochranu proti nim poskytovalo nepřetržitě planoucí věčné světlo, hromniční svíce nebo olejová lampička u hlavy n., kropenka se svčnou vodou u jeho nohou a modlení. V rituální situaci nacházely uplatnění též prostředky magického charakteru: aby se duch n. nevracel, kladli mu na holé tělo žehličku, pilník nebo sekeru či jiný železný předmět, hlídali, aby kolem něj nepřeběhl pes nebo kočka, apod. V den pohřbu kropili pozůstalí sebe i n. svazkem pšeničných klásků namočeným ve svčné nebo *trojrozchodné* vodě (ze tří pramenů). Po smrti se s n. přicházeli rozloučit sousedé a známí. Přinášeli svaté obrázky a kvítí, které vkládali do rakve, kropili n. svčnou vodou, křížovali se a modlili. Někde věřili, že se mrtvolky musí dotknout, aby měl n. snadnou cestu na onen svět. Obecně se věřilo, že se n. nesmí nechat o samotě a je ho třeba hlídat i v noci. Zvlášť nebezpečná byla noc před pohřbem. Než se noční hlídání podřídilo křesťanské liturgii, krátili si pozůstalí bdění nad n. hlučnými hrami, tancem, smíchem a popíjením, v 19. stol. z toho zůstalo jen besedování a hraní karet. Až do pohřbu se u lože n. scházeli sousedé s rodinou za společného modlení a zpěvu duchovních písní. Někde se k n. chodili modlit členové pohřebního nebo růžencového bratrstva. Tato služba se odměňovala drobným pohoštěním. Strach ze smrti, z n. a úcta k němu vedly k tomu, že se o něm hovořilo jen v dobrém. Zejm. v pohřebních prosloveh a pláčích byly vychvalovány jeho dobré vlastnosti a ctnosti. Panovalo mínění, že dokud kněz nevykropí rakev s n. v hrobě nebo dokud nepadne první hrouda hlíny na rakev, n. všechno vidí a slyší. Kritická byla jak doba před pohřbením, tak i několik dalších dnů; existovaly představy, že se n. chodí třetí nebo čtvrtý den po pohřbu podívat na své příbuzné, napít se vody nebo si odpočinout na své posteli. V t. mrtvola.

Lit.: J. Košťál: *Podbradek mrtvého v podání prstonárodním*. ČL 22, 1912, s. 195. [an]

negramotnost viz analfabetismus

Nejsvětější Trojice, Trojice Boží – jedno z ústředních dogmat křesťanského náboženství, vyjadřující trojjedinou existenci Boha v Otci, Synu i Duchu svatém; v Novém zákoně není samotný pojem N. T. uveden. Definice dogmatu byla přijata na koncilu v Konstantinopoli 381; jeho obsah však pro široké vrstvy věřících zůstal dlouho obtížně pochopitelný. – Slavnost N. T. pravděpodobně slavili ve francko-galských benediktinských klášterech již před přelomem tisíciletí. Pro celou církev zavedl oslavy N. T. papež Jan XXII. (1334). Svátek N. T., slavený v neděli po Seslání Ducha svatého, patří do skupiny tzv. ideových svátků a je jedním z nejvýznamnějších svátků liturgického mezidobí. – V Čechách bylo k počtě N. T. zasvěceno okolo 130 sakrálních staveb, mezi nimiž jsou poutní místa regionálního i nadregionálního významu, např. Křemešník, Andělská Hora či Trhové Sviny. Některé z nich využívají ve své architektonické podobě číselné symboliky, zejm. čísla tři (tříboký stavební půdorys, tři vchody, tři oltáře nebo jeden trojboký pro možnost souběžného celebrování tří mší). – O svátku N. T. se v Čechách pořádaly oslavy patrocinií, procesí a poutě na svatotrojická poutní místa (na Křemešník docházelo 7–8 tisíc poutníků), ke kostelům a kaplím. Mezi specifické průvody patřilo procesí vinařů z Mělníka k nedaleké kapli. – Závažnost svátku v obecném povědomí dokládají i některé z pracovních zákazů, jako byl zákaz šití a spravování prádla z obavy před bleskem (Šumava) či zákaz kosení trávy (tráva v tento den krvácí).

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Praha 1862, s. 279–283; K. Procházka: *Lid český s hlediska prstonárodně náboženského*. Praha 1910; HDA 2, 1929/30, sl. 430–436; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998. [lk]

Němci v českých zemích, národnostní menšina patřící k historicky významným skupinám obyvatelstva českých zemí. Od počátku vrcholného středověku až do 40. let 20. stol. jsou dějiny č. zemí historií soužití, stýkání i střetů dvou etnik: většiny představované slovanskými Čechy, a počtem proměnlivé, vždy však důležité menšiny tvořené obyvatelstvem hovořícím dialekty německého jazyka. Češi a Němci vytvořili od 13. stol. na území Čech konfliktní, avšak dlouhodobě životaschopné společenství, jež ztratilo svou funkčnost a stalo se neudržitelným teprve pod náporom novodobého ultranacionalismu, xenofobie a fašismu na sklonku 19. a v 1. polovině 20. stol. – Historické prameny nedokládají kontinuitu mezi obsazením území Čech germánskými kmeny Markomanů, Cherusků, Langobardů, Durynků ad. v ob-

dobí 1.–6. stol. n. l. a mezi trvalým osídlením některých oblastí země jazykově německým obyvatelstvem ve vrcholném středověku. Od počátku 9. stol., kdy do oblasti střední Evropy rozšířila své hranice francká, východofrancká a později středověká římská říše, stalo se území české kotliny zájmovou oblastí těchto nadstátních mocenských útvarů, jež v průběhu času získávaly stále jednoznačnější jazykově a nacionálně německý charakter. Český stát Přemyslovců, vzniklý na konci 9. stol., uhájil sice v řadě konfliktů a krizí svou politickou samostatnost, pouze však v podobě jakési omezené suverenity, neboť od 11. stol. po plných osm století formálně patřil do svazku svaté říše římské jako jeden ze státních celků, které ji tvořily. Nezůstal uchráněn politického, hospodářského ani kulturního vlivu vyspělejšího říšského sousedství, naopak tento vliv byl namnoze vstřícně přijímán a aktivně integrován domácím českým prostředím. – Přestože zprávy o významném usazování a o souvislejším německém osídlení v Čechách se vyskytují až od 13. stol., přítomnost jednotlivců i skupin přicházejících z německých zemí je doloženou součástí etnického a kulturního obrazu Čech již od 10. stol. Prvenství mezi nimi měli kupci, kteří zprostředkovali dálkový obchod s krajinami Slovanů, a misionáři, šířící novou křesťanskou víru v dosud pohanském prostředí. Ze sousedících říšských vévodství, především bavorského a saského, i z východní (rakouské) marky přicházeli na pražský přemyslovský dvůr také družiníci-dvořané a političtí uprchlíci, kteří zde byli příznivě přijímáni. Velmi dlouho (až do 14. stol.) byli označováni podle svého kmenového či zemského původu jako Bavoři, Sasové, Durynkové, Frankové. Již od 2. poloviny 11. stol. se začalo pro ně v českých pramenech ujímat souhrnné označení *Němci*, příznačně vyjadřující jejich němost, tj. původní nesrozumitelnost jejich řeči v českém (slovanském) prostředí, a vyděluje je z celku domácího obyvatelstva, tj. Čechů. V pramenech psaných latinsky tomu odpovídalo většinou shrnující označení *Theutoni*, *Theutonicici*. Přítomnost těchto často velmi vlivných cizinců vyvolala záhy první negativní reakce domácího českého prostředí. Již Kosmova kronika, psaná na přelomu 11. a 12. stol., zaznamenává se zřetelnou sympatií řadu projevů českého protonacionalismu, zaměřeného především proti Němcům. Začínají zprávy z r. 1055 o tom, že nový kníže Spytihněv II. vypověděl ve lhůtě tří dnů ze země všechny Němce, *co se jich nalezlo*, včetně své matky Jitky ze Schweinfurtu. – Výrazné posílení německé přítomnosti v Čechách přinesla tzv. středověká kolonizace, tj. velká vlna osídlování dosud

neosazených oblastí země a zakládání vesnic i měst, která proběhla ve 12. – 14. stol. V její druhé etapě (13. – 14. stol.) bylo podle novodobých poznatků osídleno asi 21 % plochy Čech, především v pohraničních oblastech. Asi 8 % území zaujali němečtí kolonisté, kteří po dobu více než sta let přicházeli do země ve velkých skupinách a usazovali se v nových sídlech, zakládali zkušenými lokátory. Přinášeli s sebou pokročilé způsoby zemědělské výroby a nové právní zvyklosti, shrnované pod pojem *emfyteutické* (též zákupní či německé) právo. Vedle osazení dosud pustých oblastí místy převrstvili řídké původní slovanské osídlení a vytvořili první souvislá teritoria obývaná úplně nebo převážně německým obyvatelstvem. Patřilo k nim Loketsko, Chebsko, okolí Kadaně, Děčínsko, Frýdlantsko, okolí Rumburka, Dvora Králové, Trutnova, Broumovsko, Lanškrounsko, Svitavsko, okolí Slavonic a Nové Bystřice, oblast Novohradských hor a vých. Šumavy. Rozmach těžby drahých kovů ve 2. polovině 13. stol. přivedl do Čech důlní podnikatele a horníky z německých zemí, kteří vytvořili německé ostrovy v okolí Kašperských Hor, Havlíčkova Brodu a Jihlavy. – Rozhodující podíl měli němečtí lokátoři a kolonisté při zakládání a budování středověkých měst, které započalo s královskou podporou ve 2. a 3. desetiletí 13. stol. a nabylo hromadného charakteru v době panování Přemysla Otakara II. (1253–1278). Tvořili většinu mezi nejzámožnější a politicky vůdčí vrstvou (patriciátem) takřka všech českých měst, s výjimkou pozdních městských založení ze 14. stol. (Českého Brodu, Strakonice, Nového Města pražského). Nižší vrstvy, řemeslnictvo a městská chudina, byly ve většině měst, vyjma těch, která měla německé vesnické okolí, od počátku převážně české. – S nástupem nového kulturního slohu (gotiky) a s převzetím nového životního názoru a stylu, označovaného jako rytířská kultura, zesílil ve 13. a 14. stol. vliv německých zprostředkovatelů těchto sociokulturních inovací (za prvního je označen Ojř z Friedberka) v českém prostředí, mezi českou feudalitou a především na pražském dvoře posledních Přemyslovců i jejich nástupců z lucemburské dynastie. Díky českému nacionalismu většiny šlechty (odráží jej kronika tzv. Dalimila z počátku 14. stol.) a díky politicky motivovanému českému patriotismu posledních přemyslovských králů i pův. francouzsky orientovaných Lucemburků německý vliv v Čechách nikdy nepřevládl. Vytvořil však pozoruhodnou jazykově německou větev zdejší dvorské kultury a literatury. Časově poněkud předešla vznik obdobné kultury české a poté se spolu s ní plodně rozvíjela až k vyvrcholení v době panování vzdělaného a vyhraněným

uměleckým i literárním zájmem nadaného krále Václava IV. (1378–1419). Na jejím vytváření se podílely významné osobnosti počínaje básníky-minnesängry Reinmarem v. Zweter, Waltherem v. der Vogelweide nebo Wolframem v. Eschenbach na přelomu 12. a 13. stol. a konče učenici německého původu působícími na pražské univerzitě, založené Karlem IV. 1348. Jejím plodem bylo vytvoření vyspělého středohornoněmeckého literárního a úředního jazyka v pražském dvorském prostředí a mimo jiné i vznik jednoho ze stěžejních děl středověké německé literatury, veršované skladby Johanneše v. Saaz *Oráč z Čech* (*Ackermann aus Böhmen*). – Opadnutí imigrační vlny a nástup depopulační tendence, zahájené morovými epidemiemi celoevropského rozsahu v polovině 14. stol., ukončily růst počtu i vlivu německého obyvatelstva v Čechách. Záhy po r. 1350 je možno pozorovat postupné počesťování měst v českém vnitrozemí i některých venkovských oblastí kolonizovaných pův. německým obyvatelstvem. Tento proces se vystupňoval v období husitské revoluce a pokračoval v průběhu celého 15. stol. Asimilaci nepodlehla pouze katolická města s německým venkovským zázemím, kde si německé etnikum uchovalo vedoucí nebo rovnocennou pozici (České Budějovice, Český Krumlov, Tachov, Žlutice, Kadaň, Locket, Chomutov, Most, Děčín, Ústí n. Labem, Česká Lípa, Broumov, Trutnov). Rovněž pohraniční oblasti Děčína, Frýdlantska, Žitavska, Trutnovska, Broumovska, Lanškrounska, Novobystřicka, vitorazského příhraničí, vých. Šumavy, části Tachovska, Loketska, Chebska a jižní části Podkrusnohoří zůstaly převážně jazykově německé. – Nový impuls k populačnímu růstu dal návrat ekonomické konjunktury v poslední čtvrtině 15. stol., vedoucí k dosídlení předtím zpustlých usedlostí a k zemědělské kolonizaci výše položených neúrodných oblastí Čech (tzv. hor), k novému rozmachu těžby drahých a barevných kovů i k rozkvětu textilní výroby soukenické a plátenické. Takřka současně s tímto příznivým obratem došlo k překonání izolace husitských Čech obnovením zahraničních obchodních styků, zejm. s Norimberkem, Lipskem a Podunajím, prosazením ideově spřízněné luterské reformace v sousedním Německu i včleněním Českého království do mnohonárodního habsburského soustátí (1526). Na těchto procesech se v průběhu 16. stol. podílely rovněž nové vlny cizích přistěhovalců, ve většině opět z německých zemí. Německé přistěhovalectví v té době změnilo národnostní charakter měst v blízkosti hranic země (Ústí n. Labem, Kadaně, Teplice). Bavorští osadníci se pořádku usadili v osmi rychtách Královského hvozdu na

Šumavě a na velkostatku Přimda pánů ze Švamberka. Zejm. však horničtí kolonisté ze Saska osídlili dosud téměř pusté oblasti Krušných hor a Slavkovského lesa, kde se začalo těžit stříbro, cín, měď, rtuť i železná ruda. Vznikla města a městečka Horní Slavkov, Krásno, Krupka, Nejedek, Kraslice, Krajčová, Luby, Přísečnice, Měděnec, Oloví, Loučná, Abertamy, Pernink, Vejprty ad. 1547 byla k Čechám připojena dosud saská enkláva Horní Blatná a Boží Dar. Hornický Jáchymov se stal v první třetině 16. stol. druhým největším městem v Čechách a místem ražby vyhlášených stříbrných tolarů. Malé ostrovy německého hornického osídlení vznikly též v dalších těžebních revírech (Rudolfov a Adamov u Českých Budějovic, Březová Hory u Příbrami, Nové Město p. Smrkem v Jizerských horách). Dosídlováním Děčína, Šluknovska, severních svahů Lužických hor i záp. Krkonoš jazykově německým obyvatelstvem nabylo kolem r. 1600 osídlení pohraničních oblastí Čech v takřka souvislém pásu kolem zemské hranice etnicky německého charakteru. – Němčina se stala úředním jazykem panovnického dvora císaře Rudolfa II., který 1583–1612 sídlil trvale v Praze. Prostřednictvím dvořanů, dvorních dodavatelů a obchodníků, kteří se usadili v pražských městech, získala silné pozice zejména v Menším Městě pražském. Zdejší městská rada vydala 1613 jazykové nařízení, kterým zajišťovala přednostní postavení češtiny jako úředního a bohoslužebného jazyka ve městě před němčinou a italštinou. Obdobná nařízení byla již v průběhu 2. poloviny 16. stol. přijímána též v jiných městech, kde vznikla silná německá menšina (v Žatci, Litoměřicích, Jindřichově Hradci aj.). – Porážka českého stavovského povstání proti Habsburkům v bitvě na Bílé hoře (1620) a následná násilná rekatolizace, hromadná emigrace nekatolických šlechtických a měšťanských elit včetně většiny inteligence i válečné útrapy oslabily významně početnost, kulturní základnu i nacionální sebevědomí etnických Čechů. Uvolnil se prostor pro nové osídlování zpustlých oblastí a uvolněných usedlostí osadníky, přičemž do pohraničních oblastí většina z nich opět přicházela z okolních německých zemí. Jazyková hranice mezi češtinou a němčinou se od konce třicetileté války (1648) až do konce 18. stol. trvale posunovala směrem do vnitrozemí a došlo k poněmčení především rozsáhlých oblastí sev. a záp. Čech až k blízkému předpolí Plzně, Rakovníka, Loun a Mělníka. – Zrovnoprávnění němčiny s češtinou jako zemského úředního jazyka, k němuž došlo *Obnoveným zřízením zemským* (1627), mělo za následek postupné poněmčování veřejného života v Čechách,

a to tím spíše, že němčina byla řečí silné státní byrokracie prosazujícího se habsburského absolutismu. Němčina v průběhu 18. stol. převládla nejen mezi šlechtou, ale jako úřední i hovorová řeč vyšších vrstev rovněž takřka ve všech českých městech. Čeština zůstala jazykem městské chudiny a venkovského obyvatelstva českého vnitrozemí. Nacionální orientace a uvědomění většiny populace s výjimkou jednotlivců z řad inteligence byla velmi nevyhraněná. – Výraznou změnu poměrů přinesl proces průmyslové revoluce, industrializace a s ní spojené urbanizace i celkové restrukturalizace osídlení od sklonku 18. do počátku 2. poloviny 19. stol. Relativní i absolutní vyliďňování j. Čech i některých oblastí ve středních Čechách a naopak růst hustoty osídlení v průmyslových oblastech sev. Čech posiloval zprvu pozice německého obyvatelstva jak co do jeho početnosti, tak zejm. co do ekonomické síly a vlivu. Teprve od 30. let 19. stol. se tento trend počal měnit v neprospěch Němců, především rostoucím přílivem námezdních pracovních sil z českého venkova do měst i do průmyslových oblastí (např. do mostecké důlní oblasti). Tyto procesy se odrážely v současném zrodu moderního nacionalismu a v postupném národním sebeuvědomování (tzv. obrození) Němců i Čechů. Teprve tato jazykově-etnicko-nacionální emancipace vedla k zřetelnému národnímu odlišení Němců a Čechů. Přesto po celou dobu existence pobřežnového Rakouska a pak Rakousko-Uherska nebylo přihlášení se k německé či české tzv. obcovací řeči, zjišťované při sčítáních lidu, jednoznačně totožné s nacionálním sebeuvědoměním. Od r. 1846 lze na základě údajů ze sčítání lidu stanovit početní poměr obou národností v zemi. 1846 žilo v Čechách 1 679 151 Němců, což bylo 38,62 % všeho obyvatelstva, 1900 činil jejich počet 2 337 013 duší a 32,27 % populace. O něco větší než třetinný podíl si Němci v Čechách udrželi až do r. 1921. Toho roku jich v zemi žilo 2 173 239 a představovali 33,04 % obyvatel. V hlavním městě Praze byl podíl německy hovořícího obyvatelstva (Němců a Židů) podstatně nižší. 1869 představoval 17,9 % a dále výrazně klesal. V hranicích budoucí Velké Prahy žilo 1890 celkem 41 797 Němců (10,6 % obyvatel), 1910 již jen 37 405 Němců (6,1 %) a 1930 celkem 45 819 Němců (5,4 %). Převahu na pražské radnici ztratili němečtí političtí reprezentanti již v prvních obecních volbách 1861 a pod tlakem bojovného českého nacionalismu definitivně opustili sbor obecních starších 1890. Již předtím (1884) prohráli boj o vedení pražské obchodní a živnostenské komory. Obdobně jako Praha přešla již v 60. l. do českých rukou také samospráva všech měst v jazykově českých

oblastech země s výjimkou Českých Budějovic. 1883 ztratily německé strany většinu v českém zemském sněmu. – Přestože Praha od počátku 90. let 19. stol., po zavedení pouze českých uličních názvů a tabulí, byla navenek ryze česká, zůstávala pro německou menšinu významným kulturním, školským i politickým centrem. Působily zde: německá univerzita i technika, dvě německá divadla, četné německé spolky a mnohé významné osobnosti (G. Mahler, E. Mach, A. Einstein). Vycházelo několik německých novin (*Bohemia*, *Der Prager Tagblatt*). Vysokého ocenění se s odstupem několika desetiletí dočkala pražská německá a německo-židovská literatura (F. Kafka, R. M. Rilke, F. Werfel, G. Meyrink, E. E. Kisch). – Trvale narůstající nacionální antagonismus a rychlý vzestup všestranné převahy Čechů však vtahoval české Němce stále více do rozporné situace. Na jedné straně byli součástí ekonomicky dominujícího, většinového a vládnoucího národa v měřítku rakousko-uherského soustátí, na druhé straně se ocitali v roli menšiny v rámci samotných Čech. Neschopnost akceptovat menšinové postavení je vedla k odporu proti jakémukoliv osamostatnění či autonomizaci Čech a naopak k nekompromisnímu prosazování jednoty Čech s ostatními předlitavskými zeměmi. Většina německých politiků z Čech neodmítala představu budoucího připojení k Německu. – Problémy se vyhrtily po rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku samostatné Československé republiky. Krátkodobý pokus o odtržení pohraničních německých území od Čech a o jejich připojení k Rakouské republice (iredenta) na přelomu let 1918–1919 byl jejich významným projevem. Pouze část Němců a jejich politické reprezentace se posléze smířila s novou realitou a podporovala demokratický vývoj Československé republiky v mezích tzv. aktivistické politiky až po účast ve vládě. Nedořešené problémy národnostní a menšinové politiky spolu s důsledky velké hospodářské krize 1929–1933 vyhrtily naopak napětí v Němci osídleném pohraničí, které bylo krizí těžce ekonomicky postiženo. Spolu s nástupem nacistické moci v sousedním Německu to otevřelo cestu k vzestupu Henleinovy Sudetoněmecké strany, která si postupně osvojila ultranacionalistickou protičeskoslovenskou ideologii a stala se odnoží Hitlerovy NSDAP i jeho pátou kolonou v Československu. – Zatímco aktivistické německé strany ztratily ve 2. polovině 30. let 20. stol. všechny vliv a sociální demokraté, komunisté i protinacističtí emigranti z Německa marně bojovali proti Hitlerově expanzi, přispěla Henleinova SdP vydatně k rozbití Československé republiky 1938 i k okupaci jejího zbytku v březnu 1939.

Většina sudetských Němců v čele se státním sekretářem a později státním ministrem K. H. Frankem se stala nejhrolivějšími stoupenci nacismu a oporami okupačního režimu v protektorátu Čechy a Morava, který fanaticky hájili až do posledních dnů války. Při zásazích proti jeho odpůrcům se dopustili mnoha zločinů a mají podstatný podíl na 360 000 českých obětí nacistické perzekuce. – Po konečné porážce nacistického Německa část sudetských Němců uprchla ze strachu před trestem, zbytek pak postihla odplata v podobě tzv. odsunu, plošného nuceného vysídlení z Čech, schváleného vítěznými mocnostmi. Zejm. v jeho první tzv. divoké fázi v létě 1945 došlo k násilnému vyhánění a excesům, které přinesly na německé straně 25–30 000 obětí. 1946–1947 pak bylo z Československa organizovaně vysídleno 2 232 541 osob německé národnosti. Dodatečně v období 1947–1948 odešlo dalších 43 000 osob. Německá menšina v Čechách se zmenšila na necelých 180 000 osob a jako významný hospodářský, politický a kulturní činitel, který na území Čech působil přes šest století, přestala existovat.

Lit.: F. Roubík: *Národnostní vývoj našich zemí*. Praha 1946; E. Schwarz: *Die Volksstumsverhältnisse in der Städten Böhmens und Mährens vor den Hussitenkrieg*. Bohemia 1961; J. Křen: *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha 1990; J. Lukas: *Odsun německého obyvatelstva z Prahy v roce 1946*. Pražský sborník historický 23, 1990, s. 88–117; *Nationale Frage und Vertreibung der Deutschen in der Tschechoslowakei. Fakten, Forschungen, Perspektiven aus dem Abstand von 50 Jahren*. Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs 19. Linz 1990; F. Seibt: *Deutschland und die Tschechen*. München 1994; *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996; *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu česko-německých dějin od 19. století*. Praha 1996; J. Kořalka: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha 1996; H. Lemberg: *Porozumění. Češi – Němci – východní Evropa 1848–1948*. Praha 1999; G. B. Cohen: *Němci v Praze 1861–1914*. Praha 2000; *Lexikon historických míst Čech, Moravy a Slezska*. Ed. J. Balcke, W. Eberhard, M. Polívka. Praha 2001; D. Brandes: *Cesta k vyhnání 1938–1945*. Praha 2002; V. Kural – Z. Radvanovský a kol.: „*Sudety*“ pod hákovým křížem. Ústí n. Labem 2002; *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha 2002. [vl]

německá lidová píseň viz lidová hudba Němců v českých zemích

německé kroje v českých zemích, lidový oděv německého obyvatelstva sídlícího od středověku v českém a moravském pohraničí, ve Slezsku i ve vnitrozemí v tzv. jazykových

Typy lidového oděvu z Chebska. 19. stol.

ostrovech. Kroj německých obyvatel netvořil jeden celek, ale vázal se vždy k určitému kraji. Proto lze vysledovat vztah jak k oblečení v českém vnitrozemí, tak k přílehlým zahraničním sousedům rakouským, bavorským, hornofalckým, saským a slezským. V 19. stol. podléhal kroj Němců stejným vývojovým trendům jako kroj českého etnika: odkláněl se od stavovského oblečení a vytvářel jednotný občanský oděv (dříve na území s rozvíjejícím se textilním průmyslem). – Mužský kroj se na počátku 19. stol. vyznačoval méně individuálními rysy než kroj ženský a pro velké území platil stereotyp: žluté nebo černé koženky po kolena, šle, soukenná červená vesta, hnědý nebo tmavý kabátek, šosatý kabát různé barvy, bílé nebo modré punčochy, střevíce s přezkou, vysoké boty, klobouk zprvu třírohý, pak kulatý, kožešinová čepice. Postupem doby se kalhoty prodlužovaly, svrchní oblečení se šilo z továrních látek a přejímal se městský střih. Na hlavě se nosily cylindrové klobouky. Nejdéle se v oděvu udržely všední praktické součásti v místě osvědčené. Mužský kroj zanikal už od 2. třetiny 19. stol. – Ženský oděv se vyznačoval větší různorodostí a delší životností. Na Chotěšovsku, Kladrubsku a na Horšovskotýnsku souvisel s českým a lišil se jen v detailech. Archaičtější ráz měl kroj na Chebsku. Uchoval si temné ladění barev

a starobylé tvary. Na konci 18. stol. nosily ženy ve všední den dlouhé černé plátěné sukně, ve svátek sukně z jemnějších látek i z *mezulánu* a *šerky* a k nim široké modré zástěry. Košile měly krátké rukávy, zakončené vyšíváním límečkem. Vysoké otevřené živůtky se šněrovaly přes podložku (*punt*). Na nohy se do střevců s přezkou obouvaly černé vlněné punčochy skládané do záhybů. Přes bílý měkký čepce (*hnízdeckový*) se na počátku 19. stol. vázal malý naškrobený vyšíváný šátek, vedle něho i barevnější velký hedvábný šátek, vázaný nad čelem do velkých kliček. Před polovinou 19. stol. se přejímaly světlejší tóny, novější střihy a šátky do výstřihu. Starší tradice se udržely zvl. v obřadním kroji. Nevěsta měla na hlavě černou čelenku s připevněnými kovovými lístkovými přívěsky a na temeni třpytivou korunku. V každou roční dobu oblékala černý kabátek (*Wamms*) podšitý kožešinou a přes něj přehodila černý plášť, který měl ochranný magický význam (při oddavkách vzal družba cíp pláště a ovinul jej ženichovi kolem pasu). Vždy se braly kožešinové rukavice. Do obřadního oděvu přešel i pás s odznaky hospodyně. Na starých vyobrazeních mají starší účastnice svatby na hlavě čepice s kožešinovým okolkem. Plášť se nosily také na křest. Při úmrtí rodičů se i mladé dcery zahalovaly do velkého bílého šátku. Mužské široké černé kožené kalhoty,

u kolenou podkasané, přidržovaly kožené šle, kladené přes červenou vestu (*Brustflek*), zapínanou na boku. V pase se šle připínaly výraznými tepanými knoflíky. Kabát (*šosák*) byl hnědý nebo tmavomodrý, na počátku 19. stol. i z bavlněného sukna. Ženich si nasazoval nejdříve čepičku z vydří kožešiny a teprve na ni malý kulatý klobouk. Mužský kroj je podobný kroji v Sasku-Altenbursku. – Na severozápadě Karlovarska si ženské oblečení dlouho udržovalo starší střihy kabátků. Živůtek (*lajblíček*), vzadu vysoký, vpředu lemovaný poskládanou stuhou, se šněroval přes punt, ve svátek stříbrným řetízkem. Šátky na hlavu se vázaly nad čelem. V jihozápadním okolí Karlových Varů byl kroj pestřejší, spolu se špenzrem se začaly v polovině 19. stol. nosit bílé čepce středoevropského typu. Na Karlovarsku bylo výrazné využívání šperku (závěsy na krk, prsteny a přívěsky, náušnice), a to i u mužů (dlouhé řetízky u hodinek, ve zvláštní kapse koženek přívěs, u bohatých se stříbrnou střenkou). – V Krušných horách nosili povozníci *Staubkittel*, volnou košilovitou součást z modrého domácího nebo bavlněného plátna, která se oblékala přes svrchní oblečení. Vrstvení oděvu stejného druhu (např. u žen vždy kratších sukní, u mužů i dvou kabátků) na Žatecku, pův. chránící před chladem, se stalo prostředkem reprezentace. S rozšířením špenzru a zlatých čepců před polovinou 19. stol. se datuje zanikání kroje na Litoměřicku. Kroj brzy vymizel v sev. Čechách, protože místní textilní průmysl poskytoval pracovní možnosti a nabídku levného oděvního materiálu. Na Broumovsku je hodný pozornosti zvláštní černý kornoutovitý úbor hlavy nevěsty. Podobně v záp. Slezsku a v severozáp. moravském pohraničí lze sledovat trend rychlého poměšťování lidového oděvu. Na Bruntálsku nosili muži v zimě krátký kabátek podšitý kožešinou a vysokou čepici se stužkami, ale také dlouhé kalhoty (*pantalony*) s řadou knoflíků na bocích (jako v západočeském Merklíně). U ženského kroje se měnil na přelomu 18. – 19. stol. střih živůtku. Přestával se šněrovat a měl větší výstřih, lemovaný stuhou. Sukně byly jako všude na západě i na sev. Moravě *cajkové* (modré, zelené nebo červenohnědé), zástěry modrotiskové. Krátký kabátek s velkým límcem měl ve střihu malý šátek. Svobodné dívky si zaplétaly vlasy k jehlici, dívky z okolí Velkých Losin si kladly kolem čela ještě ozdobu z krajek; v nejzazší části Slezska se nosil na počátku 19. stol. typický *vizír*, ozdoba z černého sametu. Vdané ženy měly půlkový čepce, ale i černý šátek, dozadu vázaný. Zimní čepce, typický pro severozápadní část území, se lemoval kožešinou a zavazoval pod bradu. – Na Kravařsku počátku 19. stol. nastal rychlý sled změn

kolem pasu). Zástěry byly i v obřadním oblečení, např. bílá u letničních jezdců z Nýrska. Jinak se obřadnost vyjadřovala bohatě zdobeným kloboukem a při mečovém tanci v Kaplicích také šerpami. Drsné počasí si vyžádalo zvláštní ochranu nohou. Dlouhé punčochy se přetahovaly přes kolena a podvazovaly se pod nimi, nebo se nosily vlněné pletené kamaše. Bývaly i ze sukna, podšité kožešinou, a nosily se do dřeváků, vysokých či šněrovacích bot spolu s onucemi. V létě se nosily *nejšle*, pantofle s dřevěnou podrážkou. Stejně jako mužské košile se šily i ženské košile z hrubého domácího plátna, později jen pro pracovní příležitosti. Všední *kytle* byla nešíroká modrotisková nebo kanafasová sukně, sešitá se živůtkem, k ní se brala šedomodrá zástěra, kabátek byl modrý přiléhavý, na hlavu se vázal jeden šátek dozadu, jeden pod bradu a místy ještě třetí bílý přes ústa, v zimě se nosily přehozy. Na počátku 19. stol. se oblékaly ve svátek červené, později černé sukně zdobené našitou stuhou, zavěšené na bílých překřížených šlích. Letní košílka měla dlouhé rukávy. I pod špenzr se brala zdobená šněrovačka, od 60. let 19. stol. se místo červeného šátku začal nosit na hlavu černý šátek, dozadu vázaný. – Stereotyp kroje Němců na j. Moravě kolem r. 1800 byl též jako u českého obyvatelstva: kanafasová sukně (tkaná na vesnici), modrá zástěra, šerkový kabátek s měkkými delšími šůsky a velkým límcem, ve výstřihu šátek, půlkový čepce s bílou plínkou, červené punčochy a střevice s přezkou. Kabátky byly vystřídány postupně špenzry a kacabjkami. Dívky si zaplétaly vlasy k jehlici už jen na svatby, kolem čepce vázaly složený červený šátek a čepce nahrazovaly červeným šátkem dozadu uvázaným. Na Znojemsku a dále na východě se používal manufakturní či tovární materiál a na hlavu se braly černé čepce s hřebenovitou částí protaženou do výše. V mužském kroji v 2. třetině 19. stol. zůstala tradiční jen kožešinová čepice s jedním okrajem silně zvýšeným. V podstatě byl kroj Němců podél jižních hranic Moravy stejný jako v sousedním Dolním Rakousku a odpovídal i moravskému vnitrozemí. – V jazykových ostrovech na Olomoucku a na Brněnsku se kroj Němců nelišil od kroje česky mluvících Moravanů. Jinak tomu bylo na územích odlehlejších od velkých měst. Na Vyškovsku si kroj podržel starší formy, blízké jihohananckému kroji z přelomu 18. a 19. stol.: svrchní sukně drobně skládaná z černého leštěného plátna, tmavomodrá leštěná zástěra vyšívaná na límci v pase, rukávce s velkým naškrobeným krejzlem, živůtek ke svatbě šněrovaný, k běžnějšímu příležitostí zapínaný a vysoko upnutý, bílý kabátek bez límce s dlouhými šůsky, v zimě

Sedlák a selka z okolí Jeseníku. 19. stol.

v mužském kroji z reprezentačních a prestižních důvodů. Zůstával dlouhý kožík východomoravského střihu a vysoká kožešinová čepice se stužkami. Dívky si zde už nezaplétaly vlasy k jehlici a vdané ženy nosily v létě měkký plátěný čepce, v zimě se bílý vyšívaný nebo potištěný šátek spínal nebo vázal pod bradou. K zimnímu oblečení patřil i kabátek podšitý kožešinou nebo kožíšek s výraznými šůsky. Na svatbě a k dalším obřadním příležitostem se přehazoval černý pelerínový plášť s velkým límcem. Plátěné přehozy, složené ze dvou kusů plátna a spojené červeně vytkávanou nebo vyšívávanou vložkou, přecházely postupem doby do obřadního oblečení. – U německého etnika v j. Čechách a na j. Moravě byla jiná situace než v severních územích. Oblečení na Šumavě se vyznačovalo delším používáním domácích surovin: hrubého lněného plátna a šerky. Proto se mužské kalhoty šily nejen z kůže, ale i z těchto materiálů. Zhotovovalo se z nich i svrchní oblečení. Kolem poloviny 19. stol. se letní vesty na svátek šily z červeného hedvábí. Od 60. let 19. stol. se na Šumavu rozšířily z Bavor ozdobné opasky vpředu s elipsovitou ozdobou, vyšité pavím brkem, od 40. let 19. stol. se vyskytovaly kabáty (*kaputy*) a v zimě pláště s velkým límcem, oblékané i přes kaput. Pod široké klobouky se braly čepičky, většinou pletené. Kolem r. 1840 nosili zástěry zejm. ti, kteří pracovali u koní (mimo práci byly svinuté

modrý podšitý kožešinou, tmavší šátek na hlavu dozadu vázaný, černé skládané vlněné punčochy, střevice s červeným jazykem. Nevěsta měla zvláštní úpravu hlavy, bílou zástěru, úvodnici, vzadu v pase připevněný bílý vyšívaný šátek, vdané ženy čepce s bílou vyšívanou rouškou, složenou na úzko. Tento kroj se do konce 1. poloviny 20. stol. neměnil. Mužský oděv se rovněž přibližoval okolnímu kroji: košile příramkového střihu (jako na Hané), bílý kabátek, kabát střihu šosáku (stejný na Brněnsku). – Také kroje Němců na rozhraní Čech a Moravy byly konzervativní, udržovaly si starší tvary a barevnost; spolu se sousedními českými patřily v Čechách k nejarchaičtějšímu. Na Hřebečsku (Schönhengst) se nosila černá plátěná nebo zelená cajková sukně sešitá se zkráceným brokátovým živůtkem, šněrovaným přes punt, s páskem, vyšívané rukávce s krejzlem, na české straně bílá kartounová zástěra, na moravské tmavomodrá leštěná, patřící výšivkou na límci v pase k širší středomoravské skupině. Na hlavě se nosil bílý vyšívaný nebo potištěný šátek, vázaný s odstávajícími cípy, později červený saský. Na svatbu se bral červenohnědý plášť s velkým tuhým límcem. – Plášť, avšak modrý, nosily nevěsty také na Jihlavsku. Zde se udržel kroj tmavých barev: kabátek staršího střihu (i podšitý kožešinou) bez límce a se šůsky přes pás, košílka s větším krejzlem (proto bez šátku na krk), živůtek u svobodných šněrovaný přes punt, u vdaných přes tzv. peřinku (šíroké šněrování zůstává i po odložení podložky). Punčochy byly až do odložení kroje červené, obuv podléhala módě. Děvčata si zaplétala vlasy složitě k jehlici, omotávala je červenou stuhou (jako na celé záp. Moravě) a nad čelem složeným šátkem. Vdané ženy nosily

bílý valisový jemně skládaný čepec a přes něj měly krajkou lemovanou bílou plenu. Obojí bylo nahrazeno červeným saským šátkem se zvláštním úvazkem. Mužské kroje podléhaly na Vyškovsku a na Jihlavsku městskému vlivu, ale podržely si až do odložení rustikální zvláštnosti.

Lit.: J. K. Jurende: *Über das Kuhländchen Sitten u. Bräuche*. Mährischer Wanderer 1809, s. 90–92; J. K. Jurende: *Die Bewohner der nördlichsten Spitze Mährens*. Mährischer Wanderer 1813, s. 123–124; J. K. Jurende: *Charakteristische Skizze der Schönhengstler in Mähren*. Mährischer Wanderer 1813, s. 113–115; J. K. Jurende: *Charakterzüge der Landleute auf der Herrschaft Iglau in Mähren*. Moravia 1815, s. 83–84; A. A. Naaff: *Volksleben der Deutschen in West-, Nord- und Ostböhmen*. In: *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen I*. Wien 1894, s. 496–564; J. Rank: *Volksleben der Deutschen im Böhmerwald*. In: *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Böhmen I*. Wien 1894, s. 564–603; P. Strzemcha: *Volksleben der Deutschen*. In: *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Mähren und Schlesien*. Wien 1897, s. 130–164; J. Hofmann: *Die Nordwest-böhmische Volkstracht im XIX. Jahrhundert*. Karlsbad 1908; J. Schramek: *Die Böhmerwaldbauer*. Prag 1915; E. Lehmann: *Sudetendeutsche Volkskunde*. Leipzig 1926; J. Hofmann: *Deutsche Volkstrachten und Volksbräuche in West- und Südböhmen*. Karlsbad 1932; J. Hanika: *Sudetendeutsche Volkstrachten I*. Reichenberg 1937; J. Svobodová–M. Ulčová–M. Maderová: *Lidový oděv a výšivka*. In: ZV-N, s. 99–118; M. Ludvíková: *Materiály ke kroji německé menšiny na Moravě v 19. století ve sbírkách Moravského zemského muzea*. FE 22, 1988, s. 3–23; A. Balounová: *Lidové kroje na Karlovarsku*. Karlovy Vary 1990; M. Ludvíková: *Moravské a slezské kroje. Kvaše z r. 1814*. Brno–München 2000; A. Jeřábková: *Svatební pláštěnka jako relikt renesančního oděvu*. NR 2002, s. 32–36. [ml]

nemoci, poruchy zdraví, choroby. Nemocnost lidových vrstev a z ní plynoucí úmrtnost byly v tradiční společnosti vysoké. Byl to důsledek nedostatků v medicínských znalostech, v lékařské péči, v ochraně zdraví při práci, ve stravě (málo vydatná, jednostranná, někdy i náhražková), ve způsobu života, v osobní hygieně a hygieně stravy i následek těžké fyzické práce od útlého věku, ale také pasivního poměru k nemoci, chápané jako projev boží vůle. Účinný boj o zdraví začal asi od 19. stol. Počáteční úspěchy (odstranění hladomorů, očkování proti neštovicím) byly zprvu znehodnocovány negativními důsledky industrializace a urbanizace. Teprve od 70. let 19. stol. se zdravotní stav obyvatelstva začal výrazněji zlepšovat, na konzervativní

venkov však pokrok v péči o zdraví často pronikal velmi obtížně. Váha jednotlivých n. v celkovém obrazu zdravotního stavu obyvatelstva se v průběhu doby významně měnila. Některé choroby, jež po staletí ohrožovaly populaci, vymizely poměrně záhy, např. lepra již v průběhu 15. stol., pravý mor (zavlečený do Evropy z Asie v polovině 14. stol.) po poslední velké epidemii v l. 1713–1716. Teprve po r. 1500 se objevují v č. zemích syfilis, anglický pot (vymizel v 19. stol.), záškrt a asi i spála. Poslední dvě n. se koncem 18. stol. v důsledku rostoucí imunity obyvatelstva přesouvaly do dětského věku, zatímco do popředí se dostávaly neštovice, cholera, tuberkulóza, tyfus. Tuberkulóza byla po staletí známa ve své chronické podobě, a to pod názvem úbytě, souchotiny, plicní snět, suchý kašel apod. Mimořádné

příznivé podmínky pro její šíření vytvořila koncentrace obyvatelstva do měst v 19. stol., zvl. příchod nepromořeného venkovského obyvatelstva do průmyslových center. V té době často začala nabývat akutní formy, končící rychlou smrtí nemocného. Stala se typickou *dělnickou* chorobou, i když se nevyhýbala ani vyšším vrstvám. Také neštovice byly v č. zemích známy po staletí, drobné epidemie propukaly každoročně a většina obyvatel asi toto onemocnění prodělala. Mimořádným nebezpečím se staly za napoleonských válek s velkými epidemiemi v l. 1794–1795, 1799–1801, 1806–1810 a 1813–1814. Za první z nich, jež byla nejzlobnější, zemřelo v Čechách přes 34 000 osob. Od počátku 19. stol. se proti nim začalo bojovat očkováním, jež rychle zobecnělo

po skončení napoleonských válek. Cholera byla známá snad již počátkem 18. stol., k velkým epidemiím však došlo teprve v l. 1831–1832, 1835–1837, 1849–1850, 1855 a 1866. Šířila se zejm. kolem vodních toků, stále více znečišťovaných odpady, avšak dosud také bez jakéhokoliv čištění využívaných pro získávání pitné vody. Velmi početné byly střevní infekce, známé hl. z velkých měst, ze čtvrtí chudiny, z obydlí u řek, z kasáren, chudobinců, trestnic. Pod často neurčitými označeními (průjem, kolika, krvácení ze střev, tyfus, úplavice) se skrývala obtížně odlišitelná onemocnění tyfem *abdominalis*, paratyfy a salmonelózami, dysenterii a jinými chorobami. Epidemické povahy nabývala tato onemocnění za válek (hl. napoleonských) a hladomorů (1771–1772, 1846), kdy se stávala hlavní příčinou smrti vyhladovělého obyvatelstva. V kolektivních zařízeních (kasárna, vězení, nemocnice) napomáhalo šíření tyfu zejm. silné zavšivení. Praha si až do asanace Starého Města a Josefova uchovávala pověst *tyfového* města. Dětské střevní infekce na konci léta bývaly příčinou druhého ročního maxima úmrtnosti (hlavní maximum přicházelo na konci zimy a bylo způsobeno n. z nachlazení, zejm. u starých lidí). Obyvatelstvo bylo také téměř stoprocentně zamořeno střevními parazity, hojně rozšířen byl i svrab, zvl. v hromadných ubikacích. Nedostatky ve výživě vedly k rozšíření skorbutu (zvl. v trestnicích, blázincích), rachitidy, očních chorob. V dobách hladomoru (1736–1737, 1771–1772) zvyšoval někdy úmrtnost i ergotismus (otrava námelem). Poměrně rozšířená byla i různá psychická onemocnění, považovaná tehdy za neléčitelná. *Zuřiví blázni* byli izolováni v neuvěřitelně krutých podmínkách, v lehčích případech se pacienti stávali předmětem hrubé zábavy a posměchu (*obecní blb*). Dlouho do 19. stol. a místy ještě déle byla hranice mezi zdravím a nemocí v obecném nazírání posunuta daleko do patologické sféry. V počátečním stadiu nemoci byla většina lidí považována za zdravé, v lidových vrstvách se mnohde ještě ve 20. stol. volal lékař k nemocnému (zvl. k malému dítěti) až v nebezpečí smrti. Podstata n., jejich příčiny a účinný způsob prevence i léčby zůstávaly lidem dlouho skryty. N. byly obvykle nazývány podle svých vnějších znaků (hlavička, úbytě, zimnice apod.), které mohly být společné řadě různých n. S původem nemoci byla spojena řada mylných a často i pověrečných představ. Nemoci vystupovaly v lidové představivosti v personifikované podobě, jako zlé bytosti, fantastické posta-

vy, zvířata, někdy i rostliny, které parazitují na člověku a škodí mu. Žaludeční potíže byly přičítány působení červa sídlícího v útrokách, kterého se někteří snažili *utopit* alkoholem. Existovala i představa tří různých škodlivých červů (*mze*), z nichž jeden hlodal srdce, druhý pil krev a třetí bral člověku potravu. Byli však známi i červi zubní (odtud *červivé zuby*) nebo červ zlého svědomí. Podobným způsobem měli lidskému tělu škodit i krtci, zlí brouci apod. Zimnici se v lidové představě dostalo podoby ošklivé stařeny, žloutence podoby žluté ženy napadající člověka. Podobně vystupoval i mor, táhnoucí od domu k domu, cholera, rozlézající se podle jedné pověří, a podle jiných chodící po vsi a napadající lidi, neštovice, růže, krtice a další n. Nádcha (nátk) obcházela jako zlá bytost lidské příbytky a vyvolávala jejich obyvatele jménem. Bylo přitom rozlišováno mnoho jejích druhů, např. lámavá, píchavá, krevní, žilní. O n. se rovněž věřilo, že mohou být seslány na člověka jedincem nadaným mimořádnou mocí. Ten mohl svého bližního uhranout pohledem, uřknout zlým slovem, poslat na něj nemoc magickým úkonem. Míval často jisté fyzické zvláštnosti (srostlé obočí) nebo vady (kulhal), uřknout ale mohl kdokoliv, když např. pohlédl na druhého nemytý přes rameno. O některých lidech s vrozenou tělesnou vadou, např. s rozštěpem patra nebo *zaječím pyskem*, se věřilo, že v noci jejich duše opouští tělo a saje jako můra druhým krev. Pohled na jedince s vrozenou vadou (*hrbáč*, *trpaslík*) prý také mohl ublížit těhotné ženě (*zhlédnutí*). Nemoci se vykládaly i nevhodnou konstelací planet, zkažením krve (růže), zaschnutím sliny na kůži (kožní choroby). Na Moravě věřili, že ten, kdo překročí tekoucí vodu nebo se postaví na novou pec, může dostat zimnici. Představy o prevenci i léčení chorob měly zčásti empirickou, zčásti zcela iracionální povahu, někdy se používalo i magických postupů. S personifikací n. souvisela víra v účinnost zařkání. Před bolením v krku chránilo polykání kočiček posvěcených na Květnou neděli, před zimnicí a oční chorobou ranní omývání v tekoucí vodě na Velký pátek. Zauzlené vlasy (*koltun*, *skřet*, *skřontek*) se nesměly ustříhnout, aby se onemocnění vlasů nezměnilo ve vážnou nemoc. Používané léky byly nejčastěji rostlinného, ale i živočišného (masti) a minerálního původu. Mnohé byly účinné, jiné zcela bezcenné nebo i škodlivé (např. části těl zvířat nebo zvířecí exkrementy). Vedle léků se očekávala pomoc i od poutí k divotvorným sochám či obrazům

a zázračným studánkám (některé však skutečně měly léčivé účinky, např. pro svou radioaktivitu), od zařkávání, exorcismu. Znalostí léčivých prostředků a léčebných metod (rehabilitace po úrazech) i zařkávání vynikali napravovači zlomenin, bylinářky (kořenářky, bohyně), léčili ale i pastýři, kováři (trhání zubů) a příslušníci dalších povolání. Do poloviny 19. stol. vykonávali v lidovém prostředí léčebnou praxi řemeslní ranhojiči, kýlořezci, kamenorezci, okulisté, většinou potulní. Pro zdravotní stav lidových vrstev měli dlouho větší význam než lékaři, jejichž pomoc i v pozdější době vyhledávalo zejm. venkovské obyvatelstvo velmi váhavě a jen v nejvyšší nouzi.

Lit.: J. Hofer: *Bohyně na Žitkově*. Starý Hrozenkov 1916; Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotní věda*. Praha 1924; L. Kaizl: *Jak se léčvalo v Podkrkonoší*. Nová Paka 1938; J. Čížmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; J. K. Střítecký: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971. [em]

neofolklorismus, skladatelský proud v evropské hudbě 20. stol. vyznačující se různými způsoby inspirace hudebním folklorem. Byl vyvolán dozríváním a posléze vyčerpáním wagnerovského novoromantismu, představoval jednu z možností v překonání tradičních, odeznělých kompozičních přístupů. Folklorní intonace sehrály významnou úlohu již v 19. stol. v procesu formování národních skladatelských škol a po překonání tvůrčí krize na počátku 20. stol. se znovu oživil poměr tvůrce k lidové hudební kultuře jeho národa, někdy i ke kulturám cizím a vzdáleným. Skladatelé tohoto proudu měli často hluboké znalosti o folkloru, studovali jej nebo dokonce sbírali. Tyto tendence v evropské hudbě vedle B. Bartóka (1881–1945) a Z. Kodálye (1882–1967) dále představují díla I. Stravinského (1882–1971), K. Szymanovského (1882–1937), G. Ennesca (1881–1955), P. Vladigerova (1899–1978) ad. Někteří skladatelé se zajímali i o folklor jiných zemí a etnik, jako např. D. Milhaud (1892–1974), O. Messiaen (1908–1992), B. Blacher (1903–1975). Neofolkloristický trend předjímalí čeští skladatelé L. Janáček (1854–1928) a V. Novák (1870–1949). V popředí tohoto trendu stáli především skladatelé těch zemí, kde bylo možné hudební folklor nalézt v prvotní fázi jeho existence. Ten dával impulzy k nevšednímu řešení metrické a rytmické výstavby děl, tradiční tonální myšlení bylo překonáváno pentatonikou a vůbec modalitou, dosud u některých evropských národů živou. Pentatonika a modální systém byly bezpro-

středním a nejpřirozenějším východiskem Bartókova i Kodályova hudebního myšlení. Janáčkův zájem o lidovou píseň, hudbu a tanec se datuje od r. 1885 a neomezuje se pouze na inspiraci lidovou písní, nýbrž zaměřuje se i na její sběr a hluboké zkoumání. Zájem o píseň lidu i jeho řeč jej přivedl ke kompozičnímu způsobu opřenému o nápěvky mluvy (*Její pastorkyňa* a další operní díla). Folklorní inspirace v různých podobách a intenzitách pak prostupují řadou jeho skladeb (*Rákoczi Rákoczy, Lašské tance*, úpravy lidových písní pro zpěv a klavír, sborové dílo). V. Novák lidové písně přímo nesbíral, o to více však jejich intonace a rytmy ve svém díle transparentně uplatnil, a to hl. ve skladbách tzv. moravsko-slovenského období 1896–1900 (*Kvintet a moll*, orchestrální ouvertura *Maryša, Sonata eroica*) i v letech pozdějších (*Slovácká svita, Jihočeská svita*). Hudební folklor, resp. folklorní inspirace však pronikly i do díla B. Martinů (1890–1959), E. F. Buriana (1904–1959) nebo nejspíše P. Ebena (nar. 1929).

Lit.: L. Janáček: *O lidové písni a lidové hudbě*. Praha 1955; J. Vogel: *Leoš Janáček. Život a dílo*. Praha 1963; V. Léb: *Vítězslav Novák. Život a dílo*; J. Mihule: *B. Martinů. Profil života a díla*. Praha 1964; M. Schnierer: *Soudobá hudba 20. století*. Brno – České Budějovice 1994, s. 35–60. [lt]

nerost, anorganická přírodní látka, chemická sloučenina nebo prvek zemské kůry (popř. vesmírné těleso), který vznikl bez přímého působení živých organismů. Do kategorie nerostů se dají podle lidového chápání zahrnout zejm. kameny (včetně meteoritů, drahých a vzácných kamenů), kovy, horniny a rudy, přičemž jak minerály, tak kovy užívali lidé v analogických apotropajních, léčebných i magicko-prosperitních praktikách. V protikladu k názvu n. vystupují archaické představy o tom, že kameny i rudné žíly vyrostly v zemi a přejaly do sebe její síly, event. rostou v zemi, dokud jimi člověk nepohne. S pozůstatky těchto názorů se lze setkat až do 20. stol. např. v celé řadě zaříkávání nemocí, zejm. kožních nemocnění a povrchových poranění: *Nerost znamená, jako neroste kamení od Božího narození!*

Lit.: K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; HDA 6, 1934/35, sl. 207–211; 7, 1935/36, sl. 380–401. [lk]

neštovice viz epidemie

niněra, kolovrátek, kolovratec, kolovrat, kobyílka, kobylka, lučec, lyra, žebrák-

ké housle (lyra, varhany), žebro – částečně mechanizovaný chudostrunný smyčcový chordofon. Mechanizace spočívá v užití kolového (nekonečného) smyčce a ve zkracování strun pomocí dřevěných či kovových tangent, ovládaných táhly primitivní klávesnice. Nástroj vznikl v raném středověku a ve své prvotní podobě nesl latinský název *organistrum* (pravděpodobně spojení výrazů *organum* a *instrumentum*). Nejstarším písemným dokladem o n. je traktát *Quodomo organistrum construat* (Jakým způsobem vyrobit niněru), napsaný v 10. stol. opatem Odo de Cluny (878 nebo 879–942; Pseudo-Odo), francouzským teoretikem hudby, skladatelem a dirigentem klášterního sboru. I když existují pochybnosti o autorství spisu, nepochybným faktem je však sám traktát a místo jeho vzniku: klášter benediktinů ve francouzském Cluny. Tentýž řád měl svůj klášter i ve vzdáleném Santiagu de Compostela. Tam byla vybudována 1075–1150 katedrála s bohatou řezbářskou dekorací, v níž jedna z dřevorezeb představuje dva muže s niněrou. Podobné plastiky existují ještě tři a vždy je jejich vznik spojen s klášterem v Cluny. Vzhledem k nedostatku starších dokladů je nutné se přiklonit k tezi, že n. vznikla okolo 10. stol. ve Francii, v oblasti působení tohoto kláštera. N. na uvedených ikonogramech vždy obsluhují dva muži, z nichž jeden otáčí klikou, na jejíž hřídeli je kolo, a druhý má na starosti otočné (nikoliv přitlačné) tangenty. Sám nástroj je dlouhý nejméně 1,5 m a má tvar tzv. osmičkové fiduly, včetně čtyř zvukových výřezů. Jde tedy o jakousi mechanizovanou fidulu, na níž byl jednoduše aplikován mechanismus kolového smyčce a tangent. Těžko říci, zda při vzniku n. hrála rozhodující úlohu snaha o mechanizaci techniky hry, nebo zda šlo tvůrcům nástroje především o to, aby se nekonečným smyčcem vytvořil trvalý a nepřerušovaný tón, aby se zmechanizovalo zkracování strun a v neposlední řadě aby nástroj vydával melodii i současně i harmonický doprovod. S rozšířením křesťanství, v němž důležitou roli hráli francouzští mniši, rozšiřoval se i dosah n. Když se řády dostaly na univerzity, vkročila tam s nimi i n. Odtud se dostala do světské hudby. Ve 12. stol., se stále častějším výskytem varhan, byla n. z kostelů a středověkých univerzit vytlačena. Zůstala však i nadále ve velké oblibě, o čemž svědčí fresky, řezby a obrazy představující tento nástroj v rukou andělů. Od 13. stol. se objevuje n. menších rozměrů, zavěšená přes rameno na řemeni, v rukou jediného hráče, a také klávesová mechanika se mění z otočné na přitlačnou,

podmíněnou šikmým držením nástroje tak, aby se tangenty mohly vracet do své původní polohy jednak vlastní vahou, jednak pružností napjaté struny. 14. stol. přináší i první ikonografické doklady o existenci n. v Čechách. Hudební efekt hry na tehdejší n. byl velmi chudý, neboť harmonický doprovod tvořily jen dva borduny. Byl však v souladu se systémem, jehož užívala hudba raného středověku, v němž základní tón a kvinta byly v harmonickém doprovodu velmi vítané. České literární památky té doby jí přisuzují název *lučec*. V 15. stol. n. pojmenovává Paulirini de Praga jako *ysis*. V období renesance obliba n. stále stoupala, především u vrstev rolníků a žebráků. Obrysy jejího korpusu začaly nabývat nejrůznějších tvarů, od obdélníkových, přes hruškovité, úzké kobzovité, kruhové, až ke tvaru, který připomínal koňskou hlavu či starověkou lyru. Tehdy, jak se šířila po Evropě, pozbyla názvu *organistrum* a v různých zemích byla nazývána *armonie, symphonia, chifonie, cynfonia, lira, lira tedesca, lyra rustica, zampugna, sambuca, sambuca rotata, lyra pagana, ghirona, ribeca, stampella, Weiber-leyre, Leier, Radleier, Drehoier, Bauernleier, Bettlerleier, corus, choris, lyra rustica, forgolant, tekerö, kolduslant, niněra, hurdy-gurdy* atd. V 16. stol. byla n. v lidovém prostředí Evropy již tak běžným nástrojem, že hudební teoretikové nepovažovali za nutné se o ní vůbec zmiňovat. Pokud tak učinili, tak jen proto, aby zdůraznili její nevážnou roli v hudbě. Její nešlechtný tón ji přisoudil do užívání prostého lidu a chudiny. To přetrvávalo do 17. a 18. stol., kdy byl jen pouhou výjimkou spis M. Mersenného *Harmonie universelle*, v němž se objevil podrobný popis i náčrt n. Ještě dvakrát se n. vrátila do prostředí vysoké hudební kultury, vždy ve Francii. Poprvé kolem r. 1670 za vlády Ludvíka XIV., podruhé přišla do módy v 18. stol. zásluhou versailleského nástrojaře Batona Ainé, který zlepšil její konstrukci a vzhled. Kromě bohatě vybaveného zevnějšku dostal nástroj loutnový korpus a byl i hudebně dokonaleji vybaven. Bordunové struny se daly podle potřeby ze hry vyřadit, diatonicky dělený rozsah jedné oktávy byl rozšířen na chromaticky dělený rozsah dvou oktáv a navíc byla ještě *vielle* opatřena souznějícími strunami na způsob jakési *niněry d'amour*. V této podobě hrála ještě nějaký čas roli koncertního nástroje v rukou významných umělců, často doprovázena orchestrem ve skladbách komponovaných i tak velkými mistry, jakými byli Haydn, Aubert, Pleyer ad. Zejm. skladby L. Hotteterreho pro n. a orchestr využívaly

všech technických i zvukových možností Ainého konstrukce. – Četné zdroje z 18. a 19. stol. dokládají, že n. našla výrazné uplatnění v prostředí lidové hudby, především ve východních oblastech Německa, u Lužických Srbů, v Polsku, Maďarsku, Rumunsku, Litvě, Lotyšsku, Estonsku, Bělorusku, Ukrajině, Rusi, Podkarpatské Rusi a v Čechách, kde se často stávala součástí lidových vesnických i městských instrumentálních ansámbků. Na Moravě a na Slovensku se však n. do oblasti sdružené vesnické taneční a obřadní hudby téměř nedostala, snad především pro převahu tamních klouzavých, na n. prakticky nerealizovatelných rytů. V této době se již na evropském území od sebe liší tři výrazné skupiny niněristů. Prvními byli niněristé vesničtí, jejichž akční rádius nepřekročil hranice obce a kteří se kromě sólového hraní poněkud v hospodách podíleli příležitostně i na ansámblové hře místních tradičních nástrojových seskupení. Druhý typ představovali žebaví niněristé vandrovní, poněkud vojenští vysloužilci, procházející často rozsáhlá území, nežřídka i za hranicemi své vlasti. Na českém území je lze přirovnat k proslulým nechanickým harfenicím (i repertoár měli obdobný). Nástroje získávali od hlavních výrobců: kočujících loutkářů. V Rusku tito žebaví hudebníci vytvářeli bratrstva, která měla dokonce speciální školy pro adepty této profese. V takových bratrstvech se toto povolání dědilo z otce na syna. Jsou dokonce známy případy, kdy dítě bylo úmyslně zbaveno zraku, aby mohlo zdědit po otci toto zaměstnání a vejít tak do uzavřené organizace nevidomých niněristů. Východoevropský niněrista, vandrující a žebaví po krčmách, jarmarcích, poutích i lidových zábavách, se těšil všeobecné úctě a vážnosti. Niněristé z těchto bratrstev pronikli občas i na české území, avšak takového významu jako ve vých. Evropě zde

nedosáhli. Pro č. země příznačnou a v ostatní Evropě téměř neznámou byla skupina třetí: niněristé loutkáři, kteří současně byli i vyhlášenými výrobci nině. Loutkáře, hrajícího na n., doprovázela většinou jeho manželka na velký buben, do něhož tloukla střídavě paličkou a metlou. Tato produkce předcházela každé představení a měla za úkol přivábit co nejvíce diváků. Častým doprovodným nástrojem n. byla také kytara. Mezi loutkáři se udržela n. až do počátku 2. světové války. Našlo se mezi nimi mnoho skutečných virtuosů, kteří dovedli na nástroj hrát dvojhlasně, staccatem a s pauzami, což je na n. velmi obtížně realizovatelné. Jen několik jedinců provozovalo hru na n. ještě v 50. letech 20. stol. (např. v Brně). – Zatímco v okolních státech měla n. téměř vždy přibližně violinový tvar korpusu, dospěli čeští výrobci nině v průběhu 19. stol. k výrobě, mechanicky i esteticky ideálnímu, specificky českému tvaru. Vrchní část korpusu měla srdcovitý tvar, který přes středové špalíky, v jejichž zářezích byly upevněny luby, navazoval na širší spodní, téměř kruhovitě zakončení rezonanční skříně. Víko i dno byly vždy vyrobeny ze smrkového nebo jedlového dřeva, luby z pařeného buku, špalíky z javoru, ladicí kolíčky z dubu, mechanika klávesnice a tangent, struníky a kobylky z javoru, a nejdůležitější část nástroje, kolo ve funkci smyčce, nejčastěji z javoru, často klížené z několika kusů dřeva. Osa, klika a ložiska kola byly vyrobeny kovářsky ze železa. Celý nástroj byl natřen či namořen na hnědo, někdy i často opakovaným natíráním hovězí krví. K n. příslušel i ozdobně vyřezávaný dřevěný plátek s nanesenou kalafunou na potírání kola, bukový lub, kryjící lub, a železný hever, sloužící k ladění velkých napínacích kolíček, podobně jako u jihlavského Ploschpermentu. České, 50–60 cm dlouhé niněry byly částečně chromatizovány, opatřeny 15–25 klávesami s tangentami. Tangenty, většinou dřevěné *sekyrky*, byly na každé klávese dvě, protože všechny české

nástroje měly vždy dvě v unisonu laděné střevové melodické struny, z nichž jednu bylo možno pomocí aretované páky vyřazovat, čímž se měnila i hlasitost n. Tyto struny byly v místě styku s kolovým smyčcem obalovány nití nebo vatou, ve snaze zušlechtit jinak vrzavý zvuk nástroje. Také bordunové střevové struny byly poněkud dvě (oktáva, kvinta) a obě bylo možné pomocí zaháknutí za *šefty* vyřadit ze hry. Trumšajtové kobylky, drnčící šrouby ve struníku a kola obalovaná kůží se u nině českých loutkářů nevyskytovaly. Každá melodická struna měla vlastní struník i kobylku, které podkládáním klínky byly přesně nastavovány na optimální tření kola o strunu. Loutkáři, zruční řezbáři, většinou zdobili struníky i hlavice n. vyřezávanými lidskými hlavami, jejichž oči byly vykládány skleněnými korálky. S niněrami bez tangent, známými ze západoevropských vyobrazení, nebo s niněrami bez kolového smyčce (švédské nyckelharpy) se v č. zemích nelze setkat ani ve starším ikonografickém materiálu. – Ve sbírkách řady českých a moravských muzeí lze nalézt n. s bohatou, většinou secesní řezbářskou výzdobou nebo s vypalovanými či kyselinou leptanými svéráznými ornamenty, většinou kolorovanými olejovými barvami. Tyto nástroje mají často různá důmyslná zařízení pro nastavování tlaku kola na struny pomocí šroubového zařízení, někdy též řadu kovových souznějících strun, jež byly pravděpodobně naladěny v základním akordu, a řadu dalších vylepšení, jako houslařsky klenuté desky, různé vnitřní nátěry vylepšující zvuk a nejrůznodivěji tvarované zvukové výřezy. Žádný z těchto nástrojů nedošel praktického využití. Většinou šlo o výrobky vlastenecky nadšených městských amatérů, řidčeji profesionálních houslařů. – Na konci 20. stol. se n. objevuje v různých souborech. Některé používají věrné repliky historických nástrojů, jiné niněry neustále vylepšují užitím umělých hmot, kovových strun, dokonalejších tangent s vratnými pružinami atd. Obecně však lze říci, že v českém prostředí ztratila n. své hudební i sociální opodstatnění a kromě ilustračních záměrů nejsou pravděpodobné předpoklady jejího nového oživení.

Lit.: A. Baines: *Woodwind Instruments and their History*. London 1957; M. Bröcker: *Die Drehleier*. Düsseldorf 1973. [pk]

nohavičce 1. (pl.) kalhoty, součást základního mužského oděvu. Výraz n. se vyskytuje už ve staročeštině, nachází se v pramenech od 12. stol., kdy se Evropě staly běžnou součástí mužského svrchního oděvu. Zpočátku se každá n. oblékala zvlášť, byly tedy nesešité a upevňovaly se šňůrkami v pase. V 15. stol. už se vzadu spojovaly švem, vpředu měly

rýlek) v jejich rozmezí. Rozparky kryl ozdobně tvarovaný kousek téhož sukna jako na n. (na Vsetínsku *lacek* nebo *lypač*). V zadní partii pod pasem byly některé n. střiženy do oblouku, což jim dávalo polopřiléhavý tvar. Ke kotníkům se zužují, proto jsou n. opatřeny rozparkem zapínaným na několik mosazných háčků (*haklíků*). Obuv (*krpce*, *kapce*, *klopýtca*, *papuče*) se oblékala nebo aspoň vázala přes n. N. se šily z domácího hrubého, bělavého, výjimečně burého (hnědého) valašského sukna, huně. Na luhačovickém Zálesí je staří lidé také nazývali *huně*. Výzdoba bývala skromná a soustřeďovala se podél horních a dolních rozparků a švů. Sestávala z lemování barevným sukem, šňurování a popř. i výšivky, event. střapečků (*kučky*) z vlny. N. byly většinou bez kapes a podšívky a podvlékaly se pod ně plátěné gatě. Obvykle je šili nevyučení místní krejčí, ale někteří zruční muži si je zhotovovali sami. Místy na Valašsku (jihozáp. Valašsko, j. Vsetínsko) a Těšínsku (Hrčava) se nosily ve všední den i ve svátek ještě v 1. polovině 20. stol. – Vedle n. z domácí huně se n. šily také z jemnějšího sukna řemeslně zpracovaného (např. bojkovického, vsackého), v barvě bělavé, světlé i tmavomodré, černé, fialové, karmazínové i jasně červené, dříve i zelené; kupovalo se ho dva a půl lokte. Stříhem byly vývojově mladší, ovlivněné uniformami tureckého vojska, později husarů a oděvem uherské šlechty. Přílehalý těsně na tělo a postavu pěkně tvarovaly. Ke kotníkům se zužovaly, proto byl okraj vně rozstřižen a rozparek se zapínal na mosazné háčky. Každou nohavici napínala tzv. štruple, úzký pruh sukna nebo jiné látky vedený pod chodidlem. Přes n. se obouvaly vysoké boty (*čičmy*). V pase na přednici mívaly n. jeden nebo dva rozparky, do nichž se vkládal ozdobný šátek. N. přidržel řemen provlečený límcem i poklopem, jehož druhá, popř. třetí otáčka byla volná, vně vedená. Tyto n. mívaly mělké všíte

kapsy (*vačky*) a podšívaly se tenkým bílým sukem nebo flanelem (bílé n. zůstávaly bez podšívky). Některých n. se užívalo oboustranně. Pod n. se podvlékaly plátěné gatě. Ozdoba těchto n. byla bohatší než u n. huněných a sestávala také z úzkých barevných lemů, šňurování i výšivky. Barva sukna i výzdoba se měnila s dobou, regionem, příležitostí i s věkem a stavem nositele. Ušití takových n. vyžadovalo řemeslné zručnosti, proto je šili krejčí měšťtí, vesničtí i podomní řemeslníci-specialisté. Pořízení těchto n. bylo poměrně nákladné, protože za ušití se platila zhruba stejná částka jako za sukno. Proto si jich muži vážili a šetřili je. V určitých oblastech jihových. a vých. Moravy se n. na počátku 21. stol. oblékají spolu s dalšími krojovými součástkami k slavnostním příležitostem (Slovácko, především Podluží, Kyjovsko, Uherskobrodsko, ale i Valašsko); 2. (sg.) rourovitá část kalhot, která kryje dolní končetinu od rozkroku po nárt (kalhoty mají dvě nohavice).

Lit.: Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; Z. Winter: *Dějiny kroje v zemích českých od počátků století XV. až po dobu bělohorské bitvy*. Praha 1893; F. Tábořský: *Rusava. Život valašské dědiny*. Olomouc 1928, s. 27; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 173–174; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 42–43; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 127, 133–135, 147; E. Urbachová: *Lidový kroj na Vsetínsku*. Vsetín 1980, s. 18–19. [ap]

přidané krytí, opět na zavazování. Postupně se všechny tři díly spojily a vznikly n. obdobného typu, jaký v lidovém oděvu karpatské části č. zemí místy přetrvával ještě v 1. polovině 20. stol. V moravských a slovenských nářečích se výrazem n. (ve Slezsku a v Polsku *nogawice*) označují přiléhavé (na Vsetínsku *otáblé*, šité *na vidličku*) soukenné kalhoty, zatímco široké plátěnky se nazývají *gatě* a výrazu kalhoty se tam pro tradiční oděv nepoužívá. – Pod označením n. se rozumějí dlouhé soukenné kalhoty jako součást místního lidového kroje na vých. a jihových. Moravě, tj. na Slovácku, Valašsku, v těšínském Slezsku a pak v mnoha krajích vých. a jihových. Evropy. N. si uchovály starobylé, tradiční stříhové formy. Sahají do pasu, kde je obvykle dlouhý, vybiřený nebo tlačnými motivy zdobený řemen, ukončený mosaznou přezkou a provlečený do rubu obráceným a zašitým dvojitým límcem. Na přednici po pravé straně mívají n. jeden krátký rozparek, někdy je přednice řešena i do dvou rozparků s různě širokým odklápečím dílem (*punt*, *lacl*, *lacek*,

nosidla, ruční dopravní nářadí pro dvě osoby k vynášení hnoje ze stáje nebo k zanášení zelené píce při krmení. Sestávala ze dvou trámů asi 3 m dlouhých a několika příčných mečků, které spojovaly trámky a zároveň tvořily nosnou plochu pro hnůj nebo píci. N. na píci mívala obvykle 4 kratší dřevěné nohy. Šířka n. byla 60 až 70 cm. Na obou koncích

byly oba trámký upraveny do tvaru rukojeti vhodné k pevnému uchopení těžkého břemene. N. na hnůj se zpravidla nepoužívala k zanášení píce. Při nošení hnoje na větší vzdálenost se užívaly popruhy. Ze stáje na hnojště se hnůj na n. přenášel bez popruhů. Na n. se hnůj nosil těž do zahrady, popř. roznášel na méně dostupná pole v kopcovitém terénu. V 60. a 70. letech 20. stol. se n. v č. zemích používala už jen zcela výjimečně. V t. nošení břemen. [zt]

nošení břemen, jedna z nejstarších životních aktivit důležitá pro zachování existence člověka a současně kulturní a civilizační jev, který charakterizuje jeho vývoj. Lovci, sběrači, zemědělci, budovatelé opevněných sídel používali k n. b. holých rukou, beder, ramene, temene hlavy nebo n. b. ekonomizovali některými pomůckami (nářadím či náčiním), aby mohli dopravit těžší břemena na větší vzdálenost s menší námahou. S tím souvisela i obalová technika pro náklady sypké, neskladné a neforemné. Některá břemena se před nošením upravovala. N. b. se v různých zemích vyvíjelo nezávisle a dospělo časem k podobným nebo dokonce stejným formám a technikám. – Břemena v plachtě jsou doložena z konce 14. stol. vyobrazením krácející rodiny v *Biblia Christiana* (Vatikánská knihovna); z *Velislavovy bible* (kolem 1340) je znám způsob dopravy pytle ovinutého provazem se smýčkou na zádech. Tamtéž je zobrazen muž s váhou a dřevěnými vědry. Pytle s obilím na levém rameni jsou zaznamenány v rukopisu *Cursus Sanctae Mariae* z kláštera v Louce u Znojma (1200–1230). – Spojenými silami se na rameni, na saních nebo mářách nosila rakev s nebožtíkem. Pohřbívání mrtvých v saních a jejich *ponášení* bylo starým slovanským zvykem. Mrtví se také u Slovanů ponášeli v člunu vydlabaném z kmene, který byl vlastně první rakví. – V č. zemích podle charakteru osídlení, způsobu hospodaření a sociální struktury byly známy všechny formy a způsoby n. b. (výjimečně i nošení na hlavě). Transport břemen se přizpůsoboval vzdálenosti a charakteru nákladu. K nejjednodušším a nejstarším pomůckám patřila hůl jako podpora (doprava klestí na rameni), jako vahadlo se zavěšenými břemeny na obou koncích (putny s vodou), s hákem, na němž visel ranec, silnější hůl, na kterou se zavěšovala ulovená zvěř na ramenech lovců, dvě volné hole, na něž se kladly snopky obilí (bidélka). Na krátké vzdálenosti se užívaly pro ponášení dřevěné nebo železné vidlice, tj. upravené hole. Formou hole byl oštěp. Hůl sloužila také koledníkům k ponášení výslužky o masopustu; napichovali si na ni

slaninu, uzené maso apod. Způsob n. b. závisí také na tom, jak se náklad zvedá, která část těla se zatěžuje, je-li volná ruka ponechána jako opora, nebo slouží-li k manipulaci s nákladem. – V domě, na dvoře, v chlévě i ve stodole měla některá zařízení sloužící k n. b. stálé místo, aby byla okamžitě po ruce: vědra na vodu, váhy na ramena, hák do studny, vidle na hnůj, seno a obilí, loubkové nádoby na přenášení zrní ze sýpký, pletené ploché opálky, ošatky (*slaměny*), koše různých velikostí pro přenášení píce při krmení dobytka nebo užívané při sklizni (*bramborák* při kopání brambor, *trháček* při trhání ovoce), slaměné nádoby na zrní, kukuřici a peří, vědra, putny, hliněné hrnce na nadojené mléko nebo zdobené obřadní hrnce (*koutňák*, v němž se nosila šestinedělkám slepičí polévka). Tradiční užívání ustálilo formy i velikosti, které se projevují na násadách, držadlech a formách uch, u nádob také na úpravě a síle dna. Velikost odpovídá předpokládané hmotnosti neseného břemene. – Obecně rozšířenou pomůckou na svazování obilných snopů nebo klestí byla *povřísla*, tj. provazce pletené ze svazků slámy či travin nebo konopné provazy. Univerzální byla plachta a pytel. Od Českomoravské vrchoviny až po Český les byly ještě koncem 20. stol. užívány nejrůznější velikosti a formy nůš. Lovcům a formanům k n. b. sloužily kožené *torby*, pacholci a děvečky při změně služby nosili na rameni malované *truhličky* a s dřevěným kufříkem nebo pleteným košem rukovali rekruti. – Při n. b. na krátké vzdálenosti mohou být využity obě ruce. Opálky a koše mají tedy dvě ucha, ale košík bramborák uvolňuje jednu ruku, a má proto ucho jedno, stejně jako oválná putna. Váhy na nošení vody se užívaly na rovině, v kopcovitém terénu se nosila putna v ruce, pokud nebylo možné zřídit dřevěné žlaby a napajedla. Také prodavači kvasnic ponášeli zboží na zádech v putně, opatřené *tráky*. V j. Čechách se chodilo na trh s rákosovými taškami (*cégy*) obšitými kůží, na Hané nosily ženy osobní potřeby v *sotírku* nebo *klebetníku* ze slámy zdobené kůží. Hanácké klebetníky bývaly sváteční součástí kroje, zhotovovaly se ze slámy, lýka, kůže, rákosu (palachu) a byly velmi drahé. – Keramické džbány, *čutory* (ploché okrouhlé láhve na cesty) a větší zdvojené hrnce (*dvojáky*) sloužily k dopravě nápojů a jídla ženám na pole, textilní torby na popruhu nosili pastevci a lesní dělníci v Beskydech. Na vysoko položená pole v horách se vynášel na moravsko-slovenském pomezí hnůj v plachtách, v rovinatějším terénu (např. v podhůří Šumavy) na *nosidlech*, zpravidla ve dvojicích.

– Zatímco muži nosili volně ložené náklady svázané houzí nebo provazem, ženy náklady vlekly nebo je ukládaly do plachty či nůše a zatěžovaly tak rovnoměrně obě ramena a záda. Čtvercová plachta s popruhy (*panty*, *tráky*, *cépy*) v rozích, velká rezná z konopného plátna a menší z rezného nebo bílého lněného plátna se s nákladem přehazovala přes obě ramena. Levou rukou se přidržoval uzel nebo se oběma rukama odlehčoval tlak na ramena. Plachty sloužily k dopravě sena, trávy, hnoje, ale také k dopravě štůčků plátna, zboží z obchodu, na trh, přenášení chleba, nošení jídla na pole. Dlouhá plachta (pruh asi 70 x 250 cm) se užívala v horských oblastech na východě č. zemí a v Karpatech pro nošení dítěte, a to buď vpředu u levého ramene, nebo (většího dítěte) vzadu přes obě ramena. Také sošky Marie s dítětem potvrzují běžné nošení malého dítěte u levého ramene, což ukazuje na pravoukrou orientaci a potřebu uvolňovat pravou ruku. Uvázáním dlouhé plachty na dřevěnou třínožku se na polních mezích vytvořila visící polní kolébka tak, že horní konec látky, přetažený přes vrchol třínožky, stínil vak s dítětem. – Ve středních, záp. a j. Čechách se užívaly k nošení nejrůznějších břemen nůše s nožkami, obloukovitým držadlem a dvěma uchy, a to na všední den, na trh do města nebo na návštěvu k šestinedělce, ale ne ve svátek nebo do kostela, protože n. b. bylo považováno za práci. Mladá nebo stará žena s nůš na zádech byla běžným jevem na české vesnici, zato muž s nůš byl vzácný. Nůše s jedním pevným obloukovým uchem a rovnými zády, s dvěma nožkami vzadu a jednou vpředu v čelním oblouku, upletená z loubků, je typická pro Šumavu, Plzeňsko a Prácheňsko. Nůše z vých. Čech měly jinou formu. Vesměs byly v zadní stěně opatřeny popruhy, které se uvažovaly za nožky nebo vtahovaly do dna nůše. Nůše se užívala pro náklady do 15 až 20 kg. – Těžší břemena se transportovala v krosnách pevně sesazené konstrukce žebříkové, lavičkové, pultové, s nosy, kapsou apod. Popruhy krosen bývaly po okrajích zdobené modrým nebo červeným proužkem, výrobky z tvrdého dřeva měly zpravidla odlehčené profily, zdobené vrubořezem, linkou, někdy datací i jménem majitele nebo výrobce. Na *krůsních* se nosilo i na velké vzdálenosti seno z horských luk (Krkonose), pytle brambor, zrní, mouka, sůl, kamení, hlína, štůčky plátna, hadrové koberce. Zvláštní krůsně mívali podomní obchodníci a řemeslníci jako sklenáři, klempíři, dráteníci, prodavači domácího nářadí, galanterie, prýmkari, prodavači hraček, dýmek a jiného zboží. Náklad opřený o hlavu je znám z Krkonoš,

kde se krůsně s lavičkou v horní části podkládalo na temeni textilním věnečkem. – Všechna zařízení na n. b., která vznikala v lidovém prostředí, si uchovával modul daný lidskou postavou a schopností zvládnout náklad určité hmotnosti v daném terénu. Koše se pletly v domácnosti, nůše dělali specializovaní loubkaři, krůsně truhláři, plachty dodávali tkalci. Koše i nůše bylo možno nalézt ve stodole a chlévě, košíky v komoře, na sýpce či v síni na lavici. Nosidla a krosny bývaly zavěšeny na dřevěných stěnách obytného domu nebo stodoly a musely snést nepřízeň počasí. Snadno se obnovovaly. Zaklínované díly nepovolily a na dřevěných nebo proutěných zařízeních nemělo co rezavět. Přežily tedy nejméně jednu generaci a v hospodářství se dokonce dědily. – N. b. patří k charakteristickým znakům kultury, promítá se v něm dlouholetá zkušenost a tradice. Podle počtu, typu a velikosti náčiní na n. b. lze usuzovat na stáří, strukturu a velikost hospodářství, jeho provoz i na to, kdo jsou členové rodiny, na jejich stáří a tělesnou zdatnost. V. t. nosidla.

Lit.: L. Niederle: *Život starých Slovanů I/1*. Praha 1911, s. 262–272; *III/2*. Praha 1925, s. 547–552; B. Novotný: *Nejstarší plavidla na českých vodách*. NVČ 32, 1951, s. 253–292; L. Baran: *Transport in Czechoslovakia as an Ethnographical and Social Phenomenon*. In: *Land Transport in Europe*. København 1973, s. 57–89; L. Baran: *Wege und Gebsteige in den Westkarpaten als Verkehrsmittel des volkstümlichen Transportes*. In: *Traditionelle Transportmethoden*. Budapest 1981, s. 123–129. [lb]

nouzové obydlí, dočasný, popř. i dlouhodobější přístřešek či příbytek sociálně nejslabších obyvatel vesnice a města. Na vesnici změnil bezdomovec nevyužívaný hospodářský objekt (lisovnu, komoru, pazdernu, sušárnu) v n. o.; zvláštní formou n. o. bylo skalní obydlí. V městském prostředí se nouzové bydlení soustřeďovalo ve 20. stol. např. v cihelnách, maringotkách nebo v nouzových koloniích, zřizovaných hl. nezaměstnanými dělníky z podřadného materiálu nebo z vyřazených železničních vagonů na periferii průmyslových měst. Nouzové kolonie se zvl. v Praze, Brně, Ostravě a dalších průmyslových městech rozrostly po 1. světové válce v celé soubory provizorních staveb, vytvářejících samostatnou část obce, obvykle s vlastním ustáleným pojmenováním, ale bez kanalizace, přívodu elektřiny apod. Tyto stavební útvary vznikaly zpravidla živelně, na nejhorších pozemcích, mimo územní plán obce, která nouzovou kolonii pojímala jako provizorium. Některá z těchto obydlí byla majiteli

časem stavebně zdokonalována a přestavována, až se nakonec změnila v obydlí trvalá. Příčinou zřizování nouzových kolonií byl vedle nedostatku levných nájemních bytů i nedostatek finančních prostředků obyvatel k pravidelnému placení nájemného. Nouzová obydlí včetně nouzových kolonií zanikla v 50. a 60. l., ale od 90. let 20. stol. se objevují nové formy nouzového bydlení nepřízrůsobilých skupin obyvatel, jež se (ne vždy dobrovolně) vylučují ze společnosti a žijí v opuštěných domech (*squatting*), skladištích, komunikačních objektech apod. Tato místa jsou někdy zdroji zločinu, alkoholismu a drogové závislosti. V. t. dělnické obydlí, skalní obydlí.

Lit.: M. Laichman: *Brněnské nouzové kolonie za předmnichovské republiky*. VVM 14, 1959, s. 24–29; C. Votrubec: *Ke studiu zanikajících nouzových kolonií na území Československa*. ČE 10, 1962, s. 109–126; V. Tůmová: *Pražské nouzové kolonie*. Praha 1971; J. Tomeš: *Nouzová obydlí na jihovýchodní Moravě*. SN 25, 1977, s. 508–513; L. Štěpánek: *Vývoj pražských nouzových kolonií a život jejich obyvatel*. Pražský sborník historický 11, 1979, s. 139–153; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 183–184. [jv]

nová píseň, skladba, která navazuje na tradiční lidovou píseň po stránce slovesné i hudební. Jako nové písně se označují zpravidla ty, které vznikly po r. 1948. Zachovávají tradiční folklorně-písněvé znaky, odpovídající způsobu myšlení a vyjadřování venkovského lidu, který se živí zemědělskou prací. Postrádají anonymitu, tematicky jsou poplatné situaci a změnám ve společnosti po r. 1948. Objevují se v nich novodobé výrazy (traktor, samovaz, kombajn, předseda ad.), jejich náměty se týkají zpravidla jednotlivých zemědělských družstev, rozorání mezí, boje proti pánům, plnění plánu, holubic míru aj. Výjimkou jsou některé písně opačného pohledu (lítost nad zoráním mezí, odebráním koní), které se však nemohly zpívat veřejně. Veřejnost se s novou písňovou tvorbou poprvé seznámila na slavnostech lidových písní a tanců ve Strážnici 1951, kde zazněly písně lidové skladatelky A. Gorlové, vydané koncem téhož roku tiskem ve sborníčku *Nech sa dobre darí* (Praha 1951). Z dalších zpěvníků nových písní v následujících letech byly vydány: *Holubičky míru* (Praha 1952), *Ej, nota, notečka...* (vyd. V. Karbusický, Praha 1954), *Nové lidové písně v úpravě Karla Reimera* (Praha 1954), *Veselo, muziko, ešče lepší bude...* (vyd. Z. Mišurec, Praha 1954), *Písně Anežky Gorlové...* (Praha 1955),

Bílá holuběnko, text i nápěv F. Mrlík

To janovské Hradisko... (Písně Anny Dřevjané, Ostrava 1956), *Sborník písní lidových autorů gottwaldovského kraje* (Zlín 1957) a *Písně Růženy Konečné-Eretové* (Pardubice 1958). Nové písně byly tištěny i v řadě zpěvníků s tradičními písněmi a v různých časopisech (*Lidová tvořivost*, *Hudební rozhledy*, *Radostná země*, *Lidová tvorivost*). Do r. 1958 bylo publikováno kolem 360 nových písní, uplatňovaných především v souborech lidové umělecké tvorivosti. Jejich autory byli jak prostí obyvatelé venkova, tak i intelektuálové z městských souborů nebo profesionální skladatelé. Většina písní vznikala na objednávku a na základě politického tlaku, nikoliv z vnitřní tvůrčí potřeby autora. Vedle písní podprůměrných a umělecky slabých, majících blízko k politickým agitkám, vznikly i zdařilé výtvořiny jak po stránce textové, tak i hudební. Hodnotě písní tradičních se nejvíce přiblížily písně prostých talentovaných lidových autorů, pocházejících z vesnického, folklorně živého prostředí. Převážná část nových písní vznikla v rámci souborové činnosti především na Slovácku. Tyto písně měly obvykle dva autory (textu, nápěvu). Některé z nových písní se na přechodnou dobu ujaly i v ústním podání širšího společenství (např. A. Gorlová – O. Horký, *Dobře je*, či F. Mrlík, *Bílá holuběnko*). Od poloviny 60. let se ocitla tvorba nových písní na ústupu, až nakonec téměř zanikla.

Lit.: V. Thořová-Stiborová: *Problematika nových lidových písní*. ČL 47, 1960, s. 179–188. [vt]

nové pole viz novina

novina, nové pole – pozemek vzdělaný orbou, kopáním, rytím, kterému často předcházelo žďaření a klučení lesa či pastviny. Nová pole se získávala především v průběhu vnitřní i vnější zemědělské kolonizace, v trvale osídlené oblasti při zkulturnění půd v důsledku změn hranic lesa a zemědělské půdy. Pole na horském svahu, vzniklé mycením lesa a ručně zkopávané, je na moravsko-slovenském pomezí kopanice, kopanina (v množném čísle také ve významu samota). N. znamenala též

ku (Luhačovicko, Holešovsko). – V souladu s tím byl na území č. zemí obecně rozšířen i okruh představ o magickém významu dobřého počátku. Za kladné faktory přitom lidé pokládali veselí, dobrou náladu, hojnost jídla (silvestrovská či novoroční večere tvořila jakousi obdobu večere štedrovečerní) a příjem peněz. Do tohoto okruhu patří i magie prvního příchozího. Zatímco příchod dítěte či mladého muže do domu signalizoval štěstí (Chodsko, Velvarsko), návštěva ženy přinášela neštěstí (analogicky tomu neměla být v záp. Čechách žena prvním člověkem, který na N. r. přeje štěstí, z obavy, aby někdo nezemřel); první návštěvník či kolemjdoucí podle pověrečných představ ovlivňoval pohlaví dobytka, jaký se v příštím roce v hospodářství narodí (záp. Čechy, Tábořsko, Opavsko, Těšínsko). Štěstí předurčovalo i novoroční setkání se zapřaženým vozem (Šumava), mladým člověkem (Chodsko) či žádost o milodár vyřčená mužem (Krušné hory). – Mezi novoročními magickými praktikami, jimiž chtěli lidé dosáhnout prosperity hospodářství, hojné úrody, dostatku finančních prostředků a svého zdraví (dívký též krásy) figurovalo např. obřadní krmení dobytka, ovažování kmenů ovocných stromů slaměnými povrsky, u jehož vzniku stála patrně snaha ochránit stromy před mrazem, obřadní pití alkoholických nápojů (pití na novou krev), místy opakované v průběhu celého dne (Karlovarsko), konzumace některých druhů potrav, zejm. luštěnin, ranní koupele a mytí ve vodě potoků a řek či v mléce, stejně jako *pospíšilství* (spěch), zvyk hospodářů předbítat se domů na cestě z kostela, jímž chtěli dosáhnout včasného skončení hospodářských prací. K novoročním zvyklostem patřila i vzájemná přání štěstí v novém roce, která nebyla pouhým zdvořilostním aktem, ale díky víře v magii slova jim nositelé tradiční kultury přičítali reálný význam. Novoroční přání, realizovaná i formou rozesílaných pohlednic, patří i na přelomu 20. a 21. stol. k hojně praktikovaným zvyklostem. S přáním štěstí a zduaru souvisejí novoroční kolední obchůzky, které většinou neměly svůj specifický charakter, ale byly spíše součástí koledí vánočního okruhu. K typickým dětským novoročním obchůzkám patřilo *chození s bukačem* či *fanfrnochem* (Tábořsko, Plzeňsko), *se štěstím*, *s proutkem* (Humpolecko), *s polazní* (Opavsko), tj. zelenými větévkami jehličnanů, které koledníci rozdávali v jednotlivých domácnostech a jimž byl přičítán magicko-prosperitní význam (domáci je zčásti uchovali v obytných prostorách, dílem ve chlévě, např. na Hornácku). Z koledí dospělých stály na prvním místě koledy obecních služebníků a zřízenců: pastýřů, ponocných, kostelníků, hrobníků, v době novější i kominíků,

listonošů či popelářů. Obchůzky duchovních spojené s vykuřováním domů a psaním iniciál (Zjevení Páně) zmiňuje spolu s koledami žakovskými na N. r. v Čechách již Jan z Holešova na přelomu 14. a 15. stol. Ke koledním obchůzkám dospělých se řadily i novoroční obchůzky masek (*baby* na Benešovsku, *čaputa* na lipenském Záhoří), doložené v městském prostředí ve středověku. – Velmi starou tradici má také zvyklost rozesílání a rozdávání novoročních přání, kalendářů a minucí, které je dokládáno od 15. a 16. stol. Kalendáře, obvykle zdobené grafickými výjevy narození Ježíše Krista, jež rozesílaly kláštery okruhu svých příznivců, stály mj. u rozšíření a vzrůstající oblíbenosti svatých obrázků. Rozvoj obchodu s grafickými novoročními obrázky přineslo 17. a především 18. stol. Ručně psané kalendáře rozdávali také kantoři, zejm. v době od konce 16. stol. do poloviny 18. stol., kdy byl vydán patent o tisknutí, kolování a prodeji kalendářů. Rozdávání tištěných kalendářů prováděli někteří aktéři tradičních koledních obchůzek ještě ve 20. stol. (ponocní na Slovácku). – Prastarou novoroční tradici je i zvyklost vzájemného obdarování, která je v křesťanském prostředí doložena záznamem církevního sněmu v Auxerres již v 6. stol. Vychází z archaických představ, že si člověk darováním zajišťuje nejenom protidár od obdarovaného (ve smyslu *dar za dar*), ale i přízeň osudu v nadcházejícím období. V č. zemích je existence *darů nového léta* hojně doložitelná již od 2. poloviny 16. stol. Nejvýznamnější projev vánočních a novoročních darů ve 20. stol. představují dárky štedrovečerní. – Poslední z velkých okruhů tradičních lidových zvyků je spojen s výměnou služby. Zatímco mužská čeleď nastupovala do nové služby, odcházela čeleď ženská na dovolenou (*na svobodu*), která trvala až do Zjevení Páně. Děvečky dostávaly od hospodyně pro rodinu velkou buchtu (*mláďe*), koláč či pecen chleba. S výměnou čeledi souvisely i dívčí zábavy, zejm. *koláčová slavnost*, pořádaná zvl. na Hané a Slovácku. Její základ tvořil odchod (popř. odvoz) služebných dívek domů, kde se shromáždili jejich přátelé a příbuzní, vybírali příspěvky na zábavu a volili člověka, který načne koláč. Podobný průběh mělo i *skrajování buchy* (Vyškovsko). Původní zábava čeledi se přeměnila se zánikem této vesnické sociální vrstvy po 2. světové válce v obchůzku dětí s koláčem po příbuzných nebo v zábavu mládeže zv. *načínání dorty*. Na N. r. podávaly ženy svým mužům při oblékání kalhoty na znamení poslušnosti v příštím roce, podobně jako na Štěpána. Ve městech se na N. r. odehrávaly cechovní slavnosti jako výroční valná shromáždění s volbou představenstva. – Novoroční pranostiky se vztahují k údobí novoroční zimy (*na Nový rok / do*

zimy skok), vyjadřují prodlužování dne (*na Štědrý den o vlas / na Nový rok o klas; na Nový rok / o slepičí krok*), event. předvídají počasí a na něm závisící úrodu v příštím roce (nešťastná znamení přitom představovaly např. červánky a noční vítr).

Lit.: Vánoce. *Ze sbírek zaslaných Českému lidu*. ČL 1, 1892, s. 498–501; Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 7–11; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 55–67; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: Vánoce v české kultuře. Praha 1988, s. 17–99; K. Richter: *Liturgie a život*. Praha 1996, s. 142–143; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

Nový svátek, městská slavnost konaná v Plzni na oslavu osvobození města po devítiměsíčním obléhání husity dne 7. 5. 1434. Podle tradice se slavnost konala odpadávná, doložena je až v 17. stol. a naposledy se konala 1780. Odbývala se první neděli v květnu po svátku sv. Stanislava a v průběhu následujícího týdne. V lidovém výkladu události vystupuje v rozporu se skutečností jako vůdce obléhatelů sám Jan Žižka. Každoročně byl jeden z měšťanů vyvolen za vůdce, aby shromáždil pod dvojítm praporem kopími vyzbrojené sousedy. Zvláštní postavení měli jinoši s vlastním vůdcem a praporem. První část slavnosti probíhala podle přesného scénáře, v němž hráli důležitou úlohu kněží. Po církevních obřadech, kdy vyhlášení kazatelé velebili zmužilost plzeňských, se účastníci v procesí odebrali k místním klášterům a špitální kapli sv. Václava, posléze za zpěvu zbožných písní vyšel průvod z města ven do míst, kde byla údajná husitská opevnění. Po odehrání symbolického výjevu se průvod vrátil do města na prostranství před Novou bránou, kde stál oltář, a potom do kostela, kde prelát postavil na oltář svíce. Slavnostní obřad končil trojitou salvou vystřelenou na náměstí; následovala lidová veselice, při níž aktivní úlohu sehrávala mládež. Na závěr slavnosti se vůdce s pomocníky odebral na radnici, kde purkmistru odevzdali prapory a kopí.

Lit.: J. Volf: *Slavení „Nového svátku“ v Plzni*. ČL 14, 1905, s. 209–211. [lp]

numerologie viz číselná symbolika

nůše, vrkočka – hranatý koš opatřený popruhy k nošení na zádech. Nůše byly nejčastěji zhotoveny z loupaného proutí (méně z

štípaného loubku) a měly čtyřhranný kónický tvar. Mnohé byly dekorativně vyplétané ozdobnými vazbami a barevnými pruty (odtud různé krajové názvy). Nůše byly důležitým transportním prostředkem, rozšířeným zejm. v Čechách. Sloužily ženám k přenášení nákladů v zemědělském hospodářství (trávy, sena) nebo k dopravě produktů na trh. Stejnou funkci plnily i loubkové koše vplétané do dřevěných koster a opatřené popruhy, které se užívaly v podhorských oblastech j., jihozáp. a záp. Čech. V místním názvosloví se označovaly hl. obecným názvem koš. V t. nošení břemen, přírodní pletiva.

s rámky se pův. používaly nože dlouhé, později kratší s rozpěrákem na druhé straně rukojeti. Od konce 19. stol. se k odvíčkování plástů s medem braly nože odvíčkovací. – Vinařské nože zakřivené, bez výčnělku zv. *securis* na hřbetní straně, a vinařské nože se *securis*, vzniklé asi v 1. stol. n. l. v římské oblasti, jsou na území č. zemí doloženy nejpozději od 9. stol. (Brno-Líšeň, Mikulčice). Typ srpovitého vinařského n. bez *securis*, doložený z Pohanska (9. stol.), Lahovic (9.–10. stol.) a Libice n. Cidlinou (10. stol.), mohl sloužit k řezu révy vinné, ale též k osekávání větví listnáčů při přípravě suché píce pro krmení

lenin a řepy byly obvyklé víceúčelové nože zv. *řepáky*. Pro řez chmele v předjarním období byly běžné chmelařské žabky, velmi často zhotovované ze starých kos a srpů. – Pro zabíjení domácích zvířat v zemědělských usedlostech (prase, ovce, koza, králík, drůbež) se používaly víceúčelové nože, v případě potřeby také nože řeznické. Jako nože se v zemědělství označují též krojidlá pluhů a rádel, žabky žacích strojů a různé součásti zemědělského nářadí a strojů.

Lit.: V. Frolec: *Das Rebmesser in den tschechischen Ländern und seine europäischen Parallelen*. RJV 20, 1970, s. 257–274; V. Frolec: *Vinařský nůž – symbol vinařovy práce*. In: Vínohradnictví. Brno 1973, s. 171–174. [zt]

nůžky, nářadí ke stříhání různých rostlinných a živočišných materiálů. Archeologické nálezy železných n. pérových na stříhání ovcí dokládají jejich používání na území č. zemí od laténského období (Kolín), v době římské (Dobřichovice, Třebusice) i v době hradištní (Vroclav, Libice n. Cidlinou). Tento typ n. se používal zcela běžně v 19. a 20. stol. při stříhání ovčí vlny. – Pro stříhání a ořezávání paznehtů skotu sloužily kromě nožů od 2. poloviny 19. stol. zvláště n. s dlouhými rameny s rukojetí a s krátkými rameny s ostřím. Na konci 19. stol. se ke stříhání ovcí užívaly též n. zv. ozubcové s více čepelemi, připomínající ústrojí žacích strojů, a podobně řešené n. pro stříhání koní a skotu. Motorové n. ke stříhání ovcí jsou již z 20. stol. a po značném početním poklesu stavu ovcí se používaly jen výjimečně. – V zahradnických oborech se od 19. stol. používaly menší n. jednoruční a větší n. dvouruční. V ovocnictví se v 2. polovině 19. stol. rozšířily jednoruční n. používané při řezu, průklestu a tvarování ovocných dřevin. Byly jednosečné (s jedním ostřím), dvojsečné (s ostřím na obou čelistích) a s přímými čelistmi a jedním ostřím, zv. též lví. Ke dvojsečným n. se řadí též houseníky, používané k odstříhávání napadených větvíček (pomocí tyče). Pro jemnější práce se používají menší n. cizelační, nůžky ke stříhání hroznů, květů apod. K práci ve vinohradech (řez, roubování atd.) se užívaly tytéž n. jako v ovocnictví, školkařství a při pěstování okrasných dřevin. Velké n. dvouruční, které se v č. zemích šířily v 2. polovině 19. stol., jsou známé jako n. ke stříhání pravidelně tvarovaných okrasných dřevin a živých plotů (*špalírky*, *plotovky*, *klapačky*). Pro stříhání velmi malých ploch trávníků se někdy používaly též jednoruční n. pérové, podobné n. ovčím. Motorové n. k ošetřování ovocných a okrasných dřevin se začaly používat až ve 2. polovině 20. století. [zt]

Lit.: L. Baran: *Jihočeské nůše*. ČL 46, 1959, s. 120–124; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 407.

[hš]

nůž, ruční nástroj k řezání a krájení materiálu, skládající se z čepele a ze střenky. Od pravěku používané nože se měnily a přizpůsobovaly speciálním potřebám (lovecké, sklizňové, na zpracování kůže, dřeva apod.). – Nože brtnické a včelařské sloužily k vyřezávání plástů z brty a později špalků, popř. z dalších úlů s nepohyblivým dílem. Obvyklé byly dva typy: nože rovné, dlouhé, s delší či kratší čepelí, a nože s čepelí v pravém úhlu zahnutou pro odřezávání plástů od čela úlu či brty. Včelařské nože měly dřevěné rukojeti, některé byly krátce šavlovitě zahnuté. Pro práci v úlech

dobytka v zimním období. – Nože či sekáčky na větve jako píci pro dobytek (*letinu*), popř. pro podestýlku se užívaly poměrně často ještě v 60. letech 20. stol. v horských oblastech moravsko-slovenského pomezí. – V zahradnictví, zvl. pro roubování a očkování ovocných dřevin, se zhotovovaly nože upravované pro jednotlivé způsoby množení kulturních odrůd. Od 2. poloviny 19. stol. a začátku 20. stol. se šířily nože na roubování kopulací, sedélkováním, kopulací s jazýčkem, na kozí nožku, nože na roubování révy vinné, na očkování ovocných dřevin, růží a různě zakřivené žabky, používané též k řízkování dřevin a bylin a k letnímu i zimnímu řezu. – Zvláštní nože se používaly k loupání a vykrajování ovoce při jeho konzervaci. V zahradnických závodech pěstujících chřest byly rozšířeny speciální nože na jeho vyřezávání. Při sklizni různých ze-